

Dizertační práce

Jakobsonova sémiotická teorie

Kritické poznámky

Autor

Mgr. Vít Gvoždiak

Studijní obor

Obecná jazykověda a teorie komunikace

Vedoucí práce

prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.

Univerzita Palackého v Olomouci | Filozofická fakulta | Katedra obecné lingvistiky

2012

Prohlašuji,

že dizertační práci *Jakobsonova sémiotická teorie. Kritické poznámky* jsem vypracoval samostatně. Veškerou použitou literaturu a podkladové materiály uvádím v příloženém seznamu literatury.

.....

Obsah

1 Úvod.....	5
1.1 Poznámka k citacím a literatuře.....	7
2 Báze a způsoby deskripce.....	8
2.1 Sémiotická báze Jakobsonovy teorie.....	9
2.1.1 Lingvistika mezi ideografií a nomotetičností.....	10
2.1.2 Jakobsonova nomotetická věda o jazyce a komunikaci.....	14
2.2 Způsoby deskripce.....	18
2.2.1 Paradigma v lingvistice a sémiotice.....	18
2.2.2 Sémiotické rámce.....	21
2.2.3 Primární sémiotické termíny.....	26
2.3 Znak, kód a komunikace v Jakobsonově sémiotice.....	28
3 Znak.....	30
3.1 Stoicismus.....	31
3.1.1 Logocentrická teorie znaku.....	34
3.2 <i>Kurs obecné lingvistiky</i>	37
3.3 Peirce.....	42
3.4 Kritika arbitrárnosti z hlediska teorie znaku.....	47
3.4.1 Käse-fromage argument.....	48
3.4.2 Ikonicitu a diagramatičnost v jazyce.....	51
3.5 Sémiozická matrice.....	54
3.5.1 Symetrie.....	56
3.6 Obecný model znaku.....	58
4 Kód.....	61
4.1 Dva ideální koncepty kódu.....	62
4.1.1 Invariant a Jakobsonova teorie kódu	63
4.2 Horizontalita kódu.....	68
4.2.1 Problém substance jako otázka teorie kódu.....	72

4.3	Teorie příznakovosti a <i>Gesamtbedeutung</i>	75
4.3.1	<i>Signe zéro</i>	81
4.4	Vertikalita kódu.....	84
4.4.1	Teorie kódu a teorie interpretantů.....	89
4.5	Subliminální povaha kódu.....	93
4.6	Kód jako struktura invariantů.....	97
5	Komunikace	107
5.1	Model komunikace a funkce jazyka.....	111
5.1.1	Falešný protiklad kód × zpráva.....	113
5.2	Znak a kód v komunikaci.....	117
5.3	Problémy subjektu.....	121
5.3.1	Idiolekt.....	123
5.3.2	Metajazyk.....	127
5.4	Jakobsonova pragmatika komunikace.....	130
6	Závěr	132
7	Literatura a zdroje	136
7.1	Primární literatura.....	136
7.1.1	<i>Selected Writings</i>	136
7.1.2	Články a knihy.....	136
7.2	Sekundární literatura.....	139
	Resumé.....	156

1 | Úvod

Člověk vždycky selže, když mluví o tom, co má rád.
název Barthesovy eseje, kterou 25. února 1980 zanechal nedopsanou ve svém psacím stroji

Předkládaná dizertační práce se zabývá sémiotickou teorií Romana Jakobsona.

V první větě předmluvy k *Six Lectures on Sound and Meaning* Claude Lévi-Strauss¹ tvrdí, že Jakobsonova kniha nepotřebuje předmluvu. Šíře Jakobsonova díla, škála oborů, k nimž v tom či onom smyslu přispěl,² stojí v základu všeobecné obeznámenosti s Jakobsonovými koncepty a pojmy, a mohou tak ospravedlňovat hyperbolické interpretace Jakobsonovy slavné parafráze Terentia (*Linguista sum, linguistici nihil a me alienum puto*³), které takřka každému umožňují tvrdit, že (alespoň některé) Jakobsonovy názory mu nejsou zcela cizí. Lévi-Straussův bonmot naznačuje, že extenzivita a transdisciplinární dosažnost Jakobsonovy intelektuální činnosti představují určitou záruku všeobecné srozumitelnosti. Komplexnější a/nebo obecnější interpretace⁴ Jakobsonovy lingvistické, literárněvědné či sémiotické teorie mají tendenci k určité pozitivní systematizaci s důrazem na koherenci a výjimečnost Jakobsonova díla,⁵ předkládají jistý soubor generalizací, který uzavírá celou Jakobsonovu teorii či její větší podcelky do neproblematických výkladů a kontextualizuje s jinými, historicky zásadními teoriemi, tj. potvrzují a rozvádějí lévi-straussovskou nepotřebu předmluv.

1 Viz Lévi-Strauss 1978: xi.

2 Srov. Portis-Winner 1996: 29.

3 Viz 1953c, SW II: 555.

4 Viz např. Bradford 1994, Eco 1987, Holenstein 1976, Rudy – Waugh 1998, Sangster 1982, Stankiewicz 1987, Waugh 1976.

5 Linda Waugh například Jakobsonovu teorii obecně charakterizuje přívlastky „integrated, integrating and systematic, wide-ranging and consistent over time, over space, and over domains“ (Waugh 1976: 7).

Extenzivita Jakobsonova díla sice může implikovat jistou všeobecnou obeznámenost, zároveň se ale vzpírá jakékoli individuální kompetenci.⁶ Přestože každý může tvrdit, že alespoň některé Jakobsonovy názory mu nejsou zcela cizí, nikdo nemůže tvrdit, že by byl zcela obeznámen se všemi. Reakce na konkrétní Jakobsonovy teze a koncepty či jeho interpretace předchůdných teorií pozitivně laděnou homogennost komplexnějších výkladů nevykazují. Některé z nich naopak velice příkrým způsobem poukazují na Jakobsonovu rétorickou vyhýbavost, argumentační neschopnost a nekonzistentnost. Extenzivita Jakobsonova díla je proto zároveň důvodem, proč k němu není možné napsat doslov. Mezi nepotřebou předmluv a nemožností doslovů se pokouší stát tato práce.

Tato pozice ve výkladech Jakobsonovy teorie je výsledkem určitých metodologických přesvědčení, které lze na tomto místě formulovat hrubým vytčením struktury textu, a sice takto: Způsob, jakým Jakobson přistupuje k řešení otázek, nazývám sémiotickým a vědeckým. První část druhé kapitoly věnuji výkladu vztahu sémiotiky (a lingvistiky) a vědeckého zkoumání, jejich konvergenci, založené na více či méně explicitních tezích a poznámkách, které Jakobson k tomuto tématu nabízí, a obecně formuluji sémiotickou bázi Jakobsonovy teorie. V jistém smyslu se řídím dumasovským imperativem *cherchez la femme*, a v druhé části druhé kapitoly se proto pokouším načrtnout způsoby, které považuji za přijatelné pro deskripci této báze, a tvrdím, že mohou být redukovány na deskripci způsobů, jak jsou definovány, kontextualizovány a případně deformovány základní sémiotické koncepty tak, aby vyhovovaly jistému typu myšlení, tzn. pokouším se pojmenovat *les femmes* Jakobsonovy sémiotické teorie. Jejich detailnější výklad pak znamená popsat charakteristiky Jakobsonova nakládání s termíny znak (třetí kapitola), kód (čtvrtá kapitola) a komunikace (pátá kapitola). Vedle soustředěného zájmu o Jakobsonovu sémiotickou teorii provází s různou mírou intenzity různé části této práce dvojice obecnějších výkladů, které jsou nutným důsledkem těchto metodologických přesvědčení. První z nich je konceptuální, obecněsémiotický a týká se obhajoby náležitosti sémiotických termínů v této práci. Druhý z nich je kontextuální, historikosémiotický a týká se vztahů Jakobsonových interpretací jiných sémiotických teorií, ale také výkladů Jakobsonovy teorie samé z pozic jejích vykladačů a komentátorů.

Práce, kterou předkládám, vznikla díky vytrvalé podpoře prof. Jana Kořenského a inspiraci, kterou jsem nacházel v diskuzích, jež se mnou vedl. Děkuji také všem, kteří různými způsoby (zištnými, či nikoli) napomohli k výsledné podobě textu této práce; čelní místo mezi nimi zaujímá Dan Faltýnek.

6 Viz Stankiewicz 1987: 81.

1.1 Poznámka k citacím a literatuře

V citační normě, kterou se v této práci řídím, existují dvě výjimky. První z nich se týká primární literatury (Jakobsonových knih a článků). S ohledem ke značnému množství prací, které Jakobson publikoval, a také k mnoha jazykovým mutacím, v nichž jeho texty vyšly, volím jako zdroj citací a odkazů *Selected Writings* a tento formát: [rok prvního vydání], SW [číslo svazku]: [strana/strany]. Jazyk citace ponechávám ten, v němž je daný text publikován v *Selected Writings*. V případě, že daný text v *Selected Writings* publikován není, uvádím pouze rok prvního vydání. Při uvádění prvních vydání z části spoléhám na publikaci Stephen Rudyho⁷ *Roman Jakobson 1896–1982. A Complete Bibliography of His Writings*. Druhá výjimka se týká citací textů Charlese Sandersa Peirce. K jeho *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*⁸ odkazují standardizovaným způsobem ve tvaru (CP [číslo svazku].[paragraf]).

7 Viz Rudy 1990.

8 V literatuře uvedené pod jménem autora a vymezené lety prvního vydání tohoto souboru, tj. 1931–1935, 1958.

2 | Báze a způsoby deskripce

Bude-li historik budovat plynulou kontinuitu mezi současným a dřívějším světem, nikomu tím neposlouží.
Naopak, chceme historii, která nás bude víc než kdykoli v minulosti učit diskontinuitě,
protože diskontinuita, destrukce a chaos je naším údělem.

Hayden White: Tropika diskursu

The existence of the paradigm sets the problem to be solved;
often the paradigm theory is implicated directly in the design of apparatus able to solve the problem.

Thomas Kuhn: Structure of Scientific Revolutions

[T]he history of science will be as complex, chaotic, full of mistakes, and entertaining as the ideas it contains,
and these ideas in turn will be as complex, chaotic, full of mistakes, and entertaining as are the minds of those
who invented them.

Paul Feyerabend: Against Method

Jedna z otázek, kterou Richard Rorty pokládá v úvodu k antologii *The Linguistic Turn*, zní:

„Are the statements of linguistic philosophers about the nature of philosophy and about philosophical methods actually presuppositionless, in the sense of being dependent upon no substantive philosophical theses for their truth?“

(Rorty 1992: 4)

Přestože ve většině institucionalizovaných oborů obdoby této otázky z různých důvodů nestojí v centru zájmu (nebo je jim z pochopitelných důvodů věnován minimální prostor), nebude se tato práce vlastně ptát na nic jiného. Jaký je základ Jakobsonovy teorie? To, co zde nazývám Jakobsonovou teorií, má značný rozsah a emise textů se v Jakobsonově případě rozprostírá přes několik desetiletí a mnoho oborových domén. Z tohoto důvodu se při diskusi o základu Jakobsonovy teorie omezují pouze na vybrané aspekty, které shrnuji pod společný sémiotický jmenovatel. Při formulování takové báze by bylo možné nechat se vést jis-

tým druhem metodologického optimismu, a sice tím, že nějakou takovou bázi či její předpoklady formulovat vůbec lze. V desáté kapitole *Struktury vědeckých revolucí* Thomas Kuhn ilustruje nesouměřitelnost před- a po-revolučního světa pomocí známého přirovnání: „What were ducks in the scientist’s world before the revolution are rabbits afterwards.“ (Kuhn 1996: 111) S ohledem na anti-kumulativnost vývoje vědy tzv. paradigmata nejen vidí a popisují, resp. umožňují vidět a popisovat různé světy, ale jsou zároveň vzájemně nepřeložitelná. Uvěříme-li Kuhnově metafoře o kachnách a králících, pozitivní formulování nějaké takové báze se značně zkomplikuje.

Pokud se tyto přístupy postaví proti sobě, čelíme v důsledku dvěma typům obtíží. Za prvé těm, kdy proklamativně revoluční, bezpředpokladová, bazální teorie na jistých předpokladech přece jen stojí (to je obtíž rortyovská). Za druhé těm, kdy se teorie explicitně k nějaké bázi v podobě teorií předcházejících hlásí (a to někdy velmi důrazně), ale ukáže se, že s nimi sdílí nanejvýše některé výrazy, jejichž obsah, význam, funkce či užití se zásadně odlišují (to je obtíž kuhnovsko-goodmanovská). Oběma obtížím bych se chtěl – poněkud obecněji – věnovat v této kapitole. V první řadě se pokusím předložit některé teze týkající se báze Jakobsonovy teorie a tím zároveň obhájit způsob, jak o jeho teorii v následujících částech mluvím. Nemyslím, že je tento způsob popisu zásadně originální, naopak, zdá se mi konsensuálně banální, ale cesta, kterou volím k pojmenování této báze, je svou povahou vnější a – pokud se nemýlím – není vykladači Jakobsonova díla příliš využívána. Pro artikulaci této báze bych chtěl, za druhé, využít některých obecných kuhnovsko-goodmanovských nástrojů, jejichž deskriptivní mocnost je schopna – jak doufám – této práci napomoci překonat přímočarost evidování chyb a omylů jakousi pozitivně formulovanou austinovskou⁹ teorií nezdaru.

2.1 Sémiotická báze Jakobsonovy teorie

Roy Harris se – s odkazem na Quintonovu definici vědecké metody – v knize *The Semantics of Science* ptá, zda „[is] there a general procedure for establishing scientific laws of language, and, if so, what is it“ (Harris 2005: 84), a po diskusi o vybraných vědních definicích moderní lingvistiky dospívá – s příklady z Martine-ta, Lyonse a Crystala – ke zjištění, že současný stav definování lingvistiky jako vědy o jazyce je stavem jakési zmatené neutrality.¹⁰ Domnívám se, že nejvhodněji lze deskripci předpokladů či báze Jakobsonovy teorie předložit právě způsobem, kdy se explicitním formulováním Jakobsonových (spíše implicitních) kritérií vědeckosti, resp. těch přesvědčení, které mu umožňují mluvit o lingvistice jako vědě o jazyce, delimi-

9 Viz zejm. druhá přednáška v Austin 1962: 12–24.

10 Viz Harris 2005: 101.

tují jejich/jeho základní souřadnice. Nepůjde tedy o pokus charakterizovat Jakobsonovo pojetí jazyka a lingvistiky z nich samých, nýbrž o snahu upozornit na některé aspekty v Jakobsonově uvažování o klasifikaci věd a vědě samé. Většinou se tato skutečnost přechází krátkou poznámkou o Jakobsonově novém/jiném pojetí lingvistiky, které se vymezuje vůči lingvistice předcházejícího období (zejména devatenáctého století). Výchozím bodem pro tento přístup jsou dvě – vlastně nenápadné – narážky na pojem nomotetická věda, který Jakobson koreluje s lingvistikou:

(1) Třetí část druhého svazku a třetí oddíl druhé části sedmého svazku Jakobsonových *Selected Writings* nesou stejný název, „Toward a Nomothetic Science of Language“.

(2) V článku „Linguistics in Relation to Other Sciences“ Jakobson¹¹ mluví o interdisciplinarity v „zákon-hledajících“ (*law-seeking*) vědách o člověku a explicitně v této souvislosti užívá termín nomotetický.

2.1.1 Lingvistika mezi ideografií a nomotetičností

Rozlišení nomotetická × ideografická věda předložil roku 1894 ve své rektorské přednášce Wilhelm Windelband jakožto dva podtypy empirické vědy, která na rozdíl vědy racionální (filozofie a matematiky) usiluje o poznání pocházející ze zkušenosti, tj. zkoumá takové jevy, které jsou přístupné pozorování, resp. k jejich zdůvodnění pozorování přímo vyžaduje.¹² V rámci věd empirických pak Windelband vymezuje nomotetické přírodní vědy a ideografické duchovědy.¹³ Zatímco přírodní vědy zkoumají skutečnost výhradně takovým způsobem, aby z ní vyvodily nějakou obecnou zákonitost (jsou to vědy o obecných zákonech), duchovědy se zaměřují na jedinečné, časoprostorově determinované jevy či události (jsou to vědy individuálních událostech). V ideografických vědách zaujímá privilegované postavení historie¹⁴ (lze to konečně vidět i na povaze lingvistiky – beaugrandovsky řečeno – středního proudu devatenáctého století), neboť je to právě jedinečnost a neopakovatelnost událostí, které mají hodnotu pouze tehdy, jsou-li jednorázové, a mohou tak sloužit jako model ideografického přístupu. Přírodní vědy se zabývají konkrétním předmět/jevem jen tehdy, pokud je možné v něm vidět obecný typ či kategoriální pojem, formulují časově neutrální zákony umožňující predikovat. Bezčasová nevyhnutelnost, s níž pracují vědy nomotetické, a determinovanost určitého časového okamžiku, s níž pracují vědy ideografické, nejsou mezi sebou převodi-

11 Viz 1969, SW II: 656.

12 Viz Windelband 1967: 527.

13 Viz Windelband 1967: 529.

14 Širší výklad o povaze historie ve vědeckém diskurzu (zejména německé tradice) 19. století viz Clark 2004: 9–28.

telné. Intencionalita, záměrnost, teleologie jsou proto záležitostmi ideografie, protože příroda je nevědomá a nezáměrná, a ani všeobecné zákony proto nezdůvodňují.¹⁵

Windelband¹⁶ na jednom místě mluví o relativním postavení těchto přístupů, kdy se stejné jevy mohou stát předmětem nomotetického i ideografického přístupu. Jasnou formulaci s projevem v klasifikaci samé nacházíme u Windelbandova žáka, Heinricha Rickerta, který pracuje s rozlišením přírodní × historické kulturní¹⁷ vědy. Přírodní vědy charakterizuje slovem/pojmem příroda a tvrdí, že tento je vhodnou definicí z hlediska předmětu i metody,¹⁸ neboť přírodní vědy se zaměřují na poznání všeobecných pojmových vztahů a zákonů a neexistuje předmět, který by takto zkoumán být nemohl. Pro charakteristiku historických kulturních věd ale podle Rickerta chybí vhodný komplexní analogon, a proto je nutné jejich název rozložit do dvou komponentů. Historičnost popisuje jednorázový vývoj těchto předmětů v jejich individualitě, kulturnost mluví o předmětech ve vztahu k všeobecným kulturním hodnotám, a je to právě pojem hodnota,¹⁹ který je odlišuje od věd přírodních, které jsou vůči hodnotám indiferentní. K historické metodě individuality se tak v protipólu přírodních nomotetických věd přidává princip tvoření pojmů, které jsou svou povahou všeobecné, objektivní, vzpírající se libovolnosti.²⁰

Lingvistika je z hlediska těchto klasifikací ideografická, kulturně historická věda a nomotetická věda o jazyce je metodologický oxymoron, který není možné v tomto diskurzu uvažovat. Takové konstatování může vypadat příliš radikálně a bylo by s ním možné nesouhlasit. V protikladu k takto příkrému výkladu by mohly stát nejen strukturální, po-strukturální a jiné směry lingvistiky dvacátého a jednadvacátého století, ale explicitně také některé jazykovědné snahy ve století devatenáctém, například bezvýjimečný zákon hláskových změn. Tento zákon je ale v podobě, v níž ho Osthoff a Brugman formulovali, „empirically unfalsifiable as well as empirically undemonstrable“ (Harris 2005: 89). Je tedy možné tvrdit, že se tím vůbec nenarušuje windelbandovsko-rickertovské rozvržení věd, protože tento mladogramatický zákon není na základě požadavků kladených na nomotetickou vědu verifikovatelný, resp. je pouze pseudo-zákonem či spíše není zákonem vůbec. Na obecnější úrovni nahlížené optikou tehdejší lingvistiky lze situaci ilustrovat pomocí klasifikace věd (Friedricha) Maxe Müllera lišící fyzikální vědy, které se zabývají tím, co pochází od

15 Samozřejmě s výjimkou toho, že každý fakt je teleologický v tom smyslu, že přispívá k celku poznání.

16 Viz Windelband 1967: 529.

17 Důležitý zde je akcent na ono kulturní a zejména Rickertův odklon od termínu duchovědy, který má příliš úzkou souvislost s psychologii. Viz zejm. Rickert 1967: 545–547.

18 Viz Rickert 1967: 558.

19 Srov. výklady *CLG* o pojmu hodnota v přírodních vědách na jedné straně a ekonomii a lingvistice na straně druhé. Viz de Saussure 1996: 108n.

20 Viz Rickert 1967: 557.

Boha, a vědy historické, které se zabývají lidskými produkty. Zodpovědět otázku po místě lingvistiky pak z hlediska této klasifikace znamená zodpovědět otázku po původu jazyka. Pokud pochází od Boha, bude lingvistika vědou fyzikální, pokud je dílem člověka, bude vědou historickou. Müller (asi nikoli překvapivě) nabízí takovéto řešení: vzhledem k tomu, že jazyk vykazuje jistý řád, který je sám mimo dosah lidského konání, musí mít božský původ, a proto je záležitostí fyzikálních věd.²¹ Pro Müllera – abych parafrázoval jeho vlastní tezi z přednášek konaných v šedesátých letech devatenáctého století v Londýně – existuje věda o jazyce ve stejném smyslu, jako existuje věda o Zemi, květinách a hvězdách, a to právě na základě existence nad-lidského řádu.²² Müller nepopírá nomoteticko-ideografické rozvržení, upřesňuje ho nicméně pomocí kritéria původu a individuálního vlivu, a v důsledku tak interpretuje povahu jazyka takovým způsobem, aby bylo možné lingvistice přiřadit nomotetický atribut. Pomocí stejných kritérií by ale se stejnou validitou mohl například tvrdit, že jazyk plní instrumentální úlohu individuální intencionalitě a považovat ho za předmět historických věd. Müllerova lingvistika je charakteristická zejména svým komunikačním redukcionismem,²³ resp. abstrahováním od komunikantů, přičemž tento komunikační redukcionismus (a tím zároveň eliminace individuální intencionality) je nutným důsledkem (komparativní) filologie, jejímž hlavním zájmem byl výzkum mrtvých jazyků, to znamená takových, které v dané době neměly žádné aktivní mluvčí.²⁴ Místo lingvistiky v Müllerově klasifikaci lze proto považovat za důsledek určité depsychologizace, která se ale v rickertovském rozvržení nemusí automaticky krýt s nomotetičností. Rickertův přístup konverguje nomotetické a ideografické tak, že v obou případech lze uvažovat o generalizacích a objektivitě²⁵ a novým rozlišovacím prvkem je koncept hodnoty. Jediná možnost, jak může existovat věda jako ideografie, spočívá v hodnotách, které – jak říká Rickert²⁶ – bychom neměli vnímat v (opozičních) kategoriích existence × neexistence, nýbrž platí × neplatí. Věda se tak zakládá ve všech případech na všeobecném a právě z tohoto hlediska existuje pouze nomotetická věda na straně jedné a poznání (historické) kultury na straně druhé.

Rámcovou shodu s těmito klasifikacemi vykazuje Lévi-Straussova²⁷ charakteristika věd společenských (dostředivých a konkrétních) a humanitních (odstředivých a obecnějších, akcentujících onu

21 Viz Harris 2005: 86.

22 Viz Harris – Taylor 1997: 186.

23 Viz Harris 2005: 86–90.

24 Podobná „narkotizace“ uživatelů jazyka bude patrná také v Jakobsonově teorii kódu. Viz zejm. kap. 4.5, 4.6 a 5.

25 Věda zkoumá konkrétní předměty pouze tehdy, mají-li všeobecný význam. Viz Rickert 1967: 558.

26 Viz Rickert 1967: 552.

27 Viz Lévi-Strauss 2007: 272–276.

rickertovskou kulturnost), které se obě liší od věd přírodních. Zásadní změnou je zde postavení lingvistiky, která střídá ve vedoucím postavení humanitních věd historii.²⁸ Navíc ji jako jedinou z veškerých humanitních a společenských věd lze stavět na stejnou úroveň jako vědy přírodní, k čemuž Lévi-Strauss uvádí tři důvody:

- (1) Lingvistika má univerzální předmět bádání, artikulovanou řeč, která je obligatorním rysem každé lidské společnosti.
- (2) Lingvistika disponuje homogenní, prostorově a časově neutrální metodou, která není závislá na konkrétním zkoumaném předmětu, jazyce.²⁹
- (3) Lingvistická metoda spočívá na několika základních principech, které jsou uznávány všemi členy vědecké/lingvistické komunity.

To, co zajišťuje lingvistice výsadní postavení, je univerzální předmět a metoda, která omezuje počet proměnných.³⁰ Tuto metodu/analýzu lze nazývat strukturální a spojovat s termínem invariant, neboť koncept invariantu a strukturální metoda, kterou Jakobson definuje jako „consistent elicitation and identification of relational invariants amid the multitude of variations“ (1972, SW VII: 85), jsou korelativní. Lingvistiku Lévi-Strauss může považovat za modelovou vědu zejména díky úspěchům na poli zvukové stránky jazyka, které – podle Jakobsona³¹ – odlišují moderní lingvistiku od výzkumů předcházejících, neboť koncepty a terminologie derivované z fonologických výzkumů mohou být uplatňovány při popisu jakéhokoli jazykového fenoménu. Tato metodologická transformace (fonologického) invariantu na (obecný) znak představuje vnitro-vědní pohyb, který změnil nejen povahu lingvistiky jako takové, ale zároveň i její klasifikační souřadnice. Nevyhnutelná sémiotizace³² lingvistiky vede k tomu, že předmětem zájmu není pouze jazyk, resp. jeho aktuální projevy jakožto časoprostorově determinované události, ale spíše obecné, předpokladové mechanismy těchto událostí. To jasně ukazuje Paul Ricoeur, když říká, že „[m]otivem sémiotického zkoumání [...] je v podstatě snaha založit trvalost [...] funkce nějakými pravidly hry, jež nejsou podřízena dějinám“ (Ricoeur 2002: 50). Sémiotika podle Ricoeura³³ dějinnou a proměnlivou individualitu metodologicky eliminuje pomocí trojčlenného mechanismu:

28 Viz Lévi-Strauss 2007: 269.

29 Tento bod je v jistém smyslu odpovědí na úvodní, harrisovskou otázku, ale také Lévi-Strausse spojuje s Müllerem a mladogramatiky.

30 Viz Lévi-Strauss 2007: 271.

31 Viz např. 1969, SW II: 667.

32 Srov. Waugh – Monville-Burston 1995: 30.

33 Viz Ricoeur 2002: 51–53.

- (1) Deskriptivní modely je možné konstruovat axiomatickým, deduktivním způsobem, tzn. invariant → varianty, nikoli naopak.
- (2) Tyto modely mají svůj předobraz v modelech, které vytváří lingvistika. Struktura, k níž se dospívá, je uzavřená množina vnitřních vztahů mezi konečným počtem prvků, a jedním z důsledků je tak i nezávislost na mimojazykové, resp. mimostrukturní skutečnosti. Jazyková struktura je imanentní.
- (3) Základními procedurami konstrukce takového modelu jsou hierarchizace a integrace, jinými slovy eliminace dějin ve prospěch struktury.

Je-li jazyk chápán jako znakový systém, je možné ho vztahovat k ostatním znakovým systémům, a zkoumat je tak stejnými/podobnými metodami. A co je podstatné, znak je – *per definitionem* – pravidlo, zákon,³⁴ a proto je principiálně možné považovat znakovost za společný jmenovatel oddělených věd společenských a přírodních.

2.1.2 Jakobsonova nomotetická věda o jazyce a komunikaci

Ve 13. století prohlašoval Pseudo-Robert Kilwardby, že *scientia omnis aut est de signis aut de rebus significatis* / každá věda se zabývá znaky nebo označenými věcmi.³⁵ Stejně motto by mohlo stát i v záhlaví Jakobsonových názorů na povahu vědy (jako takové) a její klasifikace. Totální sémiotizace poznání mění výchozí rozlišování věd na ty, které se zabývají zákony, a ty, které se zabývají událostmi, a nahrazuje ho integračním konceptem znaku, resp. znakového systému. Signál, který pojmenování nomotetická věda o jazyce vysílá, je – alespoň na první pohled – zcela zřejmý. Lingvistika nechce být pouze inventarizací individuálních, subjektivních událostí, výskytů, variant, nýbrž vědou o zákonech, které jsou obecné. Jakákoli věda je/musí být proto sémiotická. Vědní klasifikaci je možné chápat jako konvergentní pohyb, který je umožněn konceptem znaku, a to nikoli jako izolované jednotky, nýbrž jako součásti znakových systémů, které tyto jednotky vytvářejí nebo jsou jejich součástí. Znakové systémy vykazují stejný/podobný způsob strukturace jako přirozený jazyk (lingvistika stojí jako model pro společenské vědy), a proto je možné přibližovat i vědy, které je zkoumají. Vědecký diskurs je prostorem se stejným předmětem (znaky) a stejnou metodou (strukturální/sémiotickou analýzou).

34 Zde se završuje proces započatý Rickertem, který mluvil o vztahu obecného a hodnoty, ale tuto hodnotu nekoreloval se znakem jakožto zákonem.

35 Viz Meier-Oeser 2011.

Strukturovanost znakových systémů umožňuje homogenizovat nejen rámec věd humanitních / věd o člověku, ale v důsledku celý prostor třídění věd.³⁶ Koncept znaku/invariantu je pro Jakobsona nejen společným jmenovatelem veškerého vědeckého bádání, ale v důsledku také představuje způsob odlišné klasifikace věd, která je jakožto důsledek sémiotizace založena na klasifikaci znaků. Jakobson se v tomto případě inspiruje v teorii Charlese Peirce. Nepřebírá jím navrženou vědní klasifikaci,³⁷ ale rozlišování dvou typů znaků, indexů a symbolů.³⁸ Na tomto základě pak rozlišuje přírodní vědy, které získávají z vnějšího světa znaky-indexy a přetvářejí do svého jazyka (symbolů), a lingvistiku, jež využívá symbolů nejen jako jazyka deskripce, ale tento typ znaků je také jejím předmětem zkoumání.³⁹

Znaky jsou však nejen invarianty, které je možné studovat v jejich systémovém aspektu, ale také elementy účastníci se určitého pohybu, směny, komunikace. Tento komunikační aspekt je pak impulsem pro nacházení a potvrzování dalších styčných bodů mezi vědami. Podle Jakobsona⁴⁰ lze v případě lingvistiky a biologie mluvit nejen o jistých ontologických shodách mezi přirozeným jazykem a životem, ale také tvrdit, že vědy o člověku jsou studiem lidské komunikace a biologie vědou o komunikaci mezi živými organismy.⁴¹ S fyzikou lingvistika sdílí ideální předmět svého zájmu, znaky a na ně navázané otázky metodologické/epistemologické (např. co jsou základní, nejmenší jednotky), ale také nutnost hledat řešení problémů, které mohou vyvstat teprve ve chvíli, kdy je do centra zájmu postavena komunikace (např. vliv pozorovatele na pozorovaný objekt).⁴² Znakové klasifikační kritérium má proto povahu nejen systémovou, ale také komunikační. Tento komplex představuje pro Jakobsona nejen způsob, jak definovat vědeckou činnost ve svém celku, ale zároveň také nástroj, jak od sebe jednotlivé vědy odlišovat. Jazykové symboly jsou prostředkem komunikace, která jako taková (stejně pak i tyto symboly) může být – dle Jakobsonova⁴³ ná-

36 Na příkladu biologie Jakobson ukazuje, že lze mluvit o shodách mezi jazykem a DNA, tvrdí, že jazykový i genetický kód mají diskrétní jednotky (viz 1969, SW II: 679), oba jsou specifické prostředky pro uchování a přenos informace (viz 1969, SW II: 681) atp. Ricouer o této homogenizaci říká, že „vítězství strukturálního hlediska je zajisté vítězstvím vědeckosti“ (Ricouer 1993: 207).

37 Viz CP 1.238–1.283. Peircova klasifikaci věd se principiálně na vyšší úrovni neliší od té Windelbandovy. Akcentuje ale jinou část procesu – způsob pozorování, a rozlišuje tak vědy cenoskopické, které studují fenomény pozorovatelné přímo, nezprostředkované, a idioskopické, které musejí jevy zkoumat metodou speciálního, tj. zprostředkovaného pozorování (např. za pomoci přístrojů).

38 Viz 1962c, SW II: 276; 1969, SW II: 690.

39 Viz 1961, SW II: 573–574.

40 Viz 1969, SW II: 678.

41 Viz 1969, SW II: 672–689.

42 Viz 1969, SW II: 689.

43 Viz 1969 SW II: 690.

zoru – reverzibilní (např. střídání komunikačních rolí a s tím související různé přístupu ke komplexu znaku). V případě přírodních věd (indexů) taková reverzibilita nepřipadá v úvahu, alespoň ne v takovém smyslu, s nímž se lze setkat v rámci mezilidské komunikace. Nejobecnější jakobsonovská klasifikace věd by tedy mohla rozlišovat vědy komunikační a vědy informační na základě povahy znaků (indexy × symboly) ve vědním transferu (přenosová reverzibilita a komplementárnost).

Z tohoto rozlišení mohou vyplývat některé další zajímavé důsledky. Například analogizování jazyka a života/živého (lingvistiky a biologie) spočívá nejen na schopnosti uchovávat informace, tj. vykazovat znakovou systémovost, ale také v jejich teleologii, tedy konceptu, který byl pro nomotetické vědy v rámci klasifikace konce devatenáctého století zcela cizí. Když Jakobson tvrdí, že „the first duty of science is to study the relationship between the means and the end“ (1995b: 82), pokouší se tím zároveň přemostit windelbandovsko-searlovský⁴⁴ hiát zobecněním určitých aspektů jazykové komunikace, tj. vyvodit obecněvědní důsledky primárního postavení přirozeného jazyka a lingvistiky v rámci komunikačních věd jakožto projekce principu, že jakákoli komunikace předpokládá komunikaci verbálních zpráv, nikoli naopak.⁴⁵ Lingvistika podle Jakobsona⁴⁶ přinesla do věd o člověku koncept komunikace, a tím zcela změnila způsob jejich klasifikace. Každá společnost – podle Jakobsona a Lévi-Strausse – komunikuje na třech úrovních: směna zpráv, směna zboží a služeb a směna žen, resp. partnerů.⁴⁷ Tyto tři úrovně komunikace, resp. obecnosti komunikace zakládají trojici hlavních komunikačních věd:

„1) Study in communication of verbal messages = linguistics; 2) study in communication of any messages = semiotic (communication of verbal messages implied); 3) study in communication = social anthropology jointly with economics (communication of messages implied).“

(1969, SW II: 666)⁴⁸

44 Searlovy (viz Searle 1994: 77–91) výklady o vztahu společenských a přírodních věd jsou založeny na kritice teze, že deskripce a predikce jsou symetrické. Připustíme-li, že přírodní a společenské vědy mohou principiálně využívat stejnou metodu, ukáže se – jak tvrdí Searle –, že v důsledku jde při jejich smiřování o absurdní snahu, neboť povaha zákonů přírodních věd na straně jedné a povaha tzv. zákonů společenských věd na straně druhé se zásadně odlišují, neboť ty druhé se týkají aspektů intencionality, kdežto prvně jmenované nikoli. Společenské vědy – včetně lingvistiky – jsou teorií „čisté a aplikované intencionality“ (Searle 1994: 91), čímž se ovšem na úrovni dělení dospívá ke stejnému výsledku, k němuž došel Windelband. Nepřekročitelný hiát mezi fenomény mysli a světa tak zakládá stejně nepřekročitelný hiát mezi společenskými a přírodními vědami.

45 Viz 1969, SW II: 662.

46 Viz 1969, SW II: 663.

47 Viz 1969, SW II: 663.

48 Příznačné je Jakobsonovo mlčení o historii, která pro Windelband i Rickerta hrála úlohu modelové vědy o člověku. Důvodem tohoto mlčení je pravděpodobně sémiotická snaha – řečeno s Ricoeuem – nahradit dějinnost systémovostí.

Přírozený jazyk musí stát v centru zájmu komunikačních věd, a to nejen proto, že je základem komunikace jako takové, ale že to byl – pro Jakobsona – právě jazyk, který umožnil uvažovat o obecnějším konceptu znaku, resp. sémiotiky:

„[S]emiotic occupies a central position within the total science of communication and underlies all other provinces of this science, while semiotic, in turn, comprises linguistics as its central section which influences all other semiotic provinces.“

(1969, SW II: 666)

Sémiotika je vědou, která je *de facto* heterotopická, jako by byla všude a nikde zároveň. Jakobsonova klasifikace jako by spíše než, že sémiotika je věda, tvrdila, že každá věda je sémiotika.

Jakobsonovo lapidární konstatování, že „science is a linguistic representation of experience“ (1969, SW II: 690), může vést k tomu, že vědu budeme chápat jako určitou činnost, která využívá kritérií znakové systémovosti a znakového transferu a na jejich základě předkládá objektivní a nezávislý popis svého předmětu. Výsadní postavení jazyka a lingvistiky je důsledkem hierarchického uspořádání směny zpráv, je potvrzováno směrovostí přeložitelnosti – pouze vyšší roviny lze přeložit do nižší, nikoli naopak.⁴⁹ Jazyk je univerzální médium a koncept komunikace se pro Jakobsona stává základem veškerých pohybů ve společnosti, neboť veškeré komunikační akty jsou v něm formulovatelné, resp. do něho přeložitelné. Tříúrovňový model obecnosti je dostředivý a lingvocentrický.⁵⁰ Znakový systém, který může mluvit o jiném znakovém systému, není meta-systémem, nestojí nad ním, nýbrž spíše pod ním nebo v něm.⁵¹ Toto prizma vede Jakobsona k definici lingvistiky jako studia komunikace verbálních zpráv, nikoli jako systému / jazykové struktury.⁵²

Pohyb, který jsem se zde pokoušel naznačit, neznamená vyčlenění lingvistiky z věd o člověku a její přiřazení k přírodním vědám, nýbrž je spíše projevem Jakobsonovy snahy redefinovat vědu jako takovou. Termín nomotetická věda o jazyce není distinktivní, protože všechny vědy jsou nomotetické, resp. sémiotické. Sémiotika se pokouší překonat ostrou distinkci mezi subjektivním × objektivním, kulturním × pří-

49 Jak se Jakobson pokouší opakovaně ukázat. Základní teze tohoto přístupu může znít například takto: „[A]ny human communication of nonverbal messages presupposes a circuit of verbal messages, without a reverse implication.“ (1969, SW II: 662)

50 Podobně uvažuje i Roland Barthes, když sémiotiku označuje za translingvistiku. Viz Barthes 1967: 62.

51 Z tohoto důvodu je pak nepochopitelné, proč Linda Waugh a Monique Monville-Burston (viz Waugh – Monville-Burston 1995: 20) ve svém upraveném modelu kladou poetiku do absolutního centra. Logika takto upraveného modelu by si pak totiž vynucovala interpretaci, že veškeré poznání je formulovatelné v poezii, resp. poezie funduje vědecké poznání.

52 Viz 1969, SW II: 666.

rodním a hranici mezi přírodními a společenskými vědami považuje za nejednoznačnou, resp. nikoli nepřekročitelnou.⁵³ Sémiotizace poznání a věd (v systémovém i komunikačním aspektu) dává Jakobsonovi silný nástroj, a zdá se pak zcela pochopitelné, proč se může vyjadřovat k široké škále problému, předkládat komentáře nejen k otázkám lingvistickým, literárním či antropologickým, ale též biologickým, fyzikálním či matematickým.

2.2 Způsoby deskripce

Doposud jsem termíny znak, invariant, znakový systém, kód, komunikace či sémiotika používal spíše jako intuitivní jednotky, které sloužily jako *indefinabilia* při stanovení Jakobsonovy teoretické báze. Kapitulu 2.1 lze chápat jako optimistický pokus o výklad této báze, který sice není bez jistých výsledků, nicméně takto formulovaná a izolovaná by z větší části musela spoléhat na Forerův efekt. V této části bych proto chtěl předložit způsoby, pomocí nichž hodlám v kapitolách tři, čtyři a pět pozitivně zformulovanou bázi Jakobsonovy sémiotické teorie zkomplikovat, a také historicko-metodologický kontext, z něhož toto komplikování pochází.

2.2.1 Paradigma v lingvistice a sémiotice

Jednu z hlasitých námitek proti konstrukci atemporální, stálé báze předkládá Thomas Kuhn⁵⁴ ve *Struktuře vědeckých revolucí*, kde pomocí komplexu pojmů a tezí představuje nástroj pro explikaci pohybů vědního diskurzu a zároveň tento vědní diskurz definuje. Činnost tzv. normální vědy charakterizuje podle Kuhna kumulativní⁵⁵ řešení problémů (hádanek), které je možné pouze jako důsledek přijetí určitého axiomatického a anti-reflexivního základu (paradigmatu), jenž vědecké komunitě poskytuje nástroje pro nahlížení a řešení všech problémů jakožto problémů, které nejsou nové, nýbrž takové, s nimiž se dané vědecké společenství v jiné podobě již setkalo.⁵⁶ Zatímco paradigmatický základ je výběrový, normální věda pouze artikuluje síť poznání, které paradigma ustavilo,⁵⁷ nevybírání – je jí již vybráno. Ve chvíli, kdy ale paradigma není schopno prokazovat svou zručnost v řešení hádanek,⁵⁸ nastává krizové období (*extraordinary science*), cha-

53 Jak explicitně Jakobson říká: oddělování exaktních a humanitních věd je jednostranné. Viz 1969, SW II: 690.

54 Viz Kuhn 1996.

55 Viz Kuhn 1996: 52.

56 Viz Kuhn 1996: 189.

57 Viz Kuhn 1996: 122.

58 Viz Kuhn 1996: 36–37.

rakteristické pluralitou přístupů a metodologickou divergencí, kdy je nutné „the community’s rejection of one time-honored scientific theory in favor of another incompatible with it“ (Kuhn 1996: 6).⁵⁹ Tyto tzv. revoluce⁶⁰ jakožto (pozorovatelné a analyzovatelné) diskontinuity vytvářejí rupturu, jejímž důsledkem je podobenství o kachně a králíkovi, nesouměřitelnosti/nepřeložitelnosti paradigmat.⁶¹ Termíny, které se užívají napříč různými paradigmaty, nejsou totožné, nepopisují stejnou věc, ačkoli mohou mít stejnou definici,⁶² jediný předmět může vést k rozdílným viděním/interpretacím/popisům/modelům a jazyk (v širokém smyslu) tohoto vidění/interpretace/popisu/modelu není nikdy neutrální.⁶³

Kuhnovy termíny se zdají nabízet konceptuální nástroj zejména pro makroskopický popis dějin vědy a vědních disciplín, který klasifikuje a třídí vědecké osobnosti, jejich teorie a pojmy do uzavřených paradigmatických skupin a zároveň eviduje revolucionáře a revoluce jakožto zásadní historické milníky v dané vědecké disciplíně. Pokud se proto v lingvistice uvažuje o paradigmatech a revolucích v kuhnovském smyslu, jednou – a to jistě nejsilnější – z linií je uplatňování těchto termínů v případě (teorie) Noama Chomského.⁶⁴ „[Chomsky’s] revolution followed fairly closely the general pattern described in Thomas Kuhn’s *The Structure of Scientific Revolutions*“ (Searle 1972), tvrdí dokonce John Searle.⁶⁵ Toto – řekněme – sociologické a vnější užití má sice určitý vulgarizační nádech, slouží ale také jako argument pro podporu, zviditelnění či posílení pozice vybraných vědeckých osobností (a jejich teorií). Není překvapivé, že se od konce osmdesátých let minulého století vyskytují případy, kdy se kuhnovské termíny zmiňují v kontextu výkladu Jakobsonova díla. Například Elmar Holenstein⁶⁶ ve své obecné charakteristice filozofických východisek Jakobsonovy teorie mluví o tom, že se Jakobsonovo pojetí vědy liší od toho Kuhnova.⁶⁷ Morris Halle v souvislosti s Jakobsonovou a Trubeckého fonologickou teorií poznamenává:

„[T]his shift [přesun od zkoumání hláskových změn ke studiu jazyka jako synchronně fungujícího systému], which is typical of what the philosopher Thomas Kuhn has called a scientific revolution, was

59 Srov. též Kuhn 1996: 79.

60 Viz Kuhn 1996: 84–85, 180–181

61 Srov. Kuhn 1996: 102.

62 Ze stejného bodu lze vidět sice různé, ale nikoli libovolné věci. Viz např. Kuhn 1996: 150.

63 Srov. Kuhn 1996: 146.

64 Viz např. Percival 1976: 288. Shrnutí „Chomského revoluce v lingvistice“ viz Koerner 1994.

65 Původní nadšení nicméně vystřídaly pochyby (viz např. Winston 1976, Koerner 1983), nebo reformulace a deformace celého problému tak, aby například Frederick Newmeyer (viz Newmeyer 1986: 15) mohl na otázku v názvu svého článku „Has There Been a ‘Chomskyan Revolution’ in Linguistics?“ odpovědět kladně.

66 Viz Holenstein 1987: 21.

67 Domnívám se, že je to patrné z výkladu v kap. 2.1.

not among the aims consciously pursued by Jakobson and Trubetzkoy during the 1920's. They saw their work rather as a contribution to mainstream linguistics as it was practiced at the time.“

(Halle 1987: 95)

Ilustruje tak vlastně Kuhnovu tezi o činnosti normální vědy. A Robert Bradford⁶⁸ revoluční zlom (na rozdíl od Halleho) vymezuje rokem 1958, resp. Jakobsonovou přednáškou *Linguistics and Poetics*. Největší pozornost Kuhnově teorii a její použitelnosti v případě Jakobsonova díla věnuje Patrick Sériot⁶⁹ v první kapitole své knihy *Struktura a celek*, kde krátce rekapituluje některé důvody, proč Kuhnova koncepce nemůže sloužit jako klíč k popisu a interpretaci dějin lingvistiky. V závěru však – s odvoláním na Bloorovo přirovnání v knize *Knowledge and Social Imagery*⁷⁰ – zaujímá jakési prostřední stanovisko v podobě modelu, který nazývá (ve světle jeho dalších výkladů symptomaticky) dvojitá šroubovice DNA a v němž Kuhnův a Popperův přístup nechápe jako rozporný, nýbrž opírá jeden o druhý.⁷¹

Celkově lze všechny tyto zmínky charakterizovat spíše jako nesystematické poznámky, které jsou opuštěny dříve, než mohou být vůbec argumentovány. Pohybují se na škále od přímočarého akcentu na tu či onu část Jakobsonovy teorie, kterou bychom měli považovat za revoluční, po metodologickou pozici (tu Sériotovu), jak nahlížet Jakobsonovy názory v určitém kontextu. Pokud se tyto poznámky týkaly Jakobsonovy teorie lingvistické, pak v případě snah o výklad jeho (obecnější) teorie sémiotické, by se kuhnovská optika mohla jevit jako zcela nevhodná. Hlavním důvodem bude asi skutečnost, kterou ilustrují takřka všechny sémiotické propedeutiky a která je úzce spojena s otázkami, zda lze vůbec sémiotiku považovat za vědu, nebo zda se jedná pouze o metodologický nástroj, který je využíván jednotlivými vědními obory.⁷² Tato konceptuální nejednoznačnost je příčinou toho, že – alespoň pokud je mi známo – Kuhnova teorie nebyla na dějiny sémiotiky nikdy ve větší míře aplikována,⁷³ ačkoli byla jako druhý svazek druhé série vypracována v rámci jedné z významných sémiotických platforem, *International Encyclopedia of Unified*

68 Viz Bradford 1994: 50–55.

69 Viz Sériot 2002: 23–36.

70 Viz zejm. kapitolu „Knowledge and Social Imagery: A Case Study“, resp. její první část „The Popper-Kuhn Debate“, kde Bloor diskutuje vztah Popperovy *Logiky vědeckého bádání* a právě Kuhnovy *Struktury vědeckých revolucí*. Viz Bloor 1991: 55–83.

71 Viz Sériot 2002: 34.

72 Srov. např. výklad v Sebeok (ed.) 1986: 901–912.

73 Explicitně sice o Kuhnových revolucích a paradigmatech mluví Eschbach (viz Eschbach 1983: 29) a dokonce předkládá jistou hrubou strukturu historie sémiotiky, nicméně jeho *small revolutions* jsou spíše rétorickou figurou, než rozpracovanou metodou, tj. – jak sám přiznává – „a comprehensive history of semiotics is yet to be written“ (Eschbach 1983: 32). Jistý, v mnohém ambicióznější projekt představuje Deelyho (viz Deely 2001) monumentální kniha *Four Ages of Understanding*, které ale Kuhnovu teorii nevyužívají vůbec.

Science. Sémiotika by z jistého úhlu pohledu mohla splývat s teorií paradigmat a revolucí. Eschbach⁷⁴ mluví v souvislosti s problematikou sémiotické historiografie a definicí sémiotiky o sebe-reflexivnosti definice sémiotiky, což ale v důsledku znamená, že normální činnost sémiotiky nemůže principiálně nabídnout odpověď na otázky po vlastním statutu. Zdá se tak vlastně paradoxní, že jedním z příspěvků k *unified science* je esej o tom, že žádná unifikovaná věda neexistuje, tedy pokud za ni nebudeme považovat právě teorii mluvící o její nemožnosti. (Moderní) sémiotika je specifická oblast, která se sama vzpírá takovému pojetí a ostrá rozdělení (kuhnovské revoluce) se pokouší neutralizovat především pomocí těch koncepcí, které mají obecný charakter (nebo jsou tak alespoň prezentovány).⁷⁵

Pozornost věnovaná aplikovatelnosti Kuhnovy teorii na lingvistiku a její dějiny, resp. při výkladu Jakobsonova díla⁷⁶ nikdy nevedla k uspokojivému výsledku nebo alespoň širší názorové shodě.⁷⁷ Bylo by možné jmenovat důvody, které jsou příčinou tohoto stavu,⁷⁸ nicméně klíčová se mi v tomto kontextu zdá zejména míra doslovnosti, s níž se Kuhnova teorie uplatňuje v různých výkladech. Jde-li pouze o to zdůraznit výjimečnost nějaké vědecké osobnosti (a její teorie), pak je skutečná potřeba této vnější aplikace diskutabilní, resp. neproblematizuje formulování teoretické báze. Pokud je však cílem předložit vnitřní logiku nějaké teorie či její báze, pak mohou sice Kuhnovy koncepty sloužit jako určitá inspirace, ale nelze je jako artikulační principy účinně a nerozporně využívat v plné šíři.

2.2.2 Sémiotické rámce

Jeden z největších problémů Kuhnovy teorie spočívá – jednoduše řečeno – v nekompaktnosti teze o kachnách a králících a různě intenzivně⁷⁹ komentovanou transparadigmatickou ne/přeložitelnost, resp. nesouměřitelnost. Například v jedné její verzi se říká, že „[c]ommunication across the revolutionary divide is

74 Viz Eschbach 1983: 28.

75 Srov. závěr kap. 2.1.

76 Halleho ani Bradfordovu poznámku nelze brát doslovně a nemají k sobě na první pohled ani žádný systematický vztah, přestože každá z nich vlastně upozorňuje na klíčovou transformaci – v případě Halleho na fonologický, resp. sémiotický obrat, v případě Bradforda na komunikační směnu znaků.

77 Bylo by možné v tomto případě aplikovat Kuhnovu teorii na samotnou (teoretickou) historiografii lingvistiky a tvrdit, že i ona je v před-paradigmatickém stádiu: „The preparadigm period, in particular, is regularly marked by frequent and deep debates over legitimate methods, problems, and standards of solution, though these serve rather to define schools than to produce agreement.“ (Kuhn 1996: 47–48)

78 Např. že Kuhnova teorie se týká výhradně přírodních věd, resp. „it remains an open question what parts of social science have yet acquired such paradigms at all“ (Kuhn 1996: 15).

79 Srov. např. Khalidi 2001.

inevitably partial“ (Kuhn 1996: 149), případně se mluví o „misunderstanding between the two competing schools“ (Kuhn 1996: 149). Paul Boghossian⁸⁰ tento problém kriticky komentuje na základě Kuhnových rozporných tvrzení, že vývoj vědy je neteleologický, ale pozdější paradigmatata jsou v nějakém smyslu při řešení hádanek lepší.⁸¹ Není proto vůbec zřejmé, zda má sekvence po sobě jdoucích paradigmat oddělených revoluční rupturou nějakou logiku, případně *telos*, ale zejména to, zda se skutečně tak radikálně liší,⁸² že nejen konstruují/vidí jiné světy, ale zároveň o nich mezi sebou nemohou „mluvit“. ⁸³ Davidson⁸⁴ pak v tomto smyslu zásadně odmítá principiální existenci jakéhokoli epistemologického místa, z něhož by bylo možné mluvit o nepřeložitelnosti dvou teorií, neboť samo takové neutrální (sic!) místo vyžaduje pro svou lokalizaci nějakou teorii, jež by musela existovat na nějakém neutrálním místě.

Za pozitivní kuhnovskou inspiraci považují teze o určité závaznosti k přijaté bázi⁸⁵ a výkladových nekoherencích,⁸⁶ které vyvstávají, pokud se beze změny z této báze pokoušíme řešit otázky, které v ní nejsou implikovány. Na mikroskopické úrovni výkladu logiky Jakobsonovy sémiotické teorie chci ale Kuhnovy termíny opustit a nahradit je výhodnějšími, zároveň ale obecnějšími a vágnějšími.

Nelson Goodman tvrdí, že „[w]e are confined to ways of describing whatever is described. Our universe, so to speak, consists of these ways rather than of a world or of worlds“ (Goodman 1978: 3). Tím

80 Viz Boghossian 2006: 123–125.

81 Kuhn například v *Dodatku* říká, že „scientific theory is usually felt to be better than its predecessors not only in the sense that it is a better instrument for discovering and solving puzzles but also because it is somehow a better representation of what nature is really like“ (Kuhn 1996: 206).

82 Sériot například tvrdí, že „[m]ezi jednotlivými školami a proudy [...] neexistuje skutečná diskontinuita, což znemožňuje odlišení nového paradigmatu od *nové varianty* paradigmatu předešlého“ (Sériot 2002: 24). Errol Morris, světoznámý režisér dokumentárních filmů, v životopisné anekdotě o své (studentské) interakci s Thomasem Kuhnem (neslavně zakončené tzv. argumentem popelníku, formulované v podobě prosté rady: „If someone says something you don't like, you throw something at him.“) odkazuje k textu samolepky, kterou mu zaslal jeho přítel Dick Saum a bylo by ho i – myslím – možné považovat za vhodnou abreviaci Kuhnovy teorie (alespoň z pozice jeho kritiků): „Shifts happen“. Viz Morris 2011.

83 Srov. též Putnamovu kritiku. Viz Putnam 1981: 113–119.

84 Viz Davidson 1974.

85 Eco v podobné souvislosti obecně poznamenává, že „the propositions that the receivers already deems guaranteed within the framework of his own cultural model are ‘true‘“ (Eco 1999: 257–258). Jakobson netestuje přijatou sémiotickou bázi, nýbrž řeší problémy, které mu tato báze nabízí. Když tedy Kuryłowicz (viz Kuryłowicz 1974: 95) vytýká Jakobsonově teorií pádů, že se přespříliš soustřeďuje na sémantiku a opomíjí syntax, obhajuje Jakobson svůj přístup (prostě) tvrzením o relativní nezávislosti syntaxe a morfologie a ilustruje to analýzou ruského a ukrajinského imperativu, když tvrdí, že tomuto problému byla věnována pozornost logická a syntaktická, ale takřka žádná morfologická. Viz 1958b, SW II: 191.

86 Což není problém vztahu teorie a předmětů, které popisuje, nýbrž spíše vztahu mezi různými teoriemi navzájem. Například Quine v této souvislosti tvrdí, že „[t]eorii lze vždy nahradit jinou teorií, třebaže se soubor všech pozorování nemění“ (Quine 2006: 106).

vlastně říká, že může existovat více teorií, které nemusejí být sukcesivní, ani exkluzivní. To, z čeho jsou tyto způsoby nebo teorie konstruovány, je většinou něco, co máme již k dispozici (nejčastěji nějaké předcházející teorie).⁸⁷ Goodman⁸⁸ nabízí – bez ambice na úplnost – pět základních způsobů, které lze chápat jako procesy vytváření „nové“ teorie: kompozice a dekompozice, zvýrazňování (*weighting*), uspořádání, odstraňování a doplňování, deformace. Tyto způsoby nejsou exkluzivní a mohou vytvářet konglomeráty procesů a se všemi je možné se v různé míře v Jakobsonově díle setkat,⁸⁹ a to jak při jeho interpretaci teorií předchůdných, tak při rozvíjení a doplňování teorie vlastní. Proklamativní anti-rigidita těchto goodmanovských způsobů nabízí dostatečně široký metodologický prostor, aby je bylo možné relativně volně využívat, ale zároveň aniž by příslušné úvahy vrhaly do nekontrolovatelně iracionalistického labyrintu libovolnosti. Tyto způsoby jsou výhodné proto, že nenahlížejí dynamiku vědecké teorie z pozice mimo ni samou, nýbrž explicitně mluví o vytváření jako pře-tváření, což je, domnívám se, žádoucí právě v případě výkladových snah o postižení něčeho tak obecného jako sémiotické koncepce. Analýzu obdobného problému máme v případě ptakopyska,⁹⁰ v případě sémiotických konceptů jako znak, kód a komunikace jsou ale z pochopitelných důvodů nabízeny většinou pouze aproximace či partikulární poznámky. Důvodem, jak vyplývá z řečeného, je pravděpodobně sémiotický uroboros, který by v krajním případě znamenal nekonečný regres věd, které by mluvily o jiných vědách. Goodmanovské způsoby jsou sice samy pouhé aproximace (a nejinak s nimi bude nakládáno v této práci), mohou nicméně posloužit k formulování konceptuálních oblastí vzniklých právě jako síť vzájemných vztahů (de)komponování, zvýrazňování či deformování, a mohou tak představovat deskripci konkrétní teorie, v případě této práce té Jakobsonovy.

Kuhn nepracuje s žádnou teorií významu.⁹¹ Jakékoli dějiny sémiotiky či obecněji řečeno úvahy o ní, které budou chtít, aby byly brány vážně, budou ale muset jako jeden ze svých základních principů zvolit významové kritérium, resp. mnohost pohledů na to, co je význam, a přístupů, kterými bude modelován.

87 Podobně Eco ve své analýze (pojmu) *bytí* říká, že „[l]anguage does not construct being *ex novo*: it questions it, in some way always finding something already given“ (Eco 1999: 54), a stejně je tomu i v jazyce vědecké teorie.

88 Viz zejm. Goodman 1978: 7–17.

89 Goodmanovy způsoby světatvorby v některých případech poskytují také odpovědi na konkrétní otázky, které v souvislosti s Jakobsonovou teorií vyvstávají. Mluvil-li Jakobson například o podobnosti při strukturaci znakových systémů, neměla tato vlastně daleko ke Goodmanovu „criterion framed in terms of an extensional isomorphism that requires preservation of structure rather than of extension“ (Goodman 1978: 100). Navíc taková extenzionální izomorfie – podle Goodman – není symetrická, tj. není ani žádný důvod k tomu požadovat reflexní translatabilitu dvou izomorfních systémů, například jazyka a DNA.

90 Viz zejm. Eco 1999: 248–251.

91 Viz např. Putnam 1981: 115.

Přestože například Shaumyan⁹² v rámci lingvistiky rozlišuje mezi sémiotickým (kam řadí Ferdinanda de Saussure a také sám sebe) a ne-sémiotickým (za jehož hlavního představitele považuje Chomského) paradigmatem jakožto rozdílem, zda bude jazyk studován jako systém vztahů mezi zvukem a významem (v případě sémiotického paradigmatu), či zda bude tato skutečnost irelevantní (v případě toho ne-sémiotického), znakový systém, který by nebyl v nějakém vztahu k významu, je paradox, jenž může sloužit pouze jako záminka pro pojmenování teorií. I generativní gramatika studuje přirozené jazyky jako systémy sloužící k předávání významů (princiálně není možný generativní popis souboru výrazů, který by nemohl sloužit k předávání významů) či – jak říká Chomsky – „a *generative grammar* [...] is a system of rules that relate signals to semantic interpretations of these signals“ (Chomsky 1966: 12). Znak, který nemůže být (pro nikoho) v žádném smyslu spojen s významem, není znakem vůbec.⁹³

Právě významové kritérium bych chtěl postavit do základu sémiotických rámců, tj. jistých velice širokých, ne-disjunktivních konceptuálních způsobů, jak modelovat proces významuplnosti. Návrh trojice takových rámců odvozuji z Rastierových⁹⁴ tří paradigmat signifikace a obecně je lze charakterizovat takto:

(1) Referenční rámeč definuje význam jako mentální reprezentaci, resp. pojem. Moderní podobou je kognitivní sémiotika či logická sémantika fundovaná pravdivostní hodnotou.

(2) Diferenční rámeč pracuje s významem jakožto výsledkem postavení v systému. Svůj původ má podle Rastiera u sofistů, jeho klíčovým představitelem je *Kurs obecné lingvistiky* či strukturální sémantiky.

(3) Inferenční rámeč definuje význam jako intencionální akt, který koreluje dvě entity (objekty, znaky či jejich části). Za jeho představitele je možné považovat stoicismus či pragmatiku. Určitou moderní podobu tohoto rámeče budu nazývat rámečem komunikačním,⁹⁵ jehož specifikum spočívá v orientaci na studium textověkomunikačních procesů, které privilegují význam promluvy před významem slova.⁹⁶

Rastier referenci, diferenci a inferenci chápe jako základní způsoby signifikace, tj. do jejich centra klade koncept znaku. Tento signocentrismus je výhodný v tom, že výše naznačené významové kritérium zo-

92 Viz Shaumyan 1998.

93 Jak koneckonců tvrdí rázně také Jakobson: „The meaningless sign and the study of this sign without appeal to meaning is a *contradictio in adjecto*.“ (1995a: 53)

94 Viz Rastier – Cavazza – Abeillé 2002: 46.

95 Srov. Kořenský 2004: 34–42.

96 Viz Kotátko 1998: 13–14.

becňuje,⁹⁷ a tak je snad i navrhovaný termín sémiotické rámce méně ambivalentní než na první pohled vhodnější termín rámce významové či sémantické. Navržené sémiotické rámce mají tedy lokální, nikoli univerzální povahu a jejich účelnost je podmiňována způsobem interpretace, který je motivován četbou Jakobsonových textů sémiotickým prizmatem. Nezohledňují množství kritérií, na něž by bylo nutné brát zřetel v případě (pokud by ovšem byl možný) univerzálního přístupu k (teorii) významu.⁹⁸

Zatímco Kuhnova paradigmatata sugerují ostré diskontinuity, které mají temporální rozměr, v případě navržených sémiotických rámců jsou hranice přirozeně pohyblivé a neostré. Přihlášením se k některému z rámců proto nemusí nutně znamenat odmítnutí jiného. Sémiotické rámce nejsou nástrojem jednoznačné lokalizace nějaké vědecké osobnosti (a její teorie) a už vůbec neslouží k evidenci revolucionářů či revolucí. Naznačují (pouze) tendence k privilegování určitých konceptů před jinými, tj. pokouší se popsat důsledky pro (ne)koherenci dané teorie nebo konceptu v jiném rámci. Kuhnova teze o nepřeložitelnosti a nesouměřitelnosti paradigmat⁹⁹ se zde transformuje v tezi o interpretovatelnosti rámců, a znovu se tak podtrhuje Goodmanovo tvrzení, že světy, tj. teorie, koncepty a termíny se vytvářejí „[n]ot from nothing, after all, but *from other worlds*[, tzn.] the making is a remaking“ (Goodman 1978: 6). Transfer termínů a konceptů mezi jednotlivými rámci je možný, resp. nutný, ale jejich různost v mnoha případech znamená oslabení metodologických tendencí daného rámce, resp. vede k protimluvům a nekoherencím, které značně znesnadňují zodpovídání otázek, jež ten který rámec klade.¹⁰⁰

Jedním ze způsobů, jak popsat mechanismus této interpretovatelnosti, je abduktivní koncept podkódování.¹⁰¹ Toto podkódování se projevuje na vnější úrovni jako zvýrazňování nebo odstraňování určitých vědeckých osobností (a jejich teorií) a představuje jednu z nejvlastnějších operací, které Jakobson uplatňuje. Z pohledu vnitřní logiky se tento mechanismus u Jakobsona projevuje zejména jako zvýrazňování, odstra-

97 S tímto signocentrickým přístupem by snad mohl souhlasit i Morris, který se ve své obecné sémiotice vůči termínu význam ostře vymezuje: „In the preceding discussion the term ‘meaning’ has been deliberately avoided. In general it is well to avoid this term in discussions of signs: theoretically, it can be dispensed with entirely and should not be incorporated into the language of semiotic.“ (Morris 1938: 43)

98 Přestože se nedomnívám, že by bylo možné konstruovat teorii významu bez toho, aniž by se zároveň konstruovala teorie sémiotická, jsem si vědom toho, že někteří teoretici významu (zejména z okruhu tzv. filozofie jazyka či post-analytické filozofie) o sémiotice či jejích metodách mlčí. Je to mnohem spíše problém terminologické konvence a určitých postojů k sémiotice jako takové, resp. její moderní tradici.

99 Vztah nesouměřitelnosti a nepřeložitelnosti, resp. otázka, zda nesouměřitelnost implikuje nepřeložitelnost, má různá řešení. Shrnutí kritické debaty viz Ramberg 1989: 114–137.

100 Ramberg například svůj výklad o kuhnovské nesouměřitelnosti zakončuje konstatováním, že Kuhn „is not describing some mystical switch from one cognitive scheme to another [but] [h]e is expressing the fact that we can only coherently speak one language at a time“ (Ramberg 1989: 134).

101 Viz Eco 1979: 131–136.

ňování (či doplňování) a deformace vlastních či převzatých termínů a konceptů tak, aby vyhovovaly určitému rámci (v Jakobsonově případě zejména diferenčnímu) a jeho předem nastaveným preferencím. V následujících kapitolách se pokouším projevy Jakobsonova podkódo(vá)vání evidovat.

2.2.3 Primární sémiotické termíny

Nejdůležitějším rozlišovacím prvkem navržených rámců je zejména druhý Goodmanův způsob vytváření světa/teorie, a sice zvýrazňování, kdy „some differences among worlds are not so much in entities comprised as in emphasis or accent“ (Goodman 1978: 11), a předložené sémiotické rámce je tak možné formulovat jako zvýrazňování určitých sémiotických termínů. Těmito termíny budu rozumět znak, kód a komunikaci. V návaznosti na Rastiera jsem se rozhodl podržet signocentrickou (a proto sémiotickou) povahu klasifikace rámců a přestože zde sémiotické termíny (mezi nimiž jmenuji i znak) jakožto charakteristiky rámců stavím v jistém smyslu proti sobě, bude to právě koncept znaku, který budu považovat za ústřední a průběžný předmět svého zájmu. Koncept znaku, kódu a komunikace jsou nicméně na úrovni rámců hierarchizovány, různě zvýrazňovány a deskripce této hierarchie či zvýrazňování může sloužit jako základní deskripce daného sémiotického rámce. Žádný z těchto sémiotických konceptů tedy nikdy úplně nemizí a své postavení získávají vlivem převažujících preferencí v daném rámci. V každém z rámců lze zvolit jeden z těchto termínů (tzv. primární sémiotický termín), kolem něhož bude v této práci konstruován výklad. V případě reference je to znak, v případě difference kód a v případě inference komunikace. Tyto korelativní dvojice pak zakládají trichotomii teorie znaku, teorie kódu a teorie komunikace, které budu používat jako syntetické termíny, resp. obecné pojmenování pro charakteristiky jednotlivých rámců.

Teorie znaku operuje zejména se dvěma nástroji, typologií znaků v užším slova smyslu (typologická sémiotika) a typologií znakových modelů (formální sémiotika). Oběma typologiím je společné to, že produkují jisté ideální, teoretické konstrukty, které jsou determinovány v případě typologické sémiotiky neexistencí tzv. čistých znaků, v případě formální sémiotiky pak možnostmi, zaměřením a v mnoha případech také tradicí dané teoretické koncepce. Rozdíl mezi nimi spočívá v hierarchizaci. Typologie znakových modelů metodologicky předchází typologii znaků, a to z toho důvodu, že model znaku je jeho definicí, resp. (formální) sémiotika je produkcí modelů,¹⁰² vymezuje tak předmět zkoumání teorie znaku, pokouší se stanovit obecné podmínky existence znaku, kdežto konkrétnější typologie znaků, aby mohla na základě stanovených kritérií znaky klasifikovat, předpokládá definici znaku jako takového.¹⁰³ Teorie znaku se

102 Viz Kristeva 1999: 70.

v tomto smyslu zabývá především znakovým modelem a případně povahou vztahů mezi znakovými složkami.

S konceptem znaku se pracuje také v diferenční teorii kódu,¹⁰⁴ která ale nejen že o něm neuvažuje jako o izolované jednotce, nýbrž zároveň systémovou, (o)poziční povahu jeho existence transformuje ve svůj primární zájem, a řeší tak spíše otázky spojené s pravidelnostmi, zákonitostmi či principy artikulace tohoto systému, kódu. Greimas například explicitně opouští termín znak a nahrazuje ho konceptem struktury signifikace.¹⁰⁵ Důraz na systémovou uspořádanost kódu pak zejména v lingvistice znamená určité nutné vymezení se proti aktuálním užitím tohoto kódu v komunikačních aktech, a proto nejzjevnější opozicí mezi rámci je ta mezi teorií kódu a teorií komunikace:

„Most oppositions in the conception of semiotics (and semiology) can be reduced to the relative importance given to the main aspects of the sign: its systematic, structural side, i.e., signification, or its transactional aspect, i.e., communication.“

[Sebeok (ed.) 1986: 895]

Když Jakobson tvrdí, že „[t]he most essential problem for speech analysis is that of the code common to both sender and receiver and underlying the exchange of messages“ (1953c, SW II: 558), naznačuje tím, že otázky a problémy komunikační lze v jistém smyslu redukovat na otázky a problémy (teorie) kódu.¹⁰⁶ Přestože sdílený kód může být chápán jako záruka komunikační úspěšnosti, nevyčerpává se tím zájem komunikačního rámce. Sdílený kód představuje pouze jeden z možných popisů komunikačního dorozumívání a navíc termíny kód a znak budou v tomto rámci plnit jiné úlohy než v tom diferenčním a referenčním.

103 Taková kritéria by bylo možné seskupovat do větších celků, a vytvořit tak ještě obecnější typologii, jejímiž prvky by byly např. model nominalistický/materialistický, realistický/racionalistický, kognitivní apod. Srov. Jorna – Heusden 2003: 124.

104 Viz Rastier – Cavazza – Abeillé 2002: 44–47.

105 Viz Greimas 1983: 20. Termín signifikace, který se v souvislosti s kódovým aspektem také někdy užívá, v této práci používám systematicky nehodlám, je ho nicméně možné chápat univerzálně jako kritériální mechanismus významuplnosti, jako univerzální pojmový deštník, jenž v sobě subsumuje množství rozličných problémů a otázek. Přestože je termín signifikace v mnoha sémiotických publikacích a slovnících opomíjen – např. Sebeokův [viz Sebeok (ed.) 1986] *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* tento termín neuvádí vůbec, Cobleyho [viz Cobley (ed.) 2001: 263] *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*, stejně jako inovovaná verze [viz Cobley (ed.) 2010: 325] *The Routledge Companion to Semiotics*, pojednává o signifikaci pouze jako o terminologickém problému u Charlese Morrisa a Victorie Welby –, je možné tvrdit, že představuje „the key concept around which all semiotic theory is organized“ (Greimas – Courtés 1982: 298). Důvod, proč se tomuto termínu pokusím vyhybat, spočívá zejména ve způsobu, jakým Jakobson nakládá s konceptem kódu.

106 Srov. též Stankiewicz 1987: 82.

2.3 Znak, kód a komunikace v Jakobsonově sémiotice

Umberto Eco tvrdí, že „[r]ansacking Jakobson’s immense bibliography to seek out an item explicitly devoted to semiotics may be disappointing“ (Eco 1987: 111). Připustíme-li ale, že závěry plynoucí z diskuze o sémiotické bázi Jakobsonovy teorie jsou správné,¹⁰⁷ pak Ecovo *seek* není úplně na místě, neboť v Jakobsonově díle není potřeba sémiotiku hledat, protože je neustále přítomna. Jakobsonovo výjimečné postavení v dějinách sémiotiky bylo navíc mnohokrát stvrzeno.¹⁰⁸

Přisoudit Jakobsonově teorii jednoznačný atribut některého ze sémiotických rámců by ale mohlo být poněkud frustrující. Na jedné straně by bylo možné spokojit se s jakýmsi veřejným míněním a tvrdit, že se v jeho případě zdá konsensuální uplatňování nálepky strukturalismus náležité, a proto je i stejně náležité mluvit o jeho teorii jako teorii diferenční. Do značné míry je sice tato úvaha správná, nicméně účel sémiotických rámců nespočívá (jak jsem naznačoval) v jednoznačné lokalizaci Jakobsonovy teorie, ale spíše v náčrtu pohybu sémiotických termínů mezi nimi. Následující výklad chci založit na rozboru způsobů, jakými Jakobson termíny znak, kód a komunikace používá a jaké důsledky toto užívání má. Z předcházející části by mohlo vyplývat, že teorie znaku je chápána jako nekonkrétní oblast, u níž nelze rozhodnout, zda je totožná s referenčním rámcem, nebo je spíše kritériem sémiotických rámců jako takových, a základní sémiotickou opozicí je teorie kódu (sémiotika signifikace) × teorie/sémiotika komunikace. Důraz, který Halle a Bradford dávají na konkrétní místa Jakobsonovy teorie (distinktivní rysy a komunikační model, přičemž druhý je doplněním prvních),¹⁰⁹ by toto rozvržení (Jakobsonovy) sémiotiky mohl potvrzovat. Průběžně se však pokusím ukázat, že znak, kód a komunikace jsou sice koncepty kooperativní, ale do značné míry také autonomní, a zejména pak, že teorie (a model) znaku nemusí být kongruentní s žádným z obou pólů této opozice. Myšlení teorie znaku jakožto jednotkového principu je sice v Jakobsonově teorii vlastně marginální problém, příčinou této metodologické hyperbolizace jsou ale explicitní Jakobsonovy výklady, spadající do rámce teorie znaku, a jejím účelem snaha skrze znakové prizma poukázat na skutečnost, že znak, kód a komunikace jsou svého druhu toulminovské¹¹⁰ *field-dependent* koncepty, kterým je-li přiznán univerzální a nerozlišený statut sémiotické báze, mohou se jejich vzájemné nekompatibility stát neviditelné.¹¹¹

107 Viz zejm. kap. 2.1.2.

108 Viz například: Ecův článek „The Influence of Roman Jakobson on the Development of Semiotics“ v knize *Classics of Semiotics*. Viz Eco 1987. Zkrácená podoba tohoto článku v Sebeokově *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* Viz Sebeok (ed.) 1986: 402–408. Samostatné heslo v Nöthově *Handbook of Semiotics*. Viz Nöth 1990: 74–76. A také kapitola v monumentální *Semiotics. A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture*. Viz Rudy – Waugh 1998.

109 Viz kap. 2.2.1.

110 Viz zejm. první kapitola Toulminovy knihy *The Uses of Argument*. Viz Toulmin 2003: 11–40.

Smyslem následujících kapitol je dokladovat určitou závislost Jakobsonovy teorie na jiných sémiotických konceptech (to je ona rortyovská obtíž), které ale – chápe-li se Jakobsonova práce na poli lingvistiky a sémiotiky jako tvorba cihel, jež jsou postupně přidávány k zásobě poznání o jazyce a ostatních znakových systémech (abych parafrázoval jednu pozdější Kuhnovu metaforu)¹¹² – vykazují určitou vnitřní nestabilitu jakožto důsledek jejich deformování, odstraňování a zvýrazňování (to je ona kuhnovsko-goodmanovská obtíž).

111 Myslím, že tento princip stojí v základu oné nepotřeby předmluv k Jakobsonovým knihám, o níž jsem mluvil v úvodu této práce.

112 Viz Kuhn 2000: 13.

3 | Znak

Jestliže vše, co je věcí neshody, je nejasné a nejasné je pochopitelné skrze znak, nepochybně také tento znak, je-li věcí neshody, bude pro svou manifestaci potřebovat nějaký jiný znak (neboť je sám nejasný).

Sextus Empiricus: Adversos Mathematicos

Otázka Co je to vlastně slovo? je analogická otázce Co je šachová figurka?

Ludwig Wittgenstein: Filozofická zkoumání

Jedna z Jakobsonových definic znaku (D1) zní:

„[T]he essential property of any sign in general, and of any linguistic sign in particular, is its twofold character: every linguistic unit is bipartite and involves two aspects – one sensible and the other intelligible – or, in other words, both a *signans* (Saussure's *signifiant*) and a *signatum* (*signifié*).“

(1949b, SW II: 103)

Tato formální dyadická definice pracuje s rozlišením *signans* – *signatum*, které je – dle Jakobsonových vlastních slov¹¹³ – výsledkem latinizace (části) stoických termínů explicitně přebraných od Augustina. *Signans* je ta složka *signum*, která je vnímatelná (*wahrnehmbar*), zatímco *signatum* je složka přeložitelná (*übersetzbar*).¹¹⁴ Vztah znakových částí je řízen – řečeno se Sangsterem¹¹⁵ – principem formálního determinismu, *signatum* může být ustaveno pouze ve vztahu k *signans* a *vice versa*.¹¹⁶ Tyto formulační a deskriptivní pozitivní, jež by mohly být na první pohled chápány také jako reformulace klasického *aliquid stat pro*

113 Viz 1966, SW II: 345; 1974a SW VII: 99.

114 Viz 1962c, SW II: 274.

115 Viz Sangster 1982: 48.

116 Viz 1949b, SW II: 105.

aliquo, jak sugeruje také Jakobson,¹¹⁷ chci dále podrobit přezkoumání, a to ze tří úhlů. Tyto úhly jsou motivovány pojmovými synonymizacemi, které Jakobson, jak naznačuje již D1, provádí ve svých výkladech stoické, de Saussurovy a Peircovy znakové koncepce. Cílem této kapitoly není ale pouze upozornit na problematická místa těchto synonymizací. Jakobsonovy zkratkovité interpretace a analogie jsou spíše impulsem k dalším výkladovým krokům a chtějí spíše poodhalit jeho způsob uvažování o konceptu znaku, než předložit zevrubnou analýzu (dez)interpretací předchůdných znakových koncepcí. Následující pseudo-psychoanalytický výklad je nutně selektivní a vědomě zamlčuje některé skutečnosti, a to z toho důvodu, že přestože se v jisté kondenzované podobě objevují již v teorii znaku, chci je na základě teorie rámců situovat jinam. Výklad v této kapitole se soustřeďuje výhradně na problémy, které se týkají formální a typologické sémiotiky, tj. výhradně problémů povahy *signum*, jeho složek a korelativních vztahů těchto složek.

3.1 Stoicismus

Řecké myšlení o znacích v období mezi *Corpus Hippocraticum* a stoicismem nechápallo přirozený jazyk jako součást svého předmětu bádání, zaměřovalo se na pří-znaky, přirozené znaky, které jsou podloženy kauzalitou pokud – pak.¹¹⁸ Stoicismus představoval jeden z prvních pokusů formulovat teorii znaku založenou na – v širším slova smyslu – logice, zároveň lze tuto teorii chápat jako meta-teorii jakékoli vědecké činnosti,¹¹⁹ a proto i jako počátek uvažování o znacích či obecné sémiotiky,¹²⁰ neboť poskytuje teoretický podklad, jenž pro svou širokou uplatnitelnost poskytl nástroj pro segmentaci vědění.¹²¹

Stoický model znaku je dle Jakobsona dyadický:

„[T]he sign, SĚMEION, [is] [...] an entity constituted by the two correlatives: the SĚMAINON (‘the signifier’) and the SĚMAINOMENON (‘the signified’).“

(1979, SW VIII: 17)

Jakobsonova dyadická interpretace má jistou oporu ve stoickém rozlišování somatických a asomatických aspektů znaku,¹²² tedy (obecně řečeno) výrazu a obsahu. Nicméně – a to je první zásadní námitka – nelze přehlížet skutečnost, že stoická teorie znaku explicitně činila rozdíl mezi asomatickým obsahem znaku (*se-*

117 Viz 1975c, SW VII: 215; 1976b, SW VIII: 357.

118 Srov. Eco – Lambertini – Marmo – Tabarroni 1989: 4.

119 Viz Ebbesen 1983: 68.

120 Obecně převládá názor, že postavou, která stojí na počátku sémiotiky (v moderním slova smyslu), je Augustin, neboť právě on dokázal teoreticky subsumovat otázky příznaků a jazykových znaků. Viz Eco 1986: 33. Srov. též Todorov 1982: 36–59.

121 Srov. kap. 2.1.2.

mainomenon) a somatickým referentem znaku (*tynchanon*), který se ale odlišuje od somatické výrazové stránky znaku (*semainon*) podléhající syntaktickým/gramatickým omezením/pravidlům, a stoický znakový model není tudíž dyadický, nýbrž triadický.¹²³ Přestože na jednom místě Jakobson¹²⁴ termín *tynchanon* zmiňuje, aniž by s ním však nějak systematicky pracoval, to, co ve svém výkladu Jakobson zcela opomíjí, je stoický koncept *lekton*, který však není pouhým terminologickým přívazkem, ale naopak stojí v centru stoické znakové teorie.¹²⁵

Podle Longa¹²⁶ lze termín *lekton* přeložit jako „to, co je řečeno“. Zásadní otázka pak zní,¹²⁷ jaký je vztah mezi *semainomenon* a *lekton*? Podle Fredeho „Stoics also refer the *lekton* as ‘what is signified’ (*semainomenon*)“ (Frede 1994: 111), a bylo by proto tento vztah možné interpretovat jako vztah identity, a zároveň tím ospravedlňovat Jakobsonův výklad. Nicméně na základě rozlišení neúplného (např. sloveso „píše“) a úplného (např. „Jakobson píše“) *lekton* se ukazuje, že povaha znakových konstituentů se zásadně liší od těch, které postuluje Jakobson, neboť (úplné) *lekton* jakožto nutně asomatický element je z definice nejen nemateriální, ale zároveň i ne-psychologický,¹²⁸ intersubjektivní význam výpovědi, resp. propozice, u níž lze rozhodovat o pravdivostní hodnotě. Jedná se tedy o striktně významovou jednotku, která je však komplementárně závislá na somatickém nositeli. V uvažování o konceptu znaku v rámci stoické filozofie je tak fundamentálním zjištěním, že „signs [...] are above all *lektá* in that they are made up of propositions“ (Manetti 1993: 97). Znak je logická¹²⁹ entita prostá psychologického (nebo alespoň ne-psychologická

122 Viz Manetti 1993: 92. Tento dyadismus (rozlišení mezi materiální a inteligibilní částí znaku, tedy na nejobecnější úrovni interpretace zcela kongruentní s D1) je možné považovat za klíčový přínos, který v důsledku vedl k oddělení gramatiky a filozofie. Srov. Ebbesen 1983: 70. Zatímco stoická a post-stoická teorie znaku, ač sama ještě nedokázala „rozlišit mezi gramatikou a sémantickou či logickou teorií“ (Long 2003: 175), svým způsobem napomohla etablovat gramatiku jako samostatnou disciplínu (zejm. výzkumy v oblasti morfologie – analýza pádů a slovesných časů – lze v tomto smyslu považovat za zcela zásadní – viz Long 2003: 174–175), vyčlenit ji z filozofie. Jakobson nicméně na jiném místě (viz 1975b, SW VII: 192) uvádí, že k tomuto rozdělení dochází až ve dvanáctém století.

123 Sextus Empiricus jasně říká, že jde o spojení tří složek. Viz Sextus Empiricus 2005: 92. (Odkazuji zde na anglický překlad Richarda Betta sedmé a osmé knihy *Adversus Mathematicos*.) Srov. také trojúhelníková vizualizace, kterou předkládá Manetti. Viz Manetti 1993: 94. Srov. též Sebeok (ed.) 1986: 977; Eco 1986: 29; Nöth 1995: 90; Johansen 1998: 464.

124 Viz 1966, SW II: 345.

125 Umožňuje také například odlišit stoickou teorii znaku od epikurejské materialistické epistemologie, jež v rámci svého dyadického modelu koncept *lekton* odmítá. Viz Clarke 1990: 16.

126 Viz Long 2003: 171.

127 A pokládá ji také Eco. Viz Eco 1986: 30.

128 Nicméně např. Frede (viz Frede 1994: 112) tvrdí, že *lekton* lze chápat i tímto psychologickým způsobem.

129 Logikou je v rámci stoické filozofie nutné rozumět mnohem širší oblast, než je tomu dnes, a sice komplex epistemologie, teorie významu, logiky (v užším slova smyslu) a lingvistiky. Viz Long 2003: 152. Znak je však koncept přeshraniční, a tak chápeme-li jako jeho součást *tynchanon*, bude stoická sémiotika zahrnovat také například fyziku. Viz Johansen 1998: 465.

v moderním slova smyslu) rozměru a stoický model má vlastně podobu *modu ponens*: Pokud A, pak B. A. Takže B.¹³⁰ Znak je proto možné – na základě toho, co říká Sextus Empiricus¹³¹ – definovat jako antecedent v pravdivé implikaci (pouze tehdy, je-li implikace pravdivá, jedná se o znak). Lze proto usuzovat, že znak je znakem pouze tehdy, je-li součástí nějaké propozice (či přesněji *axiomy*), která je specifikovatelná v termínech pravda – nepravda. Zdá se, že *semainomenon* nelze s takovým pojetím ztotožňovat, a snad by proto bylo vhodnější vyhradit je pro užívání v souvislosti s neúplným *lekton*. Zřetelně se ukazuje, že stoická teorie znaku (jakožto významové jednotky) je úzce svázána s teorií pravdy. Uvažovat izolované znaky (v moderním slova smyslu) se proto ve stoické teorii ukazuje jako nevhodné (nebo dokonce nemožné), neboť neúplné *lekton* nelze ztotožnit s propozicí, a tedy rozhodnout o jeho pravdivosti.¹³² Longův citát ze Seneky¹³³ se zdá dále naznačovat, že neúplné *lekton* lze uplatňovat pouze v souvislosti se slovesy, zatímco jména, resp. kvality odkazují k něčemu tělesnému, naznačují, že mezi výrazem a referentem je přímý vztah. Z toho důvodu by pak *lekton* a *semainomenon* jakožto asomatické významy byly aplikovatelné pouze na slovesa, resp. celé výpovědi. S tím by pravděpodobně také souvisely stoické etymologické výklady, které se týkají výhradně podstatných jmen. Zdá se, že stoický triadický znakový model není univerzální v tom smyslu, že by byl aplikovatelný na všechny typy znaků, resp. všechny typy jazykových fenoménů.

Z této skutečnosti pak vyplývá druhý, nejzásadnější rozpor v Jakobsonově synonymizaci jeho *signans* – *signatum* se stoickým *semainon* – *semainomenon/lekton*. Diskontinuitu termínu znak Jakobson překlenuje na základě poměrně povrchní analogie v materiálnosti výrazu a nemateriálnosti obsahu, a vytváří tak jakousi optickou iluzi, jež sugeruje modelovou synonymií. Jakobsonova definice znaku je striktně formální, jeho dyadismus je interpretačním klíčem nejen pro všechny druhy slov, ale také vlastně pro jakýkoli jazykový jev. Stoická sémiotika na druhou stranu koncept znaku používá v mnohem omezenějších, determinovanějších podmínkách, a nejen že svého postavení nabývá v rámci logiky, je pro ni nepostradatelný koncept *tynchanon*, a to především z toho důvodu, že empirismus, jenž stojí v základech procesu určování pravdivostních funkcí, je zároveň úzce svázán s univerzální koncepcí *logu*, tj. „žádný výrok nemůže být pravdivý, pakliže přesně neznázorňuje nějaký skutečný stav věcí“ (Long 2003: 182). Na rozdíl od moderní evropské sémiologie neodvozovala stoická teorie model znaku ze slova. Nebyla dokonce ani zodpovězena

130 Srov. Eco 1986: 31; Long 2003: 179

131 „[A] sign is a leading proposition in a sound conditional, capable of uncovering the finisher.“ (Sextus Empiricus 2005: 137)

132 Tato skutečnost nás vrací také zpátky k otázce, zda je *tynchanon* nutné považovat za složku znaku. Stoická teorie pravdy odpovídá, že ano, protože (1) predikáty lze přisuzovat pouze konkrétním (materiálním) objektům a (2) proces určování pravdivostní hodnoty je procesem určování stavu světa, tedy objektů.

133 Viz Long 2003: 172.

otázka, zda je možné slova za znaky považovat,¹³⁴ resp. stoická teorie neměla „k dispozici žádné slovo, které by přesně odpovídalo výrazu ‚slovo‘“ (Long 2003: 168). Při Jakobsonově filiaci tak vystupuje do popředí jedna z hlavních charakteristik jeho znakového modelu, kterou lze formulovat zcela obecně pomocí termínu logocentrismus.

3.1.1 Logocentrická teorie znaku

V článku napsaném k padesátému výročí Moskevského lingvistického kroužku Jakobson v souvislosti s názvem publikační platformy Linguistic Circle of New York (časopisu *Word*) říká, že slovo je synekdochou jazyka jako takového,¹³⁵ a stojí tak nejen v centru zájmu lingvistiky, ale také dalších vědních oborů.¹³⁶ Ve svých newyorských přednáškách definoval Jakobson slovo jako „une unité à deux faces. C'est l'aspect matériel: le son d'un côté, et c'est l'aspect spirituel: le sens de l'autre“ (1976b, SW VIII: 322).¹³⁷ Je proto možné tvrdit, že model znaku je v Jakobsonových výkladech – a v příkrém rozporu s těmi stoickými – zcela zaměnitelný za model slova.

Skutečnost, že moderní evropská sémiologie má své kořeny především v (moderní) lingvistice, by bylo možné považovat za jeden z hlavních důvodů, proč bylo takřka po celé dvacáté století (či v mnoha případech stále je) inspiračním zdrojem pro obecný model znaku slovo.¹³⁸ Je proto na místě pokusit se na saussurovskou otázku, proč je „slovo [...] přes potíže se svou definicí jednotka, která se naší myslí vnucuje [jako] cosi ústředního v mechanismu jazyka“ (de Saussure 1996: 138), odpovědět vymezením oblastí, které – s přijatelnou mírou zjednodušení – pokrývají hlavní důvody tohoto stavu.

První z nich je identita a iterativnost. To, co ustavuje znakovou jednotku, je opakování jejích projevů v komunikátech, resp. potencialita znakové (a právě to je jeden z důvodů, proč je považována za znakovou) jednotky být (opakovaně) užita, resp. rozpoznána.¹³⁹ Na jedné straně tedy existuje jakýsi abstraktní model či pravidlo (*type*), které nám umožňuje produkovat nebo identifikovat znakové události (*tokens*) a zároveň se samo neopakuje, je ideálně neměnné (či lépe řečeno dynamicky stabilní). Iterace (alespoň potenciální)

134 Srov. Eco 1986: 32.

135 Viz 1965b, SW II: 536.

136 Srov. Lévi-Strauss 2006: 39.

137 Srovnání francouzského vydání – zde citovaného ze *Selected Writings* – s anglickým překladem této pasáže [„The sign has two sides: the sound, or the material side on the one hand, and meaning, or the intelligible side on the other.“ (1978b: 3)] se v horizontu dalšího výkladu jeví jako symptomatické.

138 Srov. např. Bachtinovu tezi, že slovo je znakem *par excellence*; Bachtin – Vološinov 1986: 212.

139 Obecný mechanismus viz Eco 1979: 22–26.

přímo konstituuje teorii type-token, nebo ještě extrémněji: (potenciální) iterace a typová subsumace přímo konstituuje jakoukoli teorii znaku, ať už je odvozena ze slova, či nikoli. Pro stoickou teorii je sice slovo metodologickou marginálií, která s modelem znaku souvisí, ale není s ním synonymní, nicméně i pro stoickou teorii je znak svázán s abstraktním typem, nikoli projevem.¹⁴⁰ Z D1 by mohlo vyplývat, že type-tokenový model je ekvivalentní Jakobsonovu *signans – signatum*. Obecný type-tokenový model ale není analytický, nerozlišuje mezi tím, zda za *type* daného znaku budeme považovat pouze instrukce jak vyprodukovat/identifikovat výraz (ačkoli pokud bychom se přidrželi peircovského diskurzu, kde má toto rozlišení svůj původ, byl by právě tento přístup nejvhodnější, resp. jediný správný), nebo zda je *typem* znaku totalita *signum*.¹⁴¹ Koresponduje sice s opozicí virtuální × aktuální,¹⁴² ale nedokáže poskytnout odpověď na otázku po centrálním postavení slova v teorii znaku, a musí být proto doplněn analytičtější úvahou, podobnou té, o níž mluví Jakobson v D1.

Slovo (především substantivum) jako tzv. singularizovaná znaková forma¹⁴³ naplňuje de Saussurův postulát diskontinuity¹⁴⁴ a při jistém zjednodušení ho lze chápat jako obecnou jednotku, která je výsledkem první artikulace,¹⁴⁵ a představuje tak nejmenší jazykový útvar, který je možné dyadicky modelovat.¹⁴⁶ Každé slovo, jak explicitně Jakobson říká, „présente l’union du son et du sens“ (1976b, SW VIII: 322), tj. je to taková jednotka, která má – obecně řečeno – význam. V Jakobsonově případě je tedy teorie znaku komplexem dvou, ve své podstatě triviálních tezí: type-tokenového modelu a dyadismu *signans – signatum*, přičemž – aniž by to však Jakobson kdekoli explicitně řekl – první je předpokladem druhé. Kombinaci těchto tezí doprovází touha po jakémisi univerzálním minimalismu, která říká, že sémiotická metodologie spočívá v nacházení nejeekonomičtějších typů, které budou zároveň jednotkou vyhovující požadavku dvoustrannosti. Slovo je „the highest among the linguistic units compulsorily coded, i.e. we compose our own sentences and utterances out of the word stock supplied by the code“ (1956, SW II: 251), resp. je to největší jednotka, která je uchovávána v dlouhodobé paměti.¹⁴⁷ Z pozice jednotkové přístupu k jazyku je slovo

140 Srov. Eco 1986: 31.

141 Type-tokenový model neříká také vůbec nic o tom, jakou má znakový *type* povahu, zda je to psychologická entita, sociální konstrukt nebo božská částice.

142 Srov. 1984, SW VIII: 403–404.

143 Srov. Sebeok – Danesi 2000: 20–21.

144 Viz de Saussure 1996: 129–134. Jazyk se v tomto ohledu podle *CLG* liší od všech ostatních znakových systémů.

145 Srov. Martinet 1964: 23–24.

146 Jak poznamenává Jakobson: „Le mot, et de même le morphème, tel que la racine ou l’affixe, prend la place d’un certain contenu conceptuel; il est pour ainsi dire son représentant.“ (1976b, SW VIII: 357)

147 Srov. Jackendoff 2003: 152n.

možné považovat za nejvyšší jednotku, jejíž *type* je určován kódem,¹⁴⁸ zatímco věty, výpovědi či texty podléhají spíše kombinačním pravidlům. Lze proto tvrdit, že slovo je nejvyšší jazyková jednotka, kterou v komunikaci užíváme, aniž bychom ji citovali. Slovo se nachází na exponovaném místě, neboť nejen že je intuitivně kongruentní s type-tokenovým modelem, ale zároveň je intuitivně nejmenší jednotkou, která vyhovuje dyadickému modelu *signans* – *signatum*. Přijmeme-li navíc tradiční definici jazyk = gramatika + lexikální zásoba,¹⁴⁹ pak se slovo nachází v ideálním gramaticko-lexikálním průsečíku, a je proto pochopitelné, proč by na základě uplatňování různých minimálních a maximálních měřítek mohlo být jakožto jakýsi průměr vzato ze primární prizma veškerých znakových jednotek. Jednou z vlastností slova-znaku je navíc jeho (potenciální) komunikační zakotvenost, z níž vyplývá třetí, podstatný rys, který nemusí být explicitně navázán na type-tokenový, ani dyadický model.

Pravděpodobně nejslavnější definice znaku, kterou Jakobson předložil, je ta ze zahajovací přednášky prvního kongresu IASS/AIS (D2):

„Each and every sign is *referral*.“
(1975c, SW VII: 215),

resp. (v původním francouzském znění) „Tout signe est un renvoi“. Vytržena z kontextu (a pro tuto chvíli ji tak lze ponechat) má tato definice (minimálně) dva výklady. V prvním případě jde o terminologickou synekdochu mezi *signans* a *signum* a definici je nutné číst: *signans* odkazuje k příslušnému *signatum* (a *vice versa*), tedy vlastně zcela ve shodě s D1.¹⁵⁰ V druhém případě, doslovném čtení, *signum* (jako celek) odkazuje k něčemu mimo sebe. Jde o onen – jak ho sám Jakobson¹⁵¹ nazývá – jemný rozdíl mezi *signatum* a *denotatum*, které by sice z hlediska D1 nehrálo žádnou podstatnější úlohu, nicméně jak z jeho rozlišení, resp. připsání prvně jmenovaného do sféry lingvistiky a druhého do sféry logiky,¹⁵² vyplývá, je to právě toto odkazování mimo sebe, které ze slova činí jakousi univerzální a „transdisciplinární“ jednotku. Třetím dů-

148 Existují nicméně výjimky v podobě víceslovných pojmenování, které jsou povinně kódovány stejným způsobem jako slova. Viz 1956, SW II: 242. Tento fenomén by v rámci jakobsonovského diskurzu mohl být považován za projev asymetrie mezi *signans* a *signatum*.

149 Viz např. Pinker 2008: 28.

150 Takové čtení legitimizuje např. Jakobsonovo užívání klíčového slova definice „*referral*“ v 1975c, SW VII: 206.

151 Viz 1962b, SW I: 631. Jakobson, a je to zároveň jeden z nejcharakterističtějších rysů jeho sémiotické teorie, s konceptem *denotatum* žádným systematickým způsobem nepracuje.

152 Viz Jakobson 1995b: 320. Jistou paralelu lze pak najít v Johansenově poznámce ke stoické triádě, když tvrdí, že „*expression and content correspond for the Stoics, but there is no direct relation between meaning and reality*“ (Johansen 1998: 465), tj. spojení mezi *semainomenon* se *semainon* je těsnější než s *tynchanon*.

vodem, proč se slovo jeví jako vhodný obecný model znaku, je proto jeho jistá referenční vyhraněnost,¹⁵³ resp. slovo je možné považovat za nejmenší znakovou jednotku, jež je schopna reference.¹⁵⁴ Slovo tak na jednu stranu vyhovuje typovému dyadickému modelu, ale zároveň jeho projevy představují jakési komunikačně interaktivní minimum. Slovo, jak říká Ricoeur, je takovým místem, „kde neustále probíhá výměna mezi strukturou a událostí“ (Ricoeur 1993: 204). To je vlastně varianta ecovského projektu lháře.¹⁵⁵ Slovo z tohoto hlediska stojí v ideálním a centrálním postavení, protože může zároveň sloužit ke lhaní, případně být (komunikačně) ne/úspěšné, zároveň se ale tomuto principu zcela vymykat. Ideální teorie znaku založená na ideálním logocentrickém modelu nemusí volit mezi systémovým a komunikačním (či referenčním) pojetím znaku, nicméně Jakobson, v protikladu k této idealitě a také stoické sémiotice, má potřebu se ve své teorii znaku vyrovnávat spíše s problémem reference singulárních znaků (případně ne/existence objektů),¹⁵⁶ než s pravdivostní hodnotou výpovědi.

3.2 *Kurs obecné lingvistiky*

Bylo-li v případě komparace Jakobsonovy a stoické teorie pro Jakobsonův znakový model prozatím možné jako sumativní termín zvolit logocentrismus, domnívám se, že lze udělat i druhý (derridovský¹⁵⁷) krok, a tvrdit, že logocentrismus je již vždy zároveň i fonocentrismem. V definicích, které Jakobson předkládá v *Six lessons sur le son et le sens*, se znakový dyadismus explicitně vyjevuje jako spojení zvuku (*le son*) a významu (*le sens*). Jedním z hlavních témat těchto Jakobsonových newyorských přednášek byl koncept a problém fonému a zároveň také výklady a interpretace sémiologických tezí *CLG*¹⁵⁸, zejména jimž se pro jejich spjatost s doposud řešenými otázkami chci věnovat. Výchozím bodem komparace sémiologického projektu *CLG* a Jakobsonovy teorie může být tvrzení Roye Harrise:

„Unlike Saussure, Jakobson was no theorist. He seems always to have been more interested in descriptive systematization than in theory construction [...] Saussure, on the contrary, was primarily interested in theory construction, and very little in descriptive systematization.“

(Harris 2003: 94)

153 Srov. Rastier – Cavazza – Abeillé 2002: 42, 54.

154 Srov. Schaff 1963: 264.

155 Viz Eco 1979: 6–7.

156 Viz např. 1976a, SW VII: 119–120.

157 Srov. Derrida 1993: 35.

158 Zkratka *CLG* stojí za *Cours de linguistique générale* / *Kurs obecné lingvistiky*.

V Harrisově tezi lze zahlédnout specifický aspekt Jakobsonova přístupu k sémiotice – Jakobson nikdy nenapsal ucelenou teorii jazyka či sémiózy, která by podobným způsobem jako *CLG* zpracovávala fundamentální lingvistické/sémiotické koncepty.¹⁵⁹ Přestože Jakobsonovy sémiotické úvahy mají spíše implicitní povahu a jsou rozptýleny ve značné textové ploše, lze z nich jednoznačně vyvozovat, že Jakobsonův přístup k *CLG* je zásadně kritický. Podle Harrise¹⁶⁰ má dvě stádia. První, předválečné, kdy se Jakobson pokoušel ukázat, že *CLG* je nekonzistentní a v mnoha ohledech dokonce chybný. V druhém, poválečném, se Jakobson pokoušel ukázat, že *CLG* je ve řešení problémů neoriginální a derivativní.¹⁶¹ Obě tato stádia mají společnou touhu vyhradit se proti (saussurovskému) strukturalismu, děje se tak nicméně s velice kolísavou mírou argumentační kvality, a tak například celý oddíl, který Harris¹⁶² v knize *Saussure and his Interpreters* tomuto vztahu věnuje, je ostrým,¹⁶³ ale konstruktivním odsouzením Jakobsonova zjednodušeného a nesprávného výkladu *CLG*. Z Harrisovy charakteristiky by mohlo také vyplývat, že Jakobson se nepokouší nabídnout ucelenou teoretickou alternativu a jeho kritika *CLG* se do značné míry orientuje na komentáře k základním konceptuálním polaritám právě bez obecnější teoretické evaluace.¹⁶⁴ V této části bych se chtěl věnovat zejména těm, které se týkají modelu (a teorie) znaku, těm ostatním pak ve výkladech o teorii kódu, kde se pokusím ukázat, že při jistém způsobu chápání sémiologického projektu *CLG* přeci jen Jakobson jakousi obecnou alternativu nabízí.¹⁶⁵

V *CLG* je předložen bilaterální, dyadický model znaku, který je založen na korelaci dvou mentálních entit, *concept* a *image acoustique* (posléze nahrazenými termíny *signifié* a *signifiant*).¹⁶⁶ V D1 Jakobson tyto znakové participanty ztotožňuje se *signans* a *signatum*. Na jiném místě pak dále upřesňuje (D3):

„Some interpreters of Saussurian doctrine are prone to believe that his theory of the two-fold structure of linguistic entities is a novelty, but Saussure’s approach to the sign both in concepts and terms originates, in fact, from a tradition lasting over two thousand years. His definition of the total *signe* as

159 K tomuto ideálu se v jistém smyslu přibližuje snad *The Sound Shape of Language*. Viz 1979, SW VIII: 7–315. Srov. Brenneis 1982.

160 Viz Harris 2003: 101–102, 105.

161 Srov. zejm. níže výklady k D3.

162 Viz Harris 2003: 94–108.

163 Jakobson podle Harrise například vůbec nepochopil, co se de Saussure poukusal pro lingvistiku udělat. Viz Harris 2003: 107.

164 Srov. Stankiewicz 1987: 84. Viz též Harris 2003: 96, kde se „Jakobsonův de Saussure“ charakterizuje jako ten, v němž stromy permanentně zamezují vidět les.

165 Méně kritický (nicméně stále kritický) a spíše popisný přístup k Jakobsonovým interpretacím *CLG* viz zejm. Hutchings 2004: 145–150.

166 Viz de Saussure 1996: 95–97.

a combination of *signifiant* and *signifié* literally corresponds both to the Stoic *semeion* consisting of two primordial aspects – *semaion* and *semainomenon* – and to St. Augustine's adaptation of the ancient Greek model: *signum* = *signans* + *signatum*. This conception was inherited by the schoolmen and was, furthermore, revitalized by the semantic theories of the nineteenth and very early twentieth centuries, particularly by Bolzano and his followers.“

(1959b, SW II: 267)

Pravděpodobně nejcharakterističtějším rysem Jakobsonových výkladů je – jak jsem výše poznamenával – neoriginalita *CLG*. V D3 Jakobson poukazuje na skutečnost, že znakový model *CLG* koresponduje s tím stoickým, resp. je z něj přímo derivován.¹⁶⁷ Na jiném místě Jakobson¹⁶⁸ tvrdí, že Ferdinand de Saussure přijal korelativní principy *signifiant* a *signifié* až v polovině svého posledního kurzu pod vlivem Gomperzovy *Noologie*,¹⁶⁹ a připomíná také vliv Dwighta Whitneyho.¹⁷⁰ Toto Jakobsonovo vytrvalé a konzistentní obcházení autority *CLG* by snad mohlo nacházet jisté ospravedlnění při ustavování integrity (a dějinnosti) oboru, nicméně sama nekonzistentnost v Jakobsonově hledání a formulování inspiračních zdrojů *CLG* naznačuje, že by je historiografie sémiotiky neměla brát jako příliš vážné argumenty. Jakobson se naopak vyhýbá mnohem závažnějším, konceptuálním problémům, které z prováděných analogií vyplývají.

Jedním z těch základních je skutečnost, že *CLG* – na jedné straně – formuluje model znaku v psychologických termínech. Na straně druhé však – a to pouze o několik stran dále – tvrdí, že psychologická metoda je metodou individuální a nemůže postihnout sociální rozměr znaku.¹⁷¹ Doslovná korespondence mezi stoickým modelem a modelem *CLG*, o které Jakobson v D3 mluví, je proto klamná. Připustíme-li, že dyadická redukce stoického modelu je (alespoň principiálně) možná, resp. nám umožňuje nahlédnout jeho podstatné rysy, vyznačuje tato redukce zároveň nepřekročitelnou hranici. Obě složky znaku jsou v *CLG* mentální, nemateriální entity. *Semainon* je ale bytostně somatický, materiální, *semainomenon/lekton* pak sice asomatický, nemateriální, ale nikoli psychologický, a především jejich komplex nelze uplatňovat v případě

167 Viz též 1971b, SW VII: 228.

168 Viz 1966, SW II: 345.

169 Gomperzova *Noologie* vyšla v roce 1908 jako druhý svazek *Weltanschauungslehre*, první, s názvem *Methodologie*, vyšla o tři roky dříve.

170 Viz 1971b, SW VII: 221–222. Jakobson zde upozorňuje na de Saussurův pobyt v Lipsku v letech 1876 a 1877, kdy navštěvoval přednášky Augusta Leskieny, který přeložil Whitneyho do němčiny (*Leben und Wachstum der Sprache*, 1876). Při výkladu vztahu de Saussura a Whitneyho Jakobson také hojně odkazuje k de Saussurovým poznámkám na chystaný (ale neuskutečněný) Philadelphia Memorial Meeting věnovaný Whitneymu. Viz zejm. 1971b, SW VII: 223–225. Srov. též 1966, SW II: 348.

171 Viz de Saussure 1996: 100n.

slova. Při tomto mikroskopičtějším pohledu nelze Jakobsonovu dvojici *signans* – *signatum* ztotožnit s žádným z obou modelů. Diskontinuitu mezi znakovým modelem *CLG* a tím Jakobsonovým, založenou na charakteristikách obou znakových složek, je možné dále charakterizovat, a sice z hlediska problému substance.

Saussurovský a hjelmslevovský přístup tenduje k tomu, aby byl znak pojímán jako abstraktní entita, tj. *type*, který není možné formulovat individuálně, v konkrétní manifestaci, substanciálně, tj. jakožto projev. Model znaku předložený v *CLG* je modelem vhodným (pouze) pro *type* a přestože se *CLG* jasně vyslovuje ve prospěch anti-substanciálního zkoumání, zůstává celý jeho výklad úzce svázan se zvukovou materií.¹⁷² Hjelmslev tento problém řeší tak, že sice na jednu stranu přiznává statut znaku pouze spojení formy výrazu a formy obsahu a zároveň je zřetelně odlišuje od příslušných substancí, ale zároveň znakový statut přiznává i vztahům forma – substance.¹⁷³ Hjelmslev je hlasitým propagátorem myšlenky, že cílem lingvistického, resp. sémiotického výzkumu je forma, neboť „*forma* je to, co může být jazykovědou popsáno exhaustivně, jednoduše a koherentně [...] bez použití mimojazykových premis“ (Barthes 1967: 84), a naznačuje tak metodologickou ekvivalenci mezi znakovým typem a formou. Jakobsonův postoj se v této otázce odlišuje v tom, že slovo/znak sice chápe jako primárně mluvené (zvuková substance je privilegována nad všemi ostatními, neboť například akvizice fonologického systému je předpokladem pro zvládnutí psacích soustav, psaní a čtení),¹⁷⁴ na rozdíl od *CLG* ale explicitně tento problém přijímá/řeší¹⁷⁵ a na rozdíl od Hjelmsleva se v řešení radikálně nepřiklání ke znakovému formalismu (či alespoň na první pohled nepřiklání). Přes četné námitky, které vůči lingvistice devatenáctého století Jakobson vznáší, s ní vlastně sdílí zájem o zvukovou podobu jazyka, resp. privilegování akustického¹⁷⁶ a problém substance nahlížený prizmatem teorie znaku se nejjasněji ukazuje právě při výkladech vztahu psaného a mluveného.

Specifikum Jakobsonova řešení spočívá v tom, že se orientuje výhradně na nižší korespondenční rovinu, tj. vztah fonémů a grafémů a mnohé z toho, k čemu ve svých úvahách dospívá, náleží transgresivní oblasti mezi teorií znaku a teorií kódu.¹⁷⁷ Jakobson svůj model znaku (implicitně) odvozuje ze slova, ale problém substance řeší na jiném, nižším místě jazykové hierarchie. Jakobsonovy úvahy obecně naznačují,

172 *CLG* jasně říká, že „[p]ředmět lingvistiky není vymezen kombinací psaného a mluveného slova, jejím jediným předmětem je slovo mluvené“ (de Saussure 1996: 59).

173 Tedy: „Znak je [...] znakem pro obsahovou substanci i znakem pro výrazovou substanci.“ (Hjelmslev 1972: 63)

174 Srov. 1962b, SW I: 653.

175 Tj. zvukovou substanci i její strukturální organizaci chápe jako sémiotické artefakty. Viz Rudy – Waugh 1998: 2260.

176 Podtrhuje tak onen charakteristický rys historicko-srovnávací gramatiky, který spočíval v oprošťování se od typografického uvažování ve výkladech o přirozeném jazyce.

177 Z toho důvodu také věnuji problému substance jistý prostor ve výkladech o teorii kódu. Viz kap. 4.2.1.

že pokud se vyřeší problém substance na rovině nižší (foném/grafém), automaticky se tím řeší i problém na rovinách vyšších či komplexnějších (slovo, věta, text). Jinými slovy: nepotřebujeme teorii psaných a mluvených slov a textů, protože vše potřebné nám vysvětlí teorie substance na úrovni fonémů a grafémů.

Z hlediska type-tokenového modelu chápaného jako vztah forma – substance, resp. konstanta – proměnná Jakobson¹⁷⁸ nepřiznává zvukovým realizacím fonémů statut proměnné, neboť v poměru k realizacím grafickým je schopnost uživatelů daného jazyka přecházet od grafické ke zvukové substanci obligatorní, zatímco v opačném směru se jedná schopnost sekundární či mnohem méně běžnou. Přestože tedy Jakobson s lingvistikou devatenáctého století sdílí zájem o akustické, zvukovou materii považuje za sémiotický fenomén, a to proto, že pro něj představuje obligatorní výchozí bod pro stanovování type-tokenového modelu. Právě tento zvukový model je modelem primárním, zatímco korespondující model grafému má svůj *raison d'être* pouze jako (sekundární) vztah k fonému.¹⁷⁹ Jakobson tak mezi fonémy (primárními, na zvuk vázanými znaky) a grafémy (sekundárními, grafickými znakovými realizacemi) ustavuje hierarchii, grafický výraz slouží jako *signans* fonému (, který je jeho *signatum*).¹⁸⁰

Saussurovský (spíše implicitní) fonocentrismus je u Jakobsona zcela explicitním teorémem.¹⁸¹ Obě substanciální jazykové manifestace je možné uchopovat stejnými formálními prostředky, dyadickým modelem *signans – signatum*. Jakobsonova formální definice znaku umožňuje modelovat řadu jazykových jednotek bez ohledu na to, jakou mají povahu.¹⁸² Znakem je pro Jakobsona vše, co splňuje ryze formální podmínku dvoustrannosti, znakem jsou tedy slova, věty a text, ale také fonémy a distinktivní rysy.¹⁸³ Sekundární povaha psaní tak sice na jednu stranu vyhovuje formálnímu znakovému dyadismu, ale není příliš jasné, jak by se Jakobsonova teorie znaku v tomto případě vyrovnala s type-tokenovým modelem. V návaznosti na definice by totiž psáním bylo možné rozumět výhradně vnímatelné *signans* a type-tokenový model by zcela splýval se *signans – signatum*. Tento problém pro teorii znaku představuje problém hraniční (a vrá-

178 Viz 1956, SW I: 474–475.

179 Viz 1976b, SW VIII: 359–360.

180 Viz 1976b, SW VIII: 360.

181 V současné době lze fonocentrismus považovat za poměrně nekontroverzní koncept. Srov. například Pinkerovo strohé konstatování, že „[p]saní je [...] nepochybně jen volitelným doplňkem“ (Pinker 2009: 14).

182 Když Barthes tvrdí, že „[s]émiologie je vědou o formách, protože studuje signifikace nezávisle na jejich obsahu“ (Barthes 2004: 110), má tím na mysli, domnívám se, právě tento formální významový liberalismus.

183 Jako příklad může posloužit konstatování: „[T]he distinctive feature is definable only by its *signans*, an oppositive sound property, coupled with its *signatum*, the distinctive function of the feature – its capacity to differentiate meaning.“ (1962b, SW I: 656)

tím se k němu v závěru této kapitoly), protože se v něm střetává ideální univerzalizmus popisovat veškeré jevy jako znaky s partikulární touhou tento univerzální prostor třídit a hierarchizovat.

V kontextu této debaty pak vyvstává otázka po znakové ontologii, která do jisté míry souvisí také s tím, kam bude situována nauka o znacích v rámci vědní klasifikace. V *CLG*¹⁸⁴ je sémiologie traktována jako součást (sociální, resp. obecné) psychologie, a proto – i přes jistou výkladovou schizofrenii – je bytí znaku psychické. De Saussurův ženevský kolega A. Naville naopak považoval sémiologii za součást (obecné) sociologie.¹⁸⁵ Tento názorový dualismus – spočívající nikoli snad v tom, co je předmětem sémiologie, neboť sémiologii bychom v tomto (a vlastně i následujícím) období mohli chápat prostě jako vědu o typech, tedy formách, ale spíše v tom, jakým způsobem ji vřadit do obecnějšího epistemologického rámce jakožto výsledku (trans)formačních procesů¹⁸⁶ – do jisté míry reflektoval i Jakobson.¹⁸⁷ V souvislosti s problémem ontologické povahy fonému¹⁸⁸ se explicitně táže, zda jeho hodnota (*Wert*) je fenoménem psychologickým či sociálním. Přestože Jakobson v tomto kontextu nenabízí žádnou jasnou odpověď, za jistý druh odpovědi by bylo možné považovat závazek určitému znakovému modelu. Jakobsonův sémiotický liberalismus v otázce znakové ontologie je navázán na formální definici znaku, která jako taková nemusí být nutně situována do žádné tzv. společenské vědy, a je možné se jako vysvětlení dovolávat Jakobsonovy hierarchické triády lingvistika – sémiotika – ekonomie/antropologie a pro tuto chvíli tvrdit, že dyadický model znaku nefunduje psychologie, ani sociologie, nýbrž svébytná povaha přirozeného jazyka, resp. věda, která o něm mluví.¹⁸⁹

3.3 Peirce

S Peircovou sémiotikou se Jakobson seznámil až po svém odjezdu z Československa, tedy ve chvíli, kdy už formuloval zásady své vlastní teorie na zcela jiné bázi,¹⁹⁰ a v jistém smyslu by proto tento – spíše biografický – fakt mohl evokovat Kuhnovu tezi, že „[n]or do scientists normally aim to invent new theories,

184 Viz de Saussure 1996: 52.

185 Jak dokladuje Harris (Harris 2000: 41), když cituje z Navillova klíčového spisu *Nouvelle Classification des sciences*, kde se zcela explicitně tvrdí, že sémiologie je základní součástí sociologie. Celá tato pasáž se nápadně podobá známé části *CLG*.

186 Srov. Kristeva 1999: 69.

187 Viz např. 1962a, SW I: 282.

188 Na jiném místě formuluje stejnou otázku v obecně sémiotické podobě: „[Q]uel genre de réalité peut-on attribuer à toute valeur linguistique et même à toute valeur en général?“ (1976b, SW VIII: 351)

189 Takový závěr je uspokojivý pouze z části a znovu se k této otázce vrátím v souvislosti s Jakobsonovou teorií kódu.

190 Viz Bruss 1978: 81; Andrews 1990: 44–45.

and they are often intolerant of those invented by others“ (Kuhn 1996: 24). Tato intolerance se v Jakobsonových interpretacích Peirce projevuje nikoli jako odmítnutí (což je případ Jakobsonova vztahu k *CLG*), nýbrž jako nad-budování či juxtapozice. Interference Peircovy teorie a Jakobsonova uzavřeného sémiotického uvažování vykazuje – i přes existenci několika styčných bodů – četné problémy a domnívám se, že se v zásadě jedná o ukázkový příklad goodmanovské deformace. Přestože bývá Jakobson považován za propagátora Peircovy sémiotiky v lingvistice,¹⁹¹ již při zběžném čtení Jakobsonových výkladů Peirce vyvstávají některá interpretační překvapení. Toto rozčarování v extrémní podobě formuluje – vlastně v protikladu k nadšeným výkladům Jakobsona jako objevitele Peirce – Gérard Deledalle, když říká, že „if Peirce is accepted today everywhere, [...] it is thanks to the linguists who followed Jakobson’s misreading of Peirce“ (Deledalle 2000: 120), a podává také základní vhled do Jakobsonových omylů, které se na tomto místě pokusím upřesnit s ohledem na některé problémy znaku.¹⁹²

Peircovu sémiotiku – na rozdíl od evropské sémiologie – je vhodné chápat nikoli jako psychologicky či sociologicky determinovanou disciplínu, nýbrž jako vědu o logice znakových vztahů.¹⁹³ Peircova teorie je přísně triadická, je založena na třech trichotomiích: (1) ontologické: prvost, druhost, třetost; (2) epistemologické: dedukce, indukce, abdukce; (3) sémiotické v užším slova smyslu: representamen, objekt, interpretant. Fundamentálním pojmem celé koncepce je pak sémióza,¹⁹⁴ kterou je možné chápat jako proces ustavující trichotomii representamen – objekt – interpretant.¹⁹⁵ Úzce proto souvisí s Peircovým modelem znaku, jehož jedna z definic zní:

„A sign, or *representamen*, is something which stands to somebody for something in some respect or capacity. It addresses somebody, that is, creates in the mind of that person an equivalent sign, or perhaps a more developed sign. That sign which it creates I call the *interpretant* of the first sign. The sign

191 Jak říká například Linda Waugh a Monique Monville-Burston: „[I]t was through Jakobson that linguists first discovered Peirce and have been prompted to use his ideas in their research“ (Waugh – Monville-Burston 1995: 33). Tradičně bývá také v této souvislosti citováno Jakobsonovo konstatování, že „[h]alf a century of Peirce’s semiotic drafts are of epochal significance, and if they had not remained for the most part unpublished until the 1930’s, or if at least the printed works had been known to linguists, they would certainly have exerted an unparalleled influence upon the international development of linguistic theory“ (1966, SW II: 346).

192 Další komparativní výklady Jakobsonovy a Peircovy teorie viz kap. 4.4.1.

193 Srov. např. Peircovo rozdělení tzv. normativních věd na estetiku, etiku a logiku (CP 1.191); přičemž „[[l]ogic is the science of the general necessary laws of Signs and especially Symbols“ (CP 2.93).

194 Tu lze v tomto kontextu považovat za Peircovu terminologickou specifikaci termínu signifikace.

195 Viz CP 5.473.

stands for something, its *object*. It stands for that object, not in all respects, but in reference to a sort of idea, which I have sometimes called the *ground* of the representamen.“

(CP 2.228)

Protože stejně jako sémiotika stoická má i ta Peircova inferenční povahu,¹⁹⁶ vykazuje i Jakobsonova interpretace Peircova znakového modelu některé shodné rysy.¹⁹⁷ Nejzjevnější charakteristikou Jakobsonova výkladu je (opět) dyadické výkladové prizma, jímž Jakobson nahlíží¹⁹⁸ triadický Peircův znakový model, a dokonce upozorňuje na vliv toho – dle Jakobsona¹⁹⁹ dyadického (sic!) – stoického. Neuralgickým bodem v Jakobsonově výkladu je Peircův koncept interpretantu, resp. celá Jakobsonova synonymizace znakových složek. Přestože si je Jakobson vědom některých úskalí termínu interpretant,²⁰⁰ sám se v tomto případě dopouští nepřipustných zjednodušení. Ve stati *Quest for the Essence of Language* Jakobson například tvrdí, že „Peirce [...] makes a clear-cut distinction between the ‘material qualities’, the signans of any sign, and its ‘immediate interpretant’, that is, the signatum“ (1966, SW II: 346). Dále pak uvádí Peircovu druhou trichotomii (ikón, index a symbol), ale explicitně ji podkládá právě vztahem mezi *signans* a *signatum*, tzn. (v Peircově terminologii) mezi representamen a bezprostředním interpretantem. Druhá Peircova trichotomie je ale podložena vztahem representamen – objekt, vztah k interpretantu je základem trichotomie třetí (réma, dicisignum, argument).

Peircův znakový model je triadický a podkládá ho (ontologický) axiom prvosti, druhosti a třeřosti. Tento axiom pak Peirce uplatňuje nejen při modelování znaku, ale taktéž při klasifikaci tří trichotomií,

196 To dokládá například logika výkladu Edny Andrews. Viz zejm. Andrews 1990: 46– 54. Ale srov. také například výklad konceptu *phaneron* v CP 1.284–1.287, kde Peirce sice na jednu stranu tvrdí, že je to jakási totalita všeho, co se překládá myslí (viz CP 1.284), ale zároveň – a to na rozdíl od *CLG* – upozorňuje, že tento termín důsledně odmítá chápat jako psychologický (viz CP 1.285). Inference se v tomto smyslu nemusí zcela krýt s komunikací, resp. komunikační rámeč, přestože s inferencí sdílí mnoho společných témat, pokládá otázky trochu jiného rázu. Srov. zejm. kap. 5.

197 Zarážející je například Jakobsonova poznámka, že pro Peirce „the importance of words arose from their arrangement in the sentence [...] and from the build-up of propositions“ (1977, SW VII: 250) a v následující větě je tento přístup dokonce označován jako „novelty“. Pokusil jsem se ukázat, že stejným způsobem o znaku uvažovala stoická škola, a tudíž se *sensu stricto* o úplnou novinku nejedná. Navíc i Jakobsonovo označení Peirce za „genuine and bold forerunner of structural linguistics“ (1953c, SW II: 565) je v tomto kontextu poněkud přehnané..

198 Rozhodně nelze souhlasit s tím, že Peirce „sees language in its formal, grammatical structure as a system ‘relational dyads’“ (1977, SW VII: 251).

199 Viz 1975c, SW VII: 206.

200 Například když říká: „Readers and commentators [...] have often been mistaken about fundamental terms introduced by Peirce [...] Thus the *interpreter* and the *interpretant* designations have given rise to an unfortunate confusion, in spite of the distinction Peirce makes between the term *interpreter*, which designates the receiver and decoder of a message, and *interpretant*, that is, the key which the receiver uses to understand the message he receives.“ (1975c, SW VII: 206)

resp. klasifikaci znaků do deseti tříd.²⁰¹ Z celého tohoto dělení je dodnes „nejpoužívanější“ trichotomie ikón, index, symbol,²⁰² která metodologicky napájela celou řada teorií a poskytla konceptuální prostor pro uchopení řady problémů (zejména ikonicity, resp. hypoikonů²⁰³). Toto omezené napájení z Peircovy bezesporu monumentální teorii však vede v mnoha případech ke zkreslení, jehož kořeny je nutné hledat nikoli snad v Peircově teorii samé, ale právě v interpretacích založených na izolování druhé trichotomie, zejména ikonicity.

Jakobson tvrdí, že ikón „acts chiefly by a factual similarity between its signans and signatum“ (1966, SW II: 347). Tento vztah faktické podobnosti mezi *signans* a *signatum* však zcela opomíjí tu skutečnost, že Peircův znakový model není dyadický, nýbrž triadický. Podívejme se proto nyní, jaké vyvstanou otázky, pokud ztotožníme *signatum* s objektem. Jakobson totiž vzápětí uvádí příklad ikónu a tvrdí, že se jedná o vztah mezi „the picture of an animal and the animal pictured“ (1966, SW II: 347). *Signans* je v tomto případě onen obrázek zvířete, který je (na základě Jakobsonových výkladů) vnímatelný, *signatum* pak zvíře, které je (na)kresleno. Toto *signatum* je (z definice) přeložitelné. Ovšem v příkladu, který Jakobson uvádí, se tak dostáváme do interpretačního kruhu. Chápeme-li ono zvíře jako referent, konkrétní zvíře (a zdá se, že tímto způsobem musíme uvažovat, protože nelze nakreslit „nějaké“ zvíře, ale pouze určité, konkrétní zvíře – byť neexistující, např. jednorožec – odpovídalo by tedy tomu, čemu Peirce²⁰⁴ říká dynamický objekt), nemůžeme o něm uvažovat jako o „něčem přeložitelném“. Pokud budeme *signatum* /zvíře/ chápat ve smyslu *signifié* (zjednodušeně jako *pojmem*), při kreslení nepotřebujeme žádné konkrétní zvíře a všechny obrázky zvířat budou totožné, neboť jejich *signatum* bude představovat systémovou hodnotu, jež bude shodná pro všechny členy daného sémiotického prostoru (odpovídalo by tedy spíše tomu, čemu Peirce²⁰⁵ říká bezprostřední objekt).

Ve stati *Linguistic Glosses to Goldstein's "Wortbegriff"* pak Jakobson interpretuje de Saussurův „stromový“ model znaku²⁰⁶ pomocí (Peircových) termínů ikón a symbol. Verbální polokruhové části (slovu strom) přisuzuje symbolický statut, grafické (obrázek stromu) pak ikonický. Tvrdí, že se jedná o dva spo-

201 Viz CP 2.238, 2.254–2.263.

202 Benveniste k tomu poznamenává, že „today this [a tripartite division of signs into *icons*, *indices*, and *symbols*] is nearly all we retain of the immense logical superstructure underlying this division“ (Benveniste 1986: 228).

203 Viz CP 2.276.

204 Viz CP 4.536.

205 Viz CP 4.536, 5.286.

206 Viz de Saussure 1996: 97.

jené znaky. Pominu-li na jednu stranu, že intence *CLG* je v tomto případě zcela jiná,²⁰⁷ to, co opomíjet nelze, je fakt, že právě ikoničnost, indexálnost a symboličnost (tedy druhá Peircova trichotomie) představuje hierarchickou uspořádanost, kterou není možné převést do jednoho rozměru. V závěru této části úvah Jakobson říká:

„If the meaning of such an icon is generic, its generic sense is achieved through the synecdochic device of a *pars pro toto*; the icon becomes an ‘iconic symbol’.“

(1959b, SW II: 268)

Prvním problémem, o němž byla již řeč, je skutečnost, že druhá Peircova trichotomie se týká vztahu reprezentamen a objektu. Druhý problém spočívá v tom, že i tato trichotomie je podložena obecnou tezí prvosti, druhosti a třetosti. Podíváme-li se totiž na Peircovu (nejjednodušší) klasifikaci znaků (do deseti tříd), pak se ukazuje, že tato ontologická řada se projevuje ve třech podobách, přičemž jakákoli redukce na některou z jejích částí musí vést k nepřipustnému zjednodušení. Z hlediska Peircovy sémiotiky je zcela nesmyslné uvažovat o jasně separovaných jevech, tj. jevech stejného řádu jako jasně separovaných znacích. Spojení „ikonický symbol“ je z hlediska Peircovy klasifikace znaků (do deseti tříd) protimluvné, neboť ikoničnost jakožto prvost je základem druhosti (indexálnosti), a ta pak třetosti (symboličnosti). Jinými slovy: symbolický charakter znaku (zákon) vyžaduje pro svou existenci druhost (aktuálnost), která pro svou existenci vyžaduje prvost (potenciálnost), a nelze je tedy postavit vedle sebe. Lze mluvit například o „otevřeném ikonickém *token*“ (např. konkrétní diagram) nebo o „otevřeném symbolickém *typu*“ (např. obecné pojmenování jako „pes“, nikoli tedy jeho projev, konkrétní realizace – ta by byla z hlediska této klasifikace „otevřený indexální *token*“), ale nikoli o ikonickém symbolu. Toto Jakobsonovo sousloví se vlastně pokouší redukovat logiku Peircovy superstruktury na velmi jednoduchou dvojici motivovaný × konvenční, resp. na jistý druh jejich smíření. Peircova klasifikace do deseti tříd ale není klasifikací jednorozměrnou. Z hlediska teorie type-token jsou totiž jisté třídy typem jiných, tokenových tříd a zatímco symbolický *type* je jednotka obecná, její realizace – indexální *token* – je jednotka aktuální, konkrétní.²⁰⁸ Jakobson se v Peircově teorii inspiruje druhou trichotomií zejména proto, že mu nabízí jisté řešení pro deskripce vztahů mezi znakovými složkami. Zásadně ale přehlíží hierarchické členění, které by mu naopak mohlo napomoci kon-

207 Předkládané schéma totiž odpovídá na otázku po počtu a povaze znakových konstituentů (spadá do oblasti formální sémiotiky), zatímco Jakobson ho nahlíží jako fenomén typologie znaků, jakožto dva znaky s odlišným *signans*, ale podobným *signatum*, tj. z hlediska vztahů mezi složkami znaku.

208 Peirce (viz CP 4.536) jasně říká, že jeho klasifikace znaků do deseti tříd není řízena jediným typem vztahu. Šest z těchto typů je založeno na povaze interpretantu, tři (ikón, index, symbol) na povaze vztahu k dynamickému objektu a jeden na povaze znaku samého.

ceptualizovat – v jeho podání spíše vágně načrtnuté – vztahy mezi type-tokenovým modelem a dyadickým bilateralismem *signans* – *signatum*. Konfrontují-li se interpretace nabídnuté v *Quest for the Essence of Language* a *Linguistic Glosses to Goldstein's "Wortbegriff"*, ukazuje se, že Jakobsonova snaha vyložit Peircovu inferenční sémiotiku, resp. Peircův model znaku selhává ve chvíli, kdy jsou inherentní termíny výchozí teorie deformovány překladem do termínů Jakobsonovy teorie znaku.

3.4 Kritika arbitrárnosti z hlediska teorie znaku

Na základě poznatků, které vyplynuly z Jakobsonových interpretací klasických znakových modelů, kdy se například ukázalo, že Jakobson Peircovy koncepty nepřebírá jako celek, ale pouze doplňuje svou vlastní teorii, je možné nyní přistoupit k Jakobsonovým výkladům vztahu *signans* a *signatum*. Jakobsonova deskripce vztahu znakových složek se z větší části odvíjí od kritiky sémiologických principů postulovaných v *CLG*, a proto se jeví vhodné založit i logiku následujícího výkladu podobným způsobem. Základními sémiologickými axiomy mám v tomto případě na mysli dva principy znaku, které *CLG* předkládá: (1) asociativní vztah mezi *signifiant* a *signifié* je arbitrární, (2) *signifiant* má nutně lineární povahu. K oběma těmto principům se Jakobson explicitně a opakovaně vyjadřoval, přičemž jeho úvahy na tato témata²⁰⁹ lze v extrémní podobě charakterizovat jako prosté odmítnutí na jedné straně,²¹⁰ nebo – na straně druhé – jako „plodné zrelativizování“²¹¹. Z hlediska teorie znaku není ani jedna z těchto charakteristik zcela přesná. Pokusím se naznačit – v této části se zřetelem k problému arbitrárního spojení znakových složek – proč.

Koncept arbitrárnosti je možné považovat za jeden z axiomů sémiologického projektu, přesto však nelze tvrdit, že by moderní sémiotika tento koncept přijala zcela bez výhrad,²¹² že by byl považován za něco zcela nového²¹³ nebo že by souvisel výhradně s lingvistikou. V *CLG* je princip arbitrárnosti formulován a vysvětlován takto:

„Svazek sjednocující označující a označované je arbitrární [...]. Takto idea francouzského slova ‚soeur‘ [sestra] není sledem hlásek *s-ø-r*, který jí slouží jako označující, spjata žádným vnitřním vztahem: že by ji stejně dobře mohl zastupovat libovolný jiný sled, dokazují rozdíly mezi jazyky i samotná existence

209 I v tomto případě se odvolává na předchůdce (zejména Whitneyho, viz 1971b, SW VII: 226–227) či badatele z jiných oborů (zejména Boase, viz 1944, SW II: 482), kteří daný problém řešili dříve a/nebo – dle Jakobsona – vhodněji.

210 Srov. např. Harris 2003: 94–108.

211 Viz Kubínová 1996: 127.

212 Srov. 1966, SW II: 348.

213 Viz např. tradičně připomínaný Platónův dialog *Kratylos*.

různých jazyků: označované ‚boef‘ (francouzsky *viňl*) za označující na jedné straně hranice *b-ō-f* a na druhé straně *o-k-s* (*Ochs*, tj. německy *viňl*).“

(de Saussure 1996: 98)

Tato definice říká, že na stranách znakových složek jazyka (a ani nikde jinde v jazyce či ve světě) neexistuje motivace, která by si vynucovala kauzální a přirozené korelace těchto znakových složek.²¹⁴ Přesto Jakobson tvrdí, že „l'arbitraire' eine äußerst unglückliche Bezeichnung war“ (1962c, SW II: 272), a dodává, že se stejným problémem se mnohem lépe (a – jak Jakobson nezapomene poznamenat – dříve než de Saussure) vypořádal Mikołaj Kruszewski, který vztah mezi konstituenty znaku nechápal jako arbitrární, nýbrž postuloval²¹⁵ dvojí možný charakter takového vztahu, podobnost a soumeznost. Spojení obou částí (jazykového) znaku tak není arbitrární, ale jde spíše o „eine gewohnheitsmäßige, erlernte Kontiguität, die für alle Mitglieder der gegebenen Sprachgemeinschaft obligat ist“ (1962c, SW II: 273). Arbitrárnost Jakobson ostře kritizuje a akcentuje Kruszewského konceptualizaci především proto, že arbitrárnost vidí jako příliš jednoduchý koncept, který vyžaduje analytičtější přístup.²¹⁶

3.4.1 Käse-fromage argument

Obecně lze říci, že Jakobsonova kritika konceptu arbitrárnosti je vedena ze dvou směrů. První z nich by bylo možné nazvat Käse-fromage argument a jeho dvojí formulace – jakkoli zkratkovitá – nás opravňuje brát ho zcela vážně. První z těchto formulací pochází z *Zeichen und system der Sprache*, písemné verze přednášky, kterou Jakobson pronesl na sympoziu v Erfurtu roku 1959:

214 Jazykový znak je arbitrární svazek *signifiant* a *signifié*, zatímco „[o]ther semiotic institutions, such as rituals and fashion, imply a certain inner connection“ (1971b, SW VII: 228). Tato teze je vlastně neodkazovanou parafrází části *CLG*. Viz de Saussure 1996: 98.

215 Jakobson sice na tomto místě konkrétní práce Kruszewského neuvádí, ale pravděpodobně se jedná o „Prinzipien der Sprachentwicklung“ publikované v roce 1884 v *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* – jak tvrdí Holenstein (viz Holenstein 1976: 139.). Nicméně ve stati *A Linguistic Classification of Aphasic Impairments* (viz 1964a, SW II: 292) mluví o jeho *Outline of the Science of Language* z roku 1883.

216 Podíváme-li se ale na Kruszewského explicitní, sumarizující teze (viz Kruszewski 1995: 100), zdá se zřejmé, že asociativní svazky podobnost a soumeznost jsou záležitostí vztahu mezi slovy, nikoli vztahu *signans* – *signatum*. Kruszewski dokonce s žádným takovým rozlišením nepracuje, resp. jeho znakový model se zmiňuje o reprezentacích objektů (a jejich stavech), nicméně i přestože mluví o „*the law of the correspondence between the world of words and the world of ideas*“ (Kruszewski 1995: 99), zůstává spíše nejasné, zda jsou samy tyto objekty nutnou součástí znaku.

Vhodnější interpretaci Kruszewského podobnosti a soumeznosti nabízí Jakobson v případě, kdy tyto koncepty koreluje se selekcí a podobností: „Two fundamental operations underlie our verbal behavior: *selection* and *combination*. Kruszewski's *Outline of the Science of Language* [...] connects these two operations with two models of relationship: selection is based on similarity, and combination on contiguity.“ (1964a, SW II: 292)

„Es ist durchaus nicht willkürlich, sondern schlechthin obligat, im Französischen für ‘Käse’ *fromage* und im Englischen *cheese* zu sagen.“

(1962c, SW II: 272)

Druhá pak z *Quest for the Essence of Language*:

„The SwissGerman peasant woman who allegedly asked why cheese is called *fromage* by her French countrymen – ‘Käse ist doch viel natürlicher!’ – displayed a much more Saussurian attitude than those who assert that every word is an arbitrary sign instead of which any other could be used for the same purpose.“

(1966, SW II: 348–349)

Zatímco *CLG* několikrát opakuje, že jazyk je společenská instituce, zakládá Jakobson svou kritiku (snad s jistou dávkou ironie) na autoritě švýcarské – německy mluvící – selky, individuálního mluvčího a její jazykové zkušenosti. Prvním rozporem, s nímž se setkáváme, je tedy protiklad jazyka jakožto formy artikuluji-cí/korelující zvukové a pojmové kontinuum a vztah jazykového společenství či konkrétního uživatele k němu. V kongruenci s touto Jakobsonovou kritikou mluví Claude Lévi-Strauss, který ve *Strukturální antropologii* také předkládá jistou variantu Käse-fromage argumentu, o dočasnosti arbitrárnosti²¹⁷ či protikladu arbitrárnost *a priori* a ne-arbitrárnost *a posteriori*.²¹⁸ Jakobsonův a Lévi-Straussův postoj je pochopitelný z toho důvodu, že stabilita korelativního svazku znakových složek může být považována za nutnou podmínku komunikační směny. Korelační libovolnost by znamenala nemožnost jazykových interakcí. (Zvláště) Jakobsonův postoj ale není pochopitelný proto, že se v *CLG* explicitně píše: „Jestliže se ve vztahu k ideji, kterou zastupuje, jeví označující jakožto libovolně zvolené, pak ve vztahu k jazykovému společenství, které ho užívá, libovolné není, je dané.“ (de Saussure 1996: 100) Případně: „Nemělo by [slovo *arbitrární*] vzbuzovat představu, že označující závisí na svobodné volbě mluvčího [...].“ (de Saussure 1996: 99) Jakobsonovým námitkám a Lévi-Straussově dichotomii odpovídá *CLG* poměrně jednoznačně. Jazyk je sociální jev a jako takový existuje pouze v mase mluvčích,²¹⁹ jejíž členové nemají možnost vlivem působení faktoru času libovolně zacházet s korelacemi znakových složek.²²⁰ Arbitrárnost je proto zároveň principem stability. Skutečnost, že *signifiant* a *signifié* jsou korelovány arbitrárně, umožňuje tento svazek „podržet“ dostatečně dlouho, aby mohl být využíván v komunikaci, ale taktéž zajišťuje určitou kontinuitu tohoto

217 Viz Lévi-Strauss 2006: 90.

218 Viz Lévi-Strauss 2006: 87.

219 Viz de Saussure 1996: 106.

220 Viz de Saussure 1996: 107.

svazku, neboť „stav jazyka je vždy produktem historických faktorů, a právě tyto faktory vysvětlují, proč je znak neměnný, to jest proč vzdoruje každé arbitrární záměně“ (de Saussure 1996: 101).

Vzhledem ke skutečnosti, že sémiologický projekt *CLG* je orientován na výzkum *langue*, měla by i arbitrárnost být chápána jako princip systémový/langueový. Jakobson synonymizuje termín arbitrárnost s nahodilostí, libovolností (*Willkürlichkeit*), a to z pozice individuálního mluvčího, tzn. z hlediska *parole*. Chce-li mluvčí v jisté kulturní/jazykové skupině mluvit o sýru, musí využít takový výraz (popř. jeden z možných), který byl v jazykových interakcích této skupiny ustaven jako závazný. V tomto smyslu by selekce znaků nemohla být principiálně libovolná. To jinými slovy ale tvrdí i *CLG* (viz citace výše). Diskontinuitní chápání arbitrárnosti spočívá v problému, jakým způsobem se legitimizuje spojení *signans* a *signatum*.

Pro Jakobsona je koncept arbitrárnosti, zdá se, příliš nejednoznačný. Pokud lze arbitrárnost *CLG* chápat dvojím způsobem, (1) vnějším – formální princip artikulace a korelace nevyžaduje vztah k mimo-jazykovým entitám, pro konstituování znaku není mimoznaková reference obligatorní,²²¹ (2) vnitřním – formy jednoho řádu principiálně nevyžadují žádné konkrétní formy řádu druhého, pak by se mohlo zdát, že Jakobson ve své kritice oba tyto pohledy směšuje, a nerozlišuje tak mezi *signifié*, *signatum* a *denotatum*/referentem (jakožto něčím, co je saussurovskému sémiologickému projektu cizí). Arbitrárnost je pro Jakobsona sama ne-arbitrární, neboť korelace znakových složek podléhá jisté formě komunikační kooperace, a taková korelační instituce musí být sama nearbitrární, protože bez ní by nebylo možné znakové jednotky ustavovat. Käse-fromage argument lze proto číst také (a možná zejména) jako Jakobsonovo explicitní přihlášení se k jistému normativnímu důsledku znakového dyadismu. Arbitrárnost Jakobson nechápe ve smyslu (1) ani (2), tj. jako problém vnitro- či mimo-systémové motivovanosti, nýbrž jako jistý neudržitelný požadavek, jenž je jednoduše invalidován povahou korelace *signans* a *signatum* jakožto obligatorního zákona, který jakmile je ustaven, zároveň vymezuje správná užití.²²² Jakobsonův Käse-fromage argument tedy nemluví o tom, že vztah typových složek *signum* není determinován referentem, ani povahou *signans* a *signatum*, nýbrž o jistém obligatorním vztahu typu k projevu. Tato obligatornost je případem toho druhu normy, kterému von Wright²²³ říká pravidlo (*rule*). Postaví-li se pak k protikladu motivovaný × arbitrární protiklad (stojící na jiných předpokladech) ikón/index × symbol, pak Jakobsonův příklon k peircovskému

221 Srov. Ricoeurovu charakteristiku sémiotiky v kap. 2.1.1.

222 Tento postoj formuluje Boghossian: „The fact that expression means something implies, that is, a whole set of *normative* truths about my behaviour with that expression: namely, that my use of it is correct in application to certain objects and not in application to others.“ (Boghossian 1989: 513)

223 Viz zejm. první kapitolu z jeho *Norm and Action*. Viz von Wright 1958. (Zde odkazuji na elektronickou verzi na webových stránkách Gifford Lectures, v rámci nichž o tomto tématu v roce 1958 kromě *The Variety of Goodness* von Wright přednášel.)

termínu symbol (=pravidlo) je nejen pochopitelný, ale zároveň poukazuje na jeho sice implicitní, ale zásadně nevhodnou synonymizaci.

Jakobsonovo označení arbitrárnosti jako nešťastného termínu je ale vlastně velmi přesné. Otázka arbitrárnosti zaujímá totiž v rámci teorie znaku centrální postavení, ačkoli nejčastěji odkazovanou podobu přijala v *CLG* jakožto doméně diferenčního rámce. Hlavním důvodem, proč o arbitrárnosti uvažovat na tomto místě, je fakt, že arbitrárnost sama je v Jakobsonově teorii kódu vlastně cizorodým, resp. nediskutovaným prvkem. Charakterizujeme-li diferenční rámec tak, že daná jednotka je výsledkem (o)pozic v rámci znakového systému, je pak důležitost otázky, jaký vztah má znak k mimojazykové/mimoznakové skutečnosti, resp. je-li jí nějak motivován, značně oslabena. A navíc taková teorie mluví o modelu znaku jako modelu typovém. Arbitrárnost ve smyslu *CLG* je pozůstatkem teorie znaku v teorii kódu. O tomto problému mohl uvažovat Platón v *Kratylovi* (či v omezené míře také stoicismus), ale nemohl uvažovat o termínu jazyková hodnota (*valeur*), která je cele záležitostí diferenčního rámce. Jinými slovy, „zcela arbitrární znaky realizují ideál sémiologického procesu lépe než jiné“ (de Saussure 1996: 98), neboť jde o nejvlastnější definici diferenčního rámce termínem, který svou povahou náleží jinam. Arbitrárnost je axiom diferenčního rámce, který musí být přijat, aby bylo vůbec takový rámec možné uvažovat.

3.4.2 Ikonicitata a diagramatičnost v jazyce

Druhá kritická pozice, z níž se Jakobson staví proti arbitrárnosti, je ikonicitata, resp. diagramatičnost. Koncept arbitrárnosti se vztahuje zejména ke slovu, přesněji řečeno k mluvenému slovu²²⁴ a z hlediska větších, intuitivně kompozicionálních jazykových celků (věty a textu) se ukazuje jako velmi problematický. Diagramatičnost, definovaná jako podobnost vztahů na úrovni *signans* a úrovni *signatum*,²²⁵ může být považována za pořádací princip výpovědí. Jakobsonův²²⁶ slavný příklad ukazuje, že sekvence sloves v Caesarově výroku *Veni, vidi, vici* odpovídá temporální sekvenci vykonaných činů.²²⁷ Uvažuje-li se pak takový vztah jako vztah podobnosti prizmatem Jakobsonova dyadického modelu znaku, nutně to vede k patové situaci. Edward Stankiewicz říká, že v některých případech „the *signans* may bear a direct, iconic relation to its *signatum*“ (Stankiewicz 1987: 90). Jak ale může být výrazová složka (*signans*), která je definována jako smyslová, ma-

224 Strukturalistický model znaku jako takový je derivován z mluveného slova. V tomto by mezi de Saussurovou a Jakobsonovou teorií panovala shoda.

225 Viz CP 2.277.

226 Viz 1966, SW II: 350.

227 Wolfgang Müller pak dokonce tvrdí, že „[a]syndeton, i. e. the lack of linkage between the verb forms, creates the impression that no time intervenes between the actions referred to“ (Müller 2001: 306).

teriální, podobná významu (*signatum*), složce inteligibilní, přeložitelné? V jakém smyslu se může materiální, výrazová stránka znaku podobat nemateriálnímu významu? A v jakém smyslu se liší tento přímý, ikonický vztah od vztahu nepřímého (řekněme arbitrárního)?

Jednou z možných odpovědí, vyvěrající z diferenčního rámce, je chápat výrazové a obsahové stránky jako oddělené, nezávislé roviny, které vykazují strukturní podobnosti.²²⁸ Taková úvaha nicméně skrývá další problém, neboť to, co zde vyazuje strukturní podobnost, nejsou systémové shody v uspořádanosti výrazu a obsahu. Z hlediska výrazu zde sice existují jistá syntaktická pravidla, pomocí nichž můžeme popsat danou větu, ale z hlediska strukturace obsahu o ničem takovém uvažovat nelze. Obsahový plán je diferenční strukturou (o)pozic, zatímco následnost Caesarových činů je realita této segmentaci vnější. V jednom z dílů kanadských komediálních skečů *History Bites* jedna z postav říká: Vidi, vici, veni (překládané jako: přišel jsem, zvítězil jsem,... oh) a prokazuje tak, že struktura *signatum* jednotlivých sloves zůstává nezměněna, realizace jednotek (slovesných tvarů) nemá žádný vliv na jejich systémové typy, a že jednosměrná motivace následnost činů → následnost jazykových reprezentací je neutralizována, neboť to není následnost činů, které fundovaly následnost sloves, nýbrž následnost sloves fundovala naši interpretaci (o) následnosti těchto činů.

Jakobsonova teorie znaku v tuto chvíli naráží na dilema, zda uvažovat o znaku jako virtuální jednotce jazykového systému (typu), nebo aktualizaci této v jazykových interakcích, tedy realizuje se jako problém type-tokenového modelu, kdy narážíme na rozkladný proces jednoty *signum*. V jiné souvislosti (ale o podobném tématu) Barthes říká:

„Skutečnost‘ sekvence není v ‚přirozeném‘ sledu dějů, které ji tvoří, ale v logice, která se v něm projevuje, uplatňuje a naplňuje; jinak řečeno, počátek sekvence není v porozumění skutečnosti, ale v nutnosti obměňovat a překonávat původní *formu*, ve které se projevila, totiž v opakování.“

(Barthes 2002: 43).

Diagramatický princip tak sice může objasňovat motivace výpovědí z hlediska temporálního či sociálně stratifikačního, zastavuje se však u věty/výpovědi. V případě textů je následnost jazykových jednotek řízená spíše jistými diskurzivními pravidly, vnitřní logikou textu, žánrovými normami, které onu přímočarost diagramatickosti transformují jazykovými prostředky jako např. aktuální členění, vnitrotextové odkazování či kompozičními a estetickými cíli. V souvislosti s pragmatickým obratem v lingvistice (a sémiotice) nahlíženém optikou teorie znaku vyazuje Jakobsonova argumentace specifický rys, a sice ten, že diagrama-

228 To je problém navázaný na teorii kódu a budu se mu věnovat také v kap. 4.4.

tičnost je otázkou celků nikdy větších, než je celek FPS. Jednoduše řečeno: na vyšších, textových úrovních je její uplatnitelnost značně diskutabilní. Diagramatičnost (stejně jako ikonicitu) je nutně extralingvální, a z toho důvodu o ní lze uvažovat (až) v rámci textové produkce.²²⁹ Ani hierarchizace propozice (vztahy diateze) nejsou dostatečně silným argumentem pro to, aby bylo možné diagramatičnost pojímat jako princip čistě jazykový. Paradox diagramatičnosti a ikonicity v tomto kontextu souvisí tedy s tím, že ikonicitu/diagramatičnost v jazyce (ale vlastně v jakýchkoli znakových systémech) postuluje nutnost být diagramatický/ikonický s něčím jiným než s jazykem. *Signans* i *signatum* uzavírají typový celek *signum*, bez toho aniž by – dle Jakobsona – bylo nutné odkazovat mimo tento systém. Diagramatičnost by pak nebyla otázkou teorie znaku a pravděpodobně ani teorie kódu, nýbrž diskurzivní praxe založené například na metaforickém konceptu dřívější je první, případně vyšší je dřívější, tj. obecně řečeno něčem, co teorie znaku nedokáže vysvětlit.

Nutná vnějškovost toho, s čím bude daný jazykový útvar diagramatický, je paradoxem Jakobsonovy teorie, který by mohl řešit Peircův koncept dynamického objektu, který se – na rozdíl od objektu bezprostředního – sémiotického procesu neúčastní. Svou *á la ding-an-sich* povahou, resp. potencialitou účastnit se nekonečného množství sémióz představuje sice další obtíže, může nicméně objasňovat motivace procesů označování, a to i ve vztahu k mimoznakovým entitám. K této argumentaci se ale Jakobson neuchyluje, a diagramatičnost by proto bylo asi vhodnější považovat za princip, který je založen na zkušenosti uživatele daného jazyka s projevy tohoto jazyka, a tedy vlastně mimo možnosti, které teorie znaku nabízí. Existují jisté předpoklady, které nám tato zkušenost zprostředkovává a s nimiž se pak přistupuje k interpretaci/produkcí textů. Diagramatičnost by tak bylo možné popsat jako mechanismus jakési jednoduchosti, neboť neexistuje-li signál, který by (například temporální) motivovanost upravoval, pak „intuitivně ztotožňujeme textovou/výpovědní lineárnost s časově lineárním sledem událostí“ (Hirschová 2006: 16). Ikonicitu a diagramatičnost je extrapolací jednoduchého modelu (z) referenčního rámce v (nových) podmínkách rámce diferenčního, a proto neumožňuje aplikace, které by oběma zcela odpovídaly. Možná paradoxní je skutečnost, že diagramatičnost jistých jazykových znaků má mnohem blíže k otázce linearitu, kterou však Jakobson kritizuje ze zcela jiných pozic.

229 Eco například problémy ikonicity diskutuje v rámci výkladů sémiotiky komunikace, resp. teorie znakové produkce. Viz Eco 1979: 191–217.

3.5 Sémiozická matrice

V tuto chvíli je možné vrátit se k D2 a doplnit ji vhodným kontextem. Jakobson²³⁰ tuto svou definici používá v souvislosti s výkladem své (pravděpodobně nejkompexnější, nicméně velmi tezoovitě formulované) alternativy k problematice povahy korelativních svazků *signans* a *signatum*, resp. čtvrtého sémiozického modu, tzv. *artifice*, a to s využitím Kruszewského termínů soumeznost a podobnost při re-interpretaci druhé Peircovy trichotomie. Jakobson formuluje obecnou sémiozickou, korelační matici, která je založena na opozicích podobné × soumezné a faktické × vložené²³¹ a je možné ji vizualizovat takto:²³²

	similarity	contiguity
factual	icon	index
imputed	artifice	symbol

Jakobson předkládá symetrický sémiotický rámec pro popis korelativních znakových vztahů, které zcela explicitně vylučují arbitrárnost a nahrazují ji analytičtější popisem. Sémiozická matrice po (implicitním) type-tokenovém modelu a (explicitním) dyadismu *signans* – *sinatum* uzavírá oblast problémů teorie znaku. Nenabízí jasné odpovědi na otázky po vztazích typů a projevů a jejich návaznost na znakové složky (nahradit arbitrární korelaci prostým konstatováním, že se jedná o vloženou soumeznost, nepředstavuje žádnou alternativní deskripci, ale samo toto konstatování vyžaduje další vysvětlení, např. toho, co znamená vloženost), spíše se pokouší tyto problémy odsunout stranou, resp. akcentovat pouze jejich určitou část. Například problém podobnosti – reprezentovaný sekvencí *veni, vidi, vici* – z tohoto hlediska nebude záležitostí nějaké jednoduché, esencialistické podobnosti mezi A a B, nýbrž existencí univerzálního pravidla, které zajišťuje strukturální podobnost všech entit, které jsou schopny fungovat v komunikaci a z tohoto důvodu nepůjde o podobnost s extralingválními objekty (světem), ale o jakýsi překlad těchto objektů, které vykazují stejné ontologické charakteristiky jako přirozený jazyk (a všechny sémiotické systémy). Či přesněji: sémiozická matrice postuluje existenci univerzálního interpretačního pravidla, které lze použít v těch případech, kdy se rozhoduje o podobnosti dvou předmětů, jevů či dějů. To, k čemu se odkazuje (sled Caesarových činů), má samo sémiozickou povahu. Čtyřčlenný celek způsobů značení proto reprezentuje me-

230 Viz 1975c, SW VII: 214–215.

231 Jejich stručný popis viz 1975c, SW VII: 215.

232 Viz Čmejrková 1996: 183.

chanismus, kterým jsou korelace v sémiosféře (na)vždy a nevyhnutelně řízeny. Sémiotická teorie, která z takových úvah pramení, je pak pouze obecnější (resp. nejobecnější) verzí imanentismu proponované Ricoeu-rem.²³³ Čtvrtý modus (*artifice*) lze pak chápat jako důsledek Jakobsonových dlouholetých snah po uchopení estetické funkce pomocí sémiotických termínů. *Artifice* jsou nearbitrární paralelismy, opakování, ekvivalence v rámci jednoho (kon)textu,²³⁴ a představuje tak jisté emblematické vyústění koncepce básnického jazyka v obecný sémiotický postulát, jehož předchůdce lze zahlédnout v Jakobsonově slavné větě: „The poetic function projects the principle of equivalence from the axis of selection into the axis of combination.“ (1960b, SW III: 27)

Jakobsonovy čtyři typy znaků nepředstavují absolutní inventář sémiozických modů, nýbrž relativní hierarchii, která může být v různé míře uplatněna v rámci jednoho znaku. V tom se opět inspiruje u Peirce a zdá se, že ve prospěch této inspirace se i částečně oslabuje podkladová, dyadická teorie tak, že „označující a označované už přestávají být samostatnými entitami usouvztažněnými na základě podobnosti, soumez-nosti a konvence a stávají se ekvivalenty, [...] ikonicko-indexický symbol a Jakobsonova *artifice* založená na ‚vložené podobnosti‘ začínají splývat“ (Portis-Winner 1993: 21).

Formální, dyadický model nahlížený optikou sémiozické matrice značně problematizuje nejen teorii znaku jako takovou, ale současně (a nevyhnutelně) pak také koncept významu. Bylo by možné chápat ho jako synonymum *signatum*, nicméně Jakobsonova formule D2 není variací na *aliquid stat pro aliquo*, ale je to spíše syntetizující gesto, a znovu by se tak mohla vynořit morrisovská poznámka o nepotřebnosti termínu význam v sémiotice,²³⁵ v tuto chvíli realizovaná zvýrazňováním povahy vztahů mezi znakovými konstituenty, namísto explicitního výkladu termínu význam, případně jeho jasným ztotožněním se *signatum*.

Koncept významu v Jakobsonově teorii znaku je takřka nezodpověditelná otázka. Zásadní problém spočívá v neprůhledném vztahu mezi type-tokenovým modelem a dyadismem. Jakobsonova definice *signatum* jako přeložitelné části *signum* neříká vůbec nic o tom, jak bychom tuto jednotku měli chápat. V důsledku se snad dokonce ukazuje, že to co je *übersetzbar*, je spíše *signans*, tj. *signatum* bychom měli rozumět jakousi vlastností výrazu transformovat se ve výraz. Definičně se tak dostáváme k zásadnímu problému. Bude-li totiž Jakobson *signatum* znaku chápat jako translační operaci, neměly bychom o něm uvažovat jako o nějaké analogické jednotce k *signans*. Významem znaku v tomto kontextu asi nelze rozumět nějaký mentální fenomén (jako v případě *CLG*), ani sociální konstrukt (jak také nejednoznačně říká *CLG*) a už vůbec ne referent či *denotatum*. Jakobsonovo sémiozická matrice neříká, že význam či *signatum* je nějaká

233 Srov. kap. 2.1.1.

234 Viz 1975c, SW VII: 216.

235 Viz pozn. 97.

jednotka, ale spíše se pokouší ztotožnit význam/*signatum* s typovými operacemi, pomocí nichž nakládáme s projevovým *signans*.

Pokud Jakobson charakterizoval *signatum* jako takovou část znaku, která je *übersetzbar*, pak právě čtyři zmíněné sémiozické mody jasně vymezují možné procesy translace, namísto aby popisovaly jednotkovou povahu významu. Jakobson bývá považován za klíčovou postavu v oblasti překladau,²³⁶ a je to možná právě proto, že naznačil, jakým způsobem nás sémióza nenutí zaměňovat znakové jednotky za neznakové.²³⁷ Podíváme-li se například na jeho slavné rozlišení tří úrovní překladau –

„1) Intralingual translation or *rewording* is an interpretation of verbal signs by means of other signs of the same language.

2) Interlingual translation or *translation proper* is an interpretation of verbal signs by means of some other language.

3) Intersemiotic translation or *transmutation* is an interpretation of verbal signs by means of signs of nonverbal sign systems.“

(1959a, SW II: 261)

– je zřejmé, že na žádné úrovni nepřecházíme ze sféry znaku do sféry mimo-znakové. Totálně sémiotizovaný prostor poznání, který jsem relativně vágně definoval v první části druhé kapitoly v souvislosti s definicí vědy a vědeckosti, se zde ukazuje z jaksi vnitřního pohledu. Primát znaku je odsouván na vedlejší (metodologickou) kolej, neboť znak sám je vlastně plně závislý na existenci jisté struktury, možné vztahy mezi *signans* a *signatum* jsou prefabrikovány totální sémiozickou maticí.

3.5.1 Symetrie

S definicí znaku a jeho *übersetzbar* charakteristikou souvisí také často zdůrazňovaný problém symetrie, resp. asymetrie (jazykového) znaku. Rozpracování této problematiky je (v oblasti lingvistiky) zásluhou především Sergeje Karcevského²³⁸ a Vladimíra Skaličky²³⁹. Karcevskij i Skalička asymetrii (asymetrický dualismus) znaku zakládají na konceptech homonymie a synonymie, resp. (v případě Vladimíra Skaličky) homonymie a homosemie. Slovy Sergeje Karcevského:

236 Srov. Bannet 1993.

237 Srov. Holenstein 1976: 159.

238 Viz zejm. jeho text z roku 1929 *Du dualisme asymétrique du signe linguistique*, v češtině pak Karcevskij 1974.

239 Viz zejména článek z roku 1935 *Asymetrický dualismus jazykových jednotek*, resp. Skalička 2004.

„[K]aždý jazykový znak je potenciálně homonymní a synonymní zároveň. [...] [Z]nak současně patří k řadě transponovaných hodnot a k řadě analogických hodnot, které jsou však vyjádřeny různými znaky.“

(Karcevskij 1974: 27-28)

Karcevského teorie stojí na požadavku znakové stálosti a pohyblivosti, díky nimž je možná jazyková změna.²⁴⁰ Vedle tohoto závěru by však bylo možné o tomto principu uvažovat právě z hlediska typové korelace, neboť „význam slova lze vyjádřit jako průsečnici dvou spojení, homonymity a synonymity“ (Marková 2007: 113).

Asymetrický dualismus je v základu možné charakterizovat jako odmítnutí jedno-jednoznačného vztahu mezi složkami znaku. Tato asymetrie se pak projevuje nejen (podíváme-li se na tento problém z hlediska jednotlivých tradičních lingvistických disciplín) v lexikologii, ale taktéž v morfologii (v jednotlivých morfologických kategoriích – zcela zřetelně např. v pádových koncích) i v syntaxi. Mohlo by být proto závažnější konstatování Patricka Sériota, že „[n]a rozdíl od S. Karcevského, který své četné úvahy staví na pojmu *asymetrie*, jsou Jakobson, Trubeckoj a Savickij fascinováni *symetrií*“ (Sériot 2002: 220). Dle Sériota je symetrie dokonce ontologickou kategorií, pro Trubeckého časovou (symetrie vokálních systémů), pro Jakobsona prostorovou (na základě té se snaží prokázat centrální postavení eurasijských jazyků).²⁴¹ Tento typ symetrie, který úzce souvisí s tzv. Eurasijským hnutím, jehož byli Jakobson a Trubeckoj členy (Trubeckoj zvláště aktivním), můžeme v náznamech pozorovat i v *Tezích*, především v 6.kapitole s názvem *Zásady lingvistické geografie, její užití a poměr ke geografii etnografické na území slovanském*. Čteme zde např., že „[j]e možné srovnání jazykových izoglos s jinými, nejazykovými jevy (hospodářskými, politickými... ale i půdy, květeny, vlhkosti...)“ [Vachek (ed.) 1970: 54].

Problém (a)symetrie proto u Jakobsona má zcela jinou povahu než v klasických případech zmínovaných výše. Jakobsonovi jde v zásadě o jiný typ symetrie, nepopírá asymetrický dualismus (jazykového) znaku jako takový, nýbrž přitakává formálně-teoretické nemožnosti konstruovat dyadický znakový model bez přítomnosti jedné ze složek. Jakobsonovo nadšení symetrií není možné ztotožňovat s (naivním) přijetím jedno-jednoznačného vztahu *signans – signatum*. Jde mu spíše o konstruování symetrických modelů, které mnohem spíše odpovídají interpretaci gnozeologické, než ontologické. Sériot má pravdu v tom, že v československém období byl Jakobson do značné míry ovlivněn Savického symetrickým pojetím geografických vlastností Eurasie.²⁴² Ale později tento ontologický přístup transformuje do podoby teo-

240 Viz Karcevskij 1974: 30. Srov. též 1932b, SW II: 14.

241 Viz Sériot 2002: 220-235.

242 Viz Sériot 2000: 222.

retických modelů, které je možné chápat jako rámcový přechod od ontologického celku (ve smyslu Sériových výkladů) ke komunikaci jako základu kulturně formovaného významu. V pozdějším období tedy Jakobson zůstává symetrickému principu věrný v konkrétních teoretických postulátech, např. ve svém komunikačním modelu. Symetrická je i klasifikace²⁴³ tzv. duplexních struktur založená na konceptech cirkularity a překrývání (*overlapping*) kódu a zprávy a tato klasifikace se svou formou velmi blíží té, která je uplatněna v sémiotické matici. Problematika symetrie je proto u Jakobsona jaksí komplexnější povahy. Zatímco v československém období (a pod vlivem eurasiánství) můžeme mluvit o symetrii ontologické, vnitřní předmětům zkoumání, v období americkém jde spíše o symetrii metodologickou, vnější zkoumaným předmětům.

3.6 Obecný model znaku

To, co bylo do této chvíle řečeno, může vyvolávat jistou skepsi. Není Jakobsonův model znaku v důsledku vyprázdňenou kategorií, která ztratila svou distinktivnost? Znak totiž

„gilt [...] im gleichen Masse für alle grammatischen und lexikalen Teileinheiten der Sprache, für alle, somit auch lautlichen Werte des Appells und der Kundgabe, für alle lautlichen Satzmittel, für alle Grenzsignale, ja sie gilt sogar nicht nur für diejenigen kombinatorischen Phonemvarianten, die zur Wertabgrenzung dienen, sondern sogar für die auxiliär-soziativen lautlichen Mittel“
(1962a, SW I: 291).

V jazyce neexistuje nic, co by Jakobson nemohl prizmatem svého dyadického modelu považovat za znak. V tomto smyslu pro Jakobsona neexistuje nic jako přechod od znaku k ne-znaku, který je tak důležitý pro Hjelmsleva. To v důsledku konverguje Jakobsonův model k tomu Peircovu, neboť i v Peircově teorii je obecný model aplikovatelný na jakoukoli tzv. jazykovou rovinu.

Teorie znaku tak, jak je často předkládána a je patrná i v Jakobsonových výkladech, představuje (alespoň ve své první fázi) nebezpečí. Historické exkurze, na které nás ve svých textech velmi často Jakobson zve, totiž sugerují hlubokou dějinnou provázanost a kontinuitu problematiky znaku. Ta jako by pod povrchem zůstávala invariantní, jako by ji bylo možné jednoduše izolovat, jako by návrhy jejího řešení byly jen další poznámkou pod čarou nekonečně expandujícího komentáře ke stoikům (nebo spíše k tomu, co o nich víme), resp. – s Whiteheadem – k Platónovi.²⁴⁴ Znakový fetišismus unifikuje metodologickou bázi (nejen) lingvistického výzkumu, ale také nutně vede k zavádění určitých restrikcí, které budou legiti-

243 Viz 1957, SW II: 130-147.

mizovat rovinový přístup, tj. vnímat hierarchie *signum* jako v případě vztahu psaní a mluvení, ale také z jednoduše nahlédnutelné problematiky kompozicionality. Formální model znaku sice mnohem lépe vyhovuje diferenčnímu rámci, než je tomu v případě modelu psychologického, předloženého v *CLG*, ale zároveň již nedokáže být adekvátním nástrojem pro deskripci oblasti, jež napomohl definovat / definovat. Formální definice je pouze metodologickou presupozicí konstrukce složitějšího popisu znakových hierarchií, tj. teoretickou nutností při zavádění restrikcí. Rovinový přístup by bylo možné legitimizovat například takovým způsobem, s nímž pracuje Shapiro,²⁴⁵ a sice zavést jistá metodologická epíteta, která přespřílíš široké pole znaku jasně rozčlení: na diakritické a obsahové (*content*) znaky. To ale není řešení, jež by mohla předložit teorii znaku, a například koncept diakritičnosti lze vhodněji uplatňovat až v rámci teorii kódu.

Pokud je obecný model znaku logocentrický, pak otázka, co je slovo, je z pozice diferenční šachové metafory zcela irelevantní a Jakobson jako by popisoval znakový systém (šachovou hru) právě na základě (popisu) slova / šachové figurky. Teorie znaku (v úzkém slova smyslu) je teorií šachové figurky. Domnívám se, že tato debata může poukazovat na to, že slovo není něco přirozeného, daného, nýbrž konstrukt, který vyhovuje jistému typu myšlení – myšlení, jež lze nazvat myšlením teorie znaku. Extrapolace logocentrického modelu na všechny jazykové roviny proto vyžaduje zavedení pomocného konceptuálního aparátu. V Jakobsonově teorii lze tento aparát nazvat skaletickým modelem a jeho definice zní takto:

„[T]he character of the *signatum* and the structuring of the *signans* change according to the level of linguistic phenomenon. [...] Each higher level brings new particularities of meaning: they change substantially by climbing the ladder which leads from the phoneme to the morpheme and from there to words (with all their grammatical and lexical hierarchy), then go through various levels of syntactic structures to the sentence, then to the groupings of sentences into the utterance and finally to the sequences of utterances in dialogue.“

(1975c, SW VII: 213)

244 I v tomto je možné nalézat jisté difference mezi evropskou a americkou tradicí. V tomto smyslu lze akceptovat postřeh: „If, as Whitehead said, European thought is a series of footnotes to Plato, American thought is a series of footnotes to Peirce.“ (Shalizi 1998). Příznačná je pak snaha současné sémiotiky definovat obecnou teorii znaku na striktně ne-lingvistickém, resp. ne-slovním základě. Susan Petrilli například v první ze svých deseti tezí budoucí sémiotiky zcela explicitně tvrdí, že „[t]he model of sign in general as proposed by a general theory of sign to which semiotics must refer cannot be constructed on the basis of the verbal sign“ (Petrilli 2011).

245 Viz zejm. Shapiro 1983: 76–77.

Takové kompozicionální uvažování, které traktuje systémový charakter komunikátů jako hierarchie ekonomických a funkční jednotek,²⁴⁶ jehož důsledkem může být například teorie (dvojí či trojí) artikulace nebo právě skaletický model, mluví jen velice obecně o změnách *signatum* na různých příčkách a na type-tokenovém základě již nedokáže předložit uspokojivé řešení jejich integrování.

Jakobson užívá formální definici znaku, kterou lze relativně neproblematicky uplatňovat na jakékoli úrovni a která mu také umožňuje kritizovat některé klasické postuláty z důvodů, jež jsem se pokusil ukázat. Arbitrárnost jakožto jednoduchý vztah nemotivovanosti proto formuluje na základě koncepcí derivovaných z Peirce a Kruszewského a předkládá sémiozickou matici, která mnohem lépe vystihuje diferenční uvažování v rámci jednotkového přístupu. Tuto matici můžeme bez rozpaků chápat jako svého druhu kód. Teorie znaku může pracovat, resp. pracuje s protikladem přirozené × konvenční/arbitrární, aby objasnila vztahy, které jsou mezi složkami znaku ustavovány či lépe řečeno, jaký princip toto ustavování řídí. Teorie kódu takové rozlišování nepotřebuje. Jakobson sám poznamenává, že sémiotika se zabývá vším, co je „a code-given truth“ (1962b, SW I: 650). Závěr této kapitoly lze proto formulovat s pomocí Wittgensteinovy traktátovské metafory odhazování žebříku. Samotná možnost uvažovat diferenční rámec je fundována formální definicí znaku, která jakmile je přijata, musí být zapomenuta ve prospěch analytictějšího přístupu. Z toho důvodu lze rozumět Derridovu povzdechu, že „[v]skutku není zřejmé, jak odsunout znak, vycházíme-li z protikladu označované/označující“ (Derrida 1993: 33).

246 Srov. Eco 1986: 22.

4 | Kód

Není to nesnesitelná myšlenka, že milovaná, uctívaná bytost by mohla ještě jednou existovat v úplně stejné podobě?

Wilhelm Windelband: Dějiny a přírodní vědy. Rektorská přednáška 1894

Možná jí někdo dokázal, že i úzkost je jen mechanismus a že nic nelze zfalšovat snáze než nevědomí...

Italo Calvino: Když jedné zimní noci cestující

Jakobsonova sémiotická teorie je z hlediska diferenčního rámce *per se* pro tuto práci – možná paradoxně – nejméně zajímavá, a to z toho důvodu, že právě jí věnovali Jakobsonovi vykladači²⁴⁷ největší pozornost (na rozdíl od rigorózní analýzy teorie znaku, která většinou existuje pouze v podobě určitého terminologického detailu), stejně tak by ji ale bylo možné vztáhnout k obecnější, takřka nekonečné kritice z post-strukturalistických pozic.²⁴⁸ Nezdá se mi zcela vhodné replikovat ani jednu z linií, nicméně se takovému výkladu nelze ani zcela vyhnout. V této kapitole bych rád předložil jistou kritickou deskripci Jakobsonova diferenčního způsobu uvažování, zejména pak to, jak v Jakobsonově případě souvisí teorie kódu s teorií znaku, a zdůraznil, které body je možné považovat za podkódovací rysy. Teorie kódu takového typu, s níž hodlám dále pracovat, může být založena na Jakobsonově pevné víře v existenci „general laws governing all verbal systems“ (1971a, SW II: 713), přičemž s (Jakobsonovou) teorií znaku sice sdílí některé vlastnosti, ale zároveň nemůže metodologii formálního dyadismu nadále uplatňovat jako centrální deskriptivní princip.

247 Viz např. Waugh 1976, Andrews 1990, Waugh – Rudy (eds.) 1991, Battistella 1996.

248 Pravděpodobně nejs sofistikovanejší shrnutí předložil ve svých přednáškách Manfred Frank. Viz Frank 2000.

4.1 Dva ideální koncepty kódu

Ze sémiotického hlediska je iniciační fáze užívání termínu kód spojena s *CLG*,²⁴⁹ v němž se sice explicitně nemluví o tom, že (přirozený) jazyk je kód, nýbrž že existuje kód (přirozeného) jazyka.²⁵⁰ V průběhu dvacátého století je pak možné evidovat několik klíčových momentů, jež zásadním způsobem formovaly koncept kódu,²⁵¹ a v současné době existuje celá řada pojetí kódu a množství typologií kódů, jež jsou založeny na nejrůznějších kritériích.²⁵² Namísto materiálově založené deskripce různých koncepcí kódu chci formulovat dvě extrémní a ideální pozice, k nimž teoretikové kódu v tom či onom smyslu inklinují. Kód může být na jedné straně chápán jako strukturační a systematizační prostředek, jehož výsledkem je artikulace něčeho *a priori* nestrukturovaného. Na straně druhé může kód fungovat jako prostředek korelační, tj. takový, který ustavuje vztahy mezi jednotkami alespoň dvou různých strukturovaných řádů, resp. kód může být chápán jako sada substitučních pravidel. Distinkci horizontální artikulace a vertikální korelace budu v této části považovat nejen za dva ideální koncepty kódu jako takového, ale také jako výkladové prizma.²⁵³

Proti jednoduché a v mnoha ohledech naivní teorii znaku tak stojí dva přístupy, které je možné dále zobecnit. První z nich je analytický a za hlavního představitele lze v tomto kontextu považovat Louise Hjelmsleva,²⁵⁴ který proti (z hlediska saussurovské sémiologie) pozitivní jednotce, znaku staví jednotku menší, figuru, což vede Hjelmsleva ke konstatování, že „[j]azyk je [...] uspořádán tak, že pomocí pár figur a prostřednictvím jejich neustále nového uspořádávání může konstruovat celé armády znaků“ (Hjelmslev

249 Viz Sebeok (ed.) 1986: 123.

250 Viz Eco 1986: 166.

251 V první řadě je to matematická teorie komunikace/informace (nicméně termín kód se např. v Shannonově a Weaverově *A Mathematical Theory of Communication* – viz Shannon – Weaver 1980 – sice objevuje, ale bez jakékoli rigorózní definice, symptomatické je, že kód ve smyslu sady prefabrikovaných znaků není ani standardní součástí jejich komunikačního modelu, s termínem kód se zde pracuje jako se součástí procesu, který vykonává odesílatel a příjemce, viz zejm. kapitola „Coding“, Shannon – Weaver 1980: 16–18), dále pak Jakobsonovy práce, zejména fonologické (jak vyplývá i ze zde odkazované literatury). Luis Prieto se později zasloužil o vytvoření velmi vlivné typologie kódů [srov. Sebeok (ed.) 1986: 130], která je založena na počtu artikulací, jimiž kódy disponují. Čtvrtým podstatným momentem je pak – dle mého názoru – Ecova teorie kódů. Viz zejm. Eco 1979: 48–150.

252 Přehled typologií viz např. Nöth 1995: 214–217; Sebeok (ed.) 1986: 129–130.

253 Eco (viz Eco 1979: 8) ve svém výkladu podřazuje termín signifikace termínu kód, když tvrdí, že kód je systémem signifikace, pokud koreluje jednotky alespoň dvou řádů. Tyto korelace jsou v jistém smyslu nezávislé na možných komunikačních aktech. S termínem signifikace zde nechci pracovat (srov. též pozn. 105) zejména proto, že slouží jako konceptuální deštník pro jevy, které jsou u Jakobsona oddělené.

254 Způsob, jakým Hjelmslev – aniž by opustil diferenční rámec – analyticky artikuluje předchůdnou diferenční teorii *CLG*, v základních rysech popisuje Miriam Taverniers. Viz Taverniers 2008. Bylo by sice možné nesouhlasit s některými detaily jejího výkladu (např. chápání psanosti a mluvenosti jakožto problému konotace), nicméně explicitně ukazuje limity sémiologického projektu *CLG* a jejich analytické řešení.

1972: 52). Právě tyto formální figury (či též komponenty) mají být dle Hjelmsleva předmětem lingvistického zájmu, přičemž Hjelmslev stanovuje stejné procedurální operace pro analýzu plánu výrazu i plánu obsahu, a ukazuje tak, že (formálně) stejným způsobem jako fónická materie je artikulován plán obsahu.²⁵⁵ Není jistě žádným překvapením, že právě tato analytičnost je také jedním ze základních charakteristických rysů Jakobsonovy teorie kódu. Druhý z přístupů, jak se vyrovnat s problematickým konceptem znaku, představuje Buysensovo pojetí základní významové jednotky nikoli jako znaku-slova, ale spíše jako věty (výpovědi), pro niž zavádí v knize *Les langages et le discours* nový termín *sém* (*séme*).²⁵⁶ Tato dvojí evaluace teorie znaku vede k opozici pojetí kódu, kterou Eco vystihuje takto: „Hjelmslev is uninterested in the sign because he is interested in language as an abstract system; Buysens is uninterested in the sign because he is interested in communication as a concrete act.“ (Eco 1986: 22)

Koncept kódu vytváří jisté konceptuální pnutí, které lze vyjádřit také jako protiklad kód × komunikace, zpráva, *parole*, proces atp. Přestože většinu Jakobsonových výkladů charakterizuje spíše onen analytický přístup, který v této práci nazývám diferenčním rámcem, nerezignuje Jakobson ani na otázky tzv. komunikačního rámce, resp. problémy korelační, a v mnoha případech je tak překrývání diferenčního a komunikačního rámce v Jakobsonově případě natolik zásadní, že je nemožné jejich výklad striktně rozlišit.²⁵⁷

4.1.1 Invariant a Jakobsonova teorie kódu

Lévi-Strauss ve *Strukturální antropologii* kriticky komentuje Wienerovu tezi, že matematické metody nejsou uplatnitelné na poli tzv. společenských věd, a jako závažný (proti)příklad uvádí lingvistiku, jejíž předmět zkoumání, přirozený jazyk, je „nezávislý na pozorovateli a [k jeho] zkoumání disponujeme dlouhými statistickými řadami“ (Lévi-Strauss 2006: 58), a tedy „jen jazyk dnes můžeme podrobit skutečně vědeckému výzkumu“ (Lévi-Strauss 2006: 59). Pomínu-li v tuto chvíli skutečnost, že Lévi-Strauss na jednom místě zastává v otázce vlivu pozorovatele/badatele na svůj předmět zkoumání zcela opačné stanovisko než Jakobson,²⁵⁸ vyjevuje se v jejich názorech shoda v tom, že metody strukturální lingvistiky byly předpokladem interdisciplinarizace vědy o jazyce a matematiky, resp. obecně společenských a přírodních věd. Středobodem tohoto integračního posunu je dle Jakobsona²⁵⁹ koncept invariantu, jenž v článku *Pattern in Linguistics* explikuje na vztahu topologie a lingvistiky:

255 Jak explikuje při analýze významu /les/ v různých jazycích. Viz Hjelmslev 1972: 50.

256 Viz Eco 1986: 21–22.

257 Oba tyto aspekty byly patrné při výkladu Jakobsonovy sémiotické báze / kritériích vědeckosti. Viz kap. 2.1.

258 Lévi-Strauss je v tomto smyslu představitelem diferenčního myšlení *par excellence*.

259 Viz např. 1963b, SW II: 580.

„If topology is defined as the study of those qualitative properties which are invariant under isomorphic transformations, this is exactly what we did in structural linguistics, especially in phonemics, without realizing that, *mutatis mutandis*, we were making topology, like Jourdain, who spoke in prose, yet was completely ignorant that it was called prose.“
(1953b, SW II: 223–224)

Topologie (a také teorie grafů) může mít svůj původ ve slavné hádance *Sedm mostů města Královce*,²⁶⁰ jejíž řešení, resp. důkaz neřešitelnosti předložil v roce 1736 Leonhard Euler, a to právě na základě koncepce invariantu. Otázku, zda je možné přejít všech sedm mostů města Královce tak, aby byl každý překročen právě jednou, zodpovídá negativně, neboť v tomto případě nelze vytvořit tzv. eulerovský graf/tah, který zůstává neměnný (invariantní) bez ohledu na délku mostů, jejich umístění, vzdálenost vůči sobě navzájem, materiál, z nichž jsou postaveny apod.

Analogická situace – podle Jakobsona – nastala také v lingvistice při zkoumání zvukového plánu. Mladogramatická škola podle Jakobsona „étudiait les *formes*, abstraction faite de leur *fonction*“ (1976b, SW VIII: 323), zabývala se artikulací zvuku bez ohledu na jeho akustickou funkci,²⁶¹ resp. šlo jí pouze o temporální sekvence,²⁶² neboli „[c]elé bytí řeči je [v devatenáctém století] akustické“ (Foucault 2007: 222). Proti mladogramatickému přístupu, který se dle Jakobsona zabývá spíše irelevantní (či alespoň méně podstatnou), artikulační stránkou jazyka, a svůj výzkum musí tedy nutně rozměňovat jednoduchým pozitivismem, staví Jakobson jako svůj vlajkový argument invariant, který není absolutní, nýbrž relační, topologický koncept²⁶³ a Jakobson ho explicitně označoval za ústřední téma své práce.²⁶⁴ Analytičnost, která je nutným průvodcem koncepce invariantu, má sice svůj původ na zvukové úrovni (a jistou paralelu v teorii grafů a topologii),²⁶⁵ v ideálním případě je ale stále spojena s totalitou *signum*, resp. s obligatorním vztahem formálního determinismu jeho složek²⁶⁶ a podobně jako univerzální dyadismus teorie znaku slouží jako metodologický model²⁶⁷ jakéhokoli lingvistického/sémiotického výzkumu.²⁶⁸ Konvergence koncepce invariantu a teorie znaku je ale možná zejména díky podkódovacímu mechanismu identity. Teorie znaku od-

260 Viz např. Danesi 2004: 67–84.

261 Viz 1976b, SW VIII: 329.

262 Viz 1972, SW VII: 82.

263 Viz 1963b, SW II: 581.

264 Viz 1981, SW VII: 371.

265 Srov. Stankiewicz 1987: 85.

266 Viz 1974a, SW VII: 99.

267 Srov. 1972, SW VII: 85.

268 Viz 1960c, SW II: 427–428.

povídala na otázku po kritériích znakovosti konceptuálním konglomerátem type-tokenového modelu a dyadismu *signans – signatum* (a spíše nepřímou také referenční vymezeností), přičemž nevyjasněný zůstal problém, jakým způsobem složky tohoto znakového konglomerátu kooperují, resp. zda je možné teorii znaku redukovat na dyadismus *signans – signatum*. Teorie kódu (zejména ta Jakobsonova) – jak z mnohačetných výše uvedených odkazů vyplývá – řeší tuto otázku pomocí konceptu invariantu, tj. na první pohled zásadním příklonem k jakémusi typovému zkoumání. Chápe-li Jakobson lingvistiku a sémiotiku jako nomotické vědy, pak je toto (opět spíše implicitní) rozhodnutí na jedné straně svázáno s nutností redukovat potenciální nekonečnost projevů na (relativně) stabilní typy, u nichž je ale nutné, na stranu druhou, hledat jejich systémovou existenci nikoli ve vertikalitě formálního determinismu, nýbrž v horizontalitě difference jakožto důsledku sémiotického imanentismu. Právě takové typy, u nichž lze hledat a evidovat univerzální zákony/zákonitosti, Jakobson nazývá invarianty.²⁶⁹ Type-tokenový model a koncept invariantu jsou proto spíše než synonyma dvě strany téže mince, kterou si mezi sebou teorie znaku a diferenční rámec směňují. Přestože se oba koncepty vztahují k problému identity, nelze je – dle mého názoru – zaměňovat. Teorie znaku je mnohem obecnější disciplína, neboť type-tokenový model má maximální rozsah (formální Jakobsonův znakový model lze uplatňovat na všechny jazykové jevy, od distinktivního rysu až po výpovědi, resp. texty). Invariant je podmíněn určitým diferenčním uvažováním, je výsledkem (o)pozic v systému, jeho dějiny jsou systémové, ale nikoli dialektické. Jakobsonův (intelektuální) přesun od (logocentrické) teorie znaku k teorii kódu se kryje s přesunem od konceptu slova ke konceptu fonému. Foném je ideální oblast, v níž lze formulovat koncept invariantu nejsnáze, a stává se tak zároveň výchozím bodem teorie kódu, podobně jako bylo slovo ústřední oblastí teorie znaku.

269 Stejně jako v případě teorie znaku i v tomto případě Jakobson poukazuje na historické souvislosti, resp. předchůdce takového typu uvažování. Tyto souvislosti lze shrnout jako řadu tří jmen: Jost Winteler, Albert Einstein a Edmund Husserl. Wintelerovu práci z roku 1876 Jakobson (viz 1980, SW VII: 258) zmiňuje především kvůli zavedení distinkce *accidental features × essential properties* v rámci výzkumu jazykových „zvuků“, resp. dialektu východního švýcarského kantonu Glarus. Tato distinkce je základem pro rozlišování mezi těmi vlastnostmi znaků, které jsou v daném jazyce užívány k označování lexikálních a gramatických, tzn. významových diferencí, a těmi, jež tuto schopnost postrádají (viz 1976b, SW VIII: 344), tedy: rozlišování mezi invarianty a variantami. Koncept invariantu a Wintelerovu práci v této oblasti dává ale Jakobson také do souvislosti s fyzikou, a tvrdí, že „relativity and invariance are necessarily two complementary concepts, or as physicists say, ‘the reverse side of invariance <...> is called relativity“ (1979, SW VIII: 19). Albertu Einsteinovi a jeho vztahu k lingvistice, resp. jazyku se Jakobson věnoval v samostatné studii (viz 1980, SW VII: 254–264). Jakobson dokonce tvrdí, že Einstein byl při formulování teorie relativity obeznámen s Wintelerovou „situační relativitou“ (*Relativität der Verhältnisse*). Viz 1979, SW VIII: 21. Třetí osobností, na niž může Jakobson navazovat při formulování teoretické báze koncepce invariantu, přestože jsou explicitní odkazy na jeho dílo spíše výjimkou, je Edmund Husserl. Mám na mysli především tzv. eidetickou fenomenologii či redukci, která „is concerned with grasp of the essential features common to objects of the same category“ (Holenstein 1976: 4). K těmto osobnostem (a jejich teoriím) lze přiřadit také vztah lingvistiky a umění, malířství, zejména pak kubismu. Viz 1962b, SW I: 632.

Nejvhodnější způsob jak přistoupit k definici kódu z Jakobsonovy perspektivy spočívá v jeho kritice druhého základního sémiologického konceptu, linearity, kterou Jakobson explicitně označuje za nebezpečné zjednodušení.²⁷⁰ Domnívám se, že snad nejjasněji se tato pozice ukazuje v Jakobsonových komparacích přirozeného jazyka a hudby. Oba tyto systémy mají – dle Jakobsona²⁷¹ – společné dvě vlastnosti. Jsou to hierarchizované struktury a jazykové i hudební znaky jsou komplexem, který se skládá z dále nedělitelných, diskretních jednotek. Oba tyto rysy jsou systémově specifické a například vizuální znakový systém je s jazykem a hudbou nesdílí.²⁷² Jakobson své srovnání zakládá na analogii s fonologií, jeho cílem je ukázat, že stejně jako v jazyce i v hudbě se zapojují jednotky do větších celků (nota, akord, takt ... skladba), že akord není dále nedělitelný, nýbrž skládá se z menších jednotek, které jsou paralelní s distinktivními rysy v jazyce. Takové srovnání má však pouze explikativní povahu a není možné tuto metaforu uplatňovat důsledně,²⁷³ a to z toho důvodu, že hudební systém neumožňuje konstituovat jasně rozlišené významové a nevýznamové jednotky – foném, resp. distinktivní rys a slovo, resp. morfém. Jediná nota může být ekvivalentem distinktivního rysu, fonému či slova a v tomto smyslu by byla hudba systémem čistě syntaktickým. V jistém protikladu uvažuje Benveniste²⁷⁴ o vztahu jazyka a hudby skrze koncepty paradigmatický – syntagmatický a na obou úrovních vidí zásadní rozdíly. Paradigma je v jazyce úzce spojené se selekcí. Ve slovech [pes] a [les] je pozice prvního fonému (a samozřejmě i všech dalších) konkurenčním prostorem, jenž je vyplněn prvkem z fonologického repertoáru daného jazyka s ohledem na slovo jako celek takovým způsobem, který nepřipouští, aby bylo vybráno zároveň [p] a [l]. Paradigmatický princip v jazyce tak vylučuje simultaneity, zatímco v hudbě nikoli (případ akordů). Syntagmatická osa v hudbě může být komponována na základě nejrůznějších harmonických principů, které v jazyce nenacházejí ekvivalent. Jakobson tento mechanismus nepopírá, nicméně se ve své metafoře obrací k analytičtějším jednotkám (a z toho důvodu volí jako výchozí hudební jednotku akord) zejména proto, aby poukázal na neopodstatněnost považovat jednotky, o nichž jsme se domnívali, že jsou konečné, za ty skutečně nejmenší a nejuniverzálnější.

Tato kritická pozice tedy není pozicí slova-znaku, nýbrž fonému. Ideálem analytického myšlení teorie kódu je nacházení nejmenších, nejekonomičtějších a nejuniverzálnějších jednotek a jejich vzájemných vztahů. Foném je sice pro Jakobsona znaková jednotka (stejně jako kteroukoli jinou jazykovou jednotku je

270 Viz 1962c, SW II: 273. Dokonce ještě v *The Sound Shape of Language* (viz 1979, SW VIII: 224–225) Jakobson tento princip vnímal značně kriticky.

271 Viz 1967a, SW II: 341.

272 Viz 1964b, SW II: 336.

273 Jakobson na jiném místě (viz 1962b, SW I: 635) mluví explicitně pouze o *jistých* analogiích k hudebním akordům.

274 Viz Benveniste 1986: 237.

možné foném nahlížet pomocí formálního dyadického modelu *signans – signatum*), ale je zároveň sadou současných menších jednotek, distinktivních rysů.²⁷⁵ Pro potřeby této práce není důležité analyzovat všech dvanáct distinktivních rysů (či přesněji řečeno dvanáct opozic), které Jakobson a Halle ve *Fundamentals of Language* předložili,²⁷⁶ ale důležitý je princip, na němž je tato klasifikace založena. Foném jakožto koncept je sice univerzální, translingvní (neexistuje jazyk, u kterého by nebylo možné fonémy evidovat), konkrétní foném ale univerzální není a je vždy výsledkem (o)pozičních vztahů v konkrétním fonologickém systému. Analýza jakéhokoli fonologického systému dle Jakobsona postupuje dvoudimenzionálně – na úrovni fonému, resp. jeho zapojení do slabiky či vyšších celků je otázkou následnosti (*successivity*), kdežto na úrovni distinktivních rysů jde o současnost (*simultaneity*),²⁷⁷ současnou existenci distinktivních rysů tvořící foném – podobně jako akord v hudbě může být rozložen na menší simultánní jednotky,²⁷⁸ „[t]he pattern of phonemes [...] can be reduced to a net of few distinctive features“ (1949b, SW II: 106). Obligaturní linearitu *signans* Jakobson nepovažuje za vyčerpávající systémový popis, neboť ta je pouze jednou z kombinačních a selekčních relací,²⁷⁹ které jsou navíc vždy záležitostí konkrétního jazyka. Současný a *de facto* atemporální charakter struktury distinktivních rysů naopak naplňuje onen diferenční ideál ekonomičnosti, přičemž rozlišovacím kritériem je v tomto případě skutečnost, že „[l]a qualité distinctive présente dans le système phonologique d’une langue donnée est foncièrement similaire avec le même qualité faisant partie d’un autre système“ (1976b, SW VIII: 371), ale při rozkladu fonému na sadu distinktivních rysů je tato jevová identita pouze povrchová či povrchní.²⁸⁰ Jakobson se svým postulátem distinktivních rysů pokouší formulovat konečný relační systém, který je translingvní a nutně univerzální, neboť dokáže modelovat fonologický systém kteréhokoli jazyka bez toho, aniž by byl na nějaký konkrétně navázán.²⁸¹ V tomto smyslu může jakobsonovská rétorika těžít svou sílu z přesvědčení, že se lingvistika blíží – dříve velmi vzdáleným – vědám

275 A to už vlastně od roku 1932, kdy tento postulat předložil v heslech „Fonéma“ a „Fonologie“ v *Ottově slovníku naučném*. Viz 1932a, SW I: 231–233.

276 Viz 1956, SW I: 484–486.

277 Viz 1962c, SW II: 273–274.

278 Stejnou paralelu v souvislosti s fonémem využívá Baudouin de Courtenay, jak Jakobson tvrdí na jiném místě. Viz 1979, SW VIII: 22.

279 Viz 1962c, SW II: 273.

280 Jakobson uvádí příklad fonému [i] a jeho rozdílnému postavení v turečtině, angličtině a ruštině. Viz 1976b, SW VIII: 371–372.

281 Tento rys teorie (fonologických) distinktivních rysů vyzdvihuje Chomsky, když říká, že „[t]he significance of structuralist phonology, as developed by Trubetzkoy, Jakobson, and others, lies not in the formal properties of phonemic systems but in the fact that a fairly small number of features that can be specified in absolute, language-independent terms appear to provide the basis for the organization of all phonological systems“ (Chomsky 2005: 65).

přírodním. Tento posun je pak možné považovat za mechanismus, který řídí přechod od uvažování teorie znaku směrem k teorii kódu, neboť je to právě koncept kódu, který podkládá skutečnost, že „all phonemes of any language can be fully dissociated into further indivisible distinctive features“ (1949b, SW II: 106). Hlavní charakteristikou teorie kódu je pak její zájem o *sign-design*, nikoli *sign-event* povahu zkoumaných jednotek,²⁸² přičemž ale tyto jednotky nekorespondují s typovými slovy, u nichž je linearita fonémů zjevná, nýbrž s analytičtějšími distinktivními rysy, kterým je z hlediska teorie kódu linearita zcela cizí.

4.2 Horizontalita kódu

Koncept invariantu je na rozdíl type-tokenové teorie horizontální maticí. Znakový typový dyadismus říká, že za znak lze považovat pouze takovou jednotku, která je korelací *signans* a *signatum*, kdežto koncept invariantu, na rozdíl od teorie znaku, do svého středu klade mechanismus, který lze nazvat hodnotou (*valeur*).²⁸³ V *CLG* se tvrdí, že „hodnotu [slova] [...] neurčíme tím, že se omezíme na prohlášení, [...] že má ten a ten význam[, ale] [j]e třeba je také srovnat s podobnými hodnotami, s jinými slovy, která stojí k němu v protikladu“ (de Saussure 1996: 143). A je to právě toto saussurovské srovnání, kolem něhož Jakobson buduje svou teorii kódu. Zcela v kongruenci s povahou sémiotického a lingvistického výzkumu nepouští sice dyadismus teorie znaku, ale pokouší se toto srovnání vyložit jako konzistentní oblast, která podléhá jisté nevyhnutelné logice. Tato logika je logikou diferenční a doplňuje (případně nahrazuje) dyadický formální determinismus v definici znaku akcentem na horizontální zákonitosti relací invariantů. Pokud tedy Jakobsonova teorie znaku musela eliminovat *denotatum*,²⁸⁴ pak diferenční teorie invariantů diskusi o problémech reference vůbec nepřipouští.²⁸⁵ Definice znakové jednotky jako protikladu, opozice²⁸⁶ Jakobson považuje za vhodný metodologický princip, který umožňuje popsat strukturu kódu, aniž by bylo nutné omezovat se na evidenci substantiálních, variantních projevů či vyhrazovat tento koncept nějaké konkrétní jazykové rovině. Diference/opozice je univerzální vztah²⁸⁷ a je takto chápán nejen v (úzc) struk-

282 Viz 1956, SW I: 472.

283 Základní vklad v tomto diskurzu je tradičně připisován *CLG*, nicméně také např. Rickert ve své klasifikaci věd právě hodnotu považuje za klíčový koncept společenských věd. Srov. kap. 2.1.1.

284 Srov. kap. 3.1.1.

285 Srov. Devitt – Sterelny 1999: 265–268.

286 Jakobson tvrdí, že de Saussurův termín opozice je zformovaný pravděpodobně na základě Baudouinova termínu *protivopoložnost*. Viz 1971b, SW VII: 233; srov. též 1979, SW VIII: 20.

287 Srov. 1974b, SW VII: 122.

turálním myšlení jako svého druhu důsledek obecnějšího principu diskontinuity,²⁸⁸ nýbrž také například v morrisovské syntaktice²⁸⁹ se musí pracovat s tím, že (systémové) vztahy mohou existovat pouze mezi rozlišenými entitami. Univerzalita opozice zastává v teorii kódu podobnou úlohu jako univerzální dyadismus v teorii znaku.

Významnou překážkou jednoduchého diferenčního uvažování je ale skutečnost, že pokud je znak určována na diferenčním základě, pak by tato teorie byla prakticky nepoužitelná, neboť nutně vede k absolutnímu holismu. Tento problém lze reformulovat pomocí otázky, „[p]roč není zajímavé, že strom není kůň“ (Marková 2007: 110)? Jakobson²⁹⁰ proto provádí jistou terminologicko-konceptuální revizi termínu difference (který obecně nazývá principem polarity) a rozlišuje mezi opozicí, která je systémovým a konkurenčním vztahem exkluze, a kontrastem, který je soumezným vztahem smyslové zkušenosti.²⁹¹ Na jednu stranu tvrdí, že „[d]ans le dualité d’opposition, éttant donné l’un des termes, l’autre, sans être donné, est évoqué par la pensée“ (1976b, SW VIII: 367), jak je tomu například u bílé barvy, které existuje pouze jako opozice k černé. V případě fonému [a] ale není jasné, jak by mohl stejným způsobem vyvolávat představu nepřítomného fonému [u], a ukazuje se tak, že koncept opozice zde možná nebude zcela vhodný, neboť se v těchto případech jedná prostě o rozdílnost.²⁹² Aby tuto konceptuální nepřijemnost objasnil, tvrdí Jakobson, že „l’«opposition» des phonèmes ne répond pas au principe logique des oppositions“ (1976b, SW VIII: 369). Skutečně logická opozice, která utváří systematické vztahy, nemůže být záležitostí fonémů, nýbrž pouze distinktivních rysů, jejichž existence je obligatorně fundována opozitním termínem.²⁹³ Existují

288 Viz de Saussure 1996: 129–134.

289 Viz zejm. Morris 1938: 16–17.

290 Viz 1956, SW I: 465.

291 Opozice je systémový vztah, který organizuje kód, artikuluje zvukovou materii, zatímco prostá rozdílnost, kontrast se ukazuje *in praesentia*, v aktuální promluvě. Podobně uvažuje André Martinet, když tvrdí, že znaky se zapojují do dvou typů relací. Vztahují se – za prvé – k ostatním znakům v rámci promluvy a dle Martineta je vhodné tyto typy vztahů nazývat kontrastivní, rozdílné. Druhý typ znakových vztahů je charakterizován tím, že se znaky v daném (kon)textu vylučují (jedná se tedy o vztahy paradigmatické) a právě tyto je vhodné nazývat opozice. Viz Martinet 1960: 36. Např. Lyons považuje kontrast za „the most general term, carrying no implications as to the number of elements in the set of paradigmatically contrasting elements“ (Lyons 1986: 279), zatímco opozice „will be restricted to dichotomous, or binary contrasts“ (Lyons 1986: 279), a vytváří tak determinovanou hierarchii (kterou doplňuje ještě o vztah antonymie), jejímž základním rysem je obecnost.

292 Karcevskij k tomu v *Système de verbe russe* říká: „Čistá a jednoduchá opozice nutně vede k chaosu a nemůže sloužit jako základ systému.“ (cit. dle Marková 2007: 112)

293 Viz 1976b, SW VIII: 369n.

tedy na jednu stranu takové opozice, které mají povahu – v Jakobsonově terminologii – *sensu stricto* logické opozice,²⁹⁴ ale také takové, které jsou pouze *blossen Differenzen*.²⁹⁵

Jakobsonova deskripce logické struktury má svůj původ v Trubeckého²⁹⁶ rozlišení tří typů opozic. Z hlediska Jakobsonova pojetí kódu, ale taktéž z pohledu chápání organizace kódu v rámci diferenčního myšlení jako takového je nejdůležitější jeden z podtypů protikladů ve vztahu mezi členy opozice, a sice opozice privativní,²⁹⁷ založené na asymetrii, v níž zásadní roli hraje nejen to, že se jeden z členů opozice vyznačuje přítomností příznaku, jenž druhý nemá, ale také to, že členy tohoto vztahu mají stejný základ.²⁹⁸ To znamená, že privativní opozice sice představují konceptuální uchopení logické opozice, jsou nicméně presuponovány určitou anatomickou povahou,²⁹⁹ která v Trubeckého terminologii odpovídá vícedimenzionalitě, resp. proporcionalitě.³⁰⁰ Zejména díky této anatomii může být rozlišenost zvukového plánu jazyka popsána jakožto vnitřně koherentní celek pomocí tzv. logických zákonů, které jsou zároveň metodologickou odpovědí, která odlišuje strukturální holismus od toho skutečného/naivního.³⁰¹ Na koncept privativní opozice je navázáno terminologické rozlišování mezi příznakem a distinktivní rysem. Zatímco příznak (*Merkmal, marque, mark*) je entita, která je či není ve fonému přítomna (například znělost), tj. nepříznakový je takový člen, jemuž, tento příznak chybí, distinktivní rys (*distinktive Eigenschaft, élément différentiel, distinctive feature*) je sama tato opozice, resp. je to relace mezi prvky.³⁰² Jakobson³⁰³ upozorňuje na vhodnost takového terminologicko-konceptuálního rozlišení v souvislosti se svým kritickým přístupem

294 Viz např. Jakobsonovo vyjádření: „Untersuchen wir beispielweise das Verhältnis zweier Vokalphoneme /u/ und /a/. Das eine kann zweifellos gedacht werden, ohne dass dabei auch das andere zum Vorschein käme. Die mannigfaltigen Oppositionsbegriffe sind in EINER Hinsicht gleich: die Begriffe Vater und Mutter, Tag und Nacht, teuer und billig, gross und klein setzen einander voraus. Bei den Phonemen /u/ und /a/ ist das nicht der Fall.“ (1962a, SW I: 301)

295 Srov. 1962a, SW I: 310. Není jisté bez zajímavosti, že Jakobsonovo rozlišení mezi logickými opozicemi a pouhou rozdílností by bylo možné vykládat jako diferenční transformaci Rickertova (viz Rickert 1967: 569) mechanismu tvoření historických pojmů, které je založeno na evidenci historicky významných individualit a jejich oddělení od pouhé odlišnosti (*blosses Adressein*), tj. je to – jak Rickert říká – princip výběru podstatného.

296 Viz Trubetzkoy 1939: 60–70.

297 Viz Trubetzkoy 1939: 67.

298 O povaze základních kódových vztahů Greimas podobně tvrdí: „1. In order for the two object-terms to be perceived together, they must have something in common. [...] 2. In order for the two object-terms to be distinguished, they must be somehow different. [...] [R]elationship shows now its double nature: it is both *conjunction* and *disjunction*.“ (Greimas 1983: 19–20)

299 Viz terminologie v Fodor – Lepore 1992: 1–35.

300 Tím se samozřejmě netvrdí, že systém se musí skládat výhradně z takovýchto vztahů.

301 Marconi tento rozdíl formuluje takto: „For *structural* holism, competence with a word *w* belonging to the lexicon of a language *L* involves command of some structural property *P* of *L*. For *serious* holism, competence with a word *w* involves command of *all* properties *P* of *L* and competence with *all* expressions *e* (including *all* words) of *L*.“ (Marconi 1997: 47)

k synonymizaci linearity a sukcesivity, která by podle jeho názoru vedla pouze k tomu, že se sekvence fonémů interpretují jakožto Markovův řetězec,³⁰⁴ aniž by se přihlíželo k hierarchickému uspořádání syntaktických konstrukcí. Fonologické konfigurace jsou ale závislé na pozicích fonému v rámci slova, či – obecněji řečeno – na fonologickém okolí.³⁰⁵

Privativní opozice stojí v základu teorie distinktivních rysů, k nimž Jakobson³⁰⁶ obrací svou pozornost jako k nejmenším, dále nedělitelným relačním jednotkám. Foném je totiž souborem menších jednotek, přesněji řečeno:

„[T]he definition of a phoneme as a minimal oppositional entity has to give way to a more analytical definition: a phoneme is a *bundle* of more analytical *distinctive features*, and the system of positions and oppositions is directly concerned with these features and not with the phoneme, which is only the result of a network of presences and absences of these features.“

(Eco 1979: 84)

Motivace tohoto kroku spočívá v touze po nalezení minimálních ekonomických relačních jednotek. Pokud se například foném [l] může (teoreticky) vyskytovat na stejných pozicích jako ostatní fonémy češtiny, pak jeho diferenční určení bude vyžadovat 32 dále nerozložitelných vztahů. Když však bude tento foném chápán jako svazek (tří) distinktivních rysů, k jeho diferenčnímu vymezení budou nutné pouze tři binární volby.³⁰⁷ Podobné úvahy pak mohou vést Greimase k obecnějšímu (hjelmslevovskému kongruentnímu) konstatování, že jazyk není systémem znaků, nýbrž souborem struktur signifikace.³⁰⁸

302 Viz 1974b, SW VII: 122. Srov. též jasné Jakobsonovy teze: „Any notion of opposites is inseparable from the notion of opposition as such and neither of the two opposites can function in the neighborhood of other concurrent or successive features if such a neighborhood excludes the appearance of the other opposite. If instead of the explicit designation of an opposition, for example nasality ~ nonnasality, we use the abbreviation ‘the nasality feature’, ambiguities cannot arise, because the feature is present only in those contexts where both members of the opposition – nasal and nonnasal – are admissible.“ (1979, SW VIII: 26-27)

303 Viz 1974b, SW VII: 123.

304 Viz 1964b, SW II: 336.

305 Viz 1949b, SW II: 109.

306 Viz zejm. 1956, SW I: 464–504.

307 Srov. 1956, SW I: 499. Viz též 1976b, SW VIII: 368–369, kde Jakobson předkládá obdobnou argumentaci na příkladu tureckého vokálního systému – ten je podle Jakobsona popsateľný nikoli jako 28 dále nedělitelných vztahů mezi fonémy (takový model by odporoval ekonomičnosti konstrukce systému), nýbrž jako struktura tří základních opozic: (1) vysoký vs. nízký, (2) přední vs. ne-přední a (3) zaokrouhlený vs. ne-zaokrouhlený.

308 Greimas explicitně opouští teorii znaku ve prospěch teorie signifikace, resp. teorie kódu, když reformuluje Jakobsonův koncept distinktivních rysů na úrovni obsahu v termínech sémy a sémická artikulace, pomocí nichž může být popsána

Diferenční rámec v podobě, která je zde diskutována, lze přesněji než jako teorii kódu nazývat sémiotickou extrapolací teorie fonologického kódu.³⁰⁹ Jakobson sám dokonce mluví o tom, že pokud přijmeme konsensus nazývat všechny znakové systémy jako jazyky, pak nevhodnější terminologické uchopení přirozeného jazyka nebude *la langue des mots*, nýbrž *la langue des phonèmes*.³¹⁰ Univerzální koncept znaku-slova Jakobson transformuje (ale zároveň ho zcela nezapomíná) v obecnou ideu opozice, která tak může vést k hypotéze, že tento princip lze uplatňovat nejen na všech rovinách,³¹¹ ale také při popisu znakových složek, *signans* a *signatum*. Vzato izolovaně, je tento koncept ideálním vyústěním formalizace zavedené teorií znaku. V důsledku pak také lingvistika může sama sebe optimisticky považovat za skutečně nomotickou vědu, neboť přestože její předmět zájmu je produktem společnosti, je možné ho zásadně odlišovat od všech ostatních znakových systémů pomocí čistě formálního kritéria logické opozice.

4.2.1 Problém substance jako otázka teorie kódu

Ve výkladu o problémech znakové substance jsem akcentoval zvláštní postavení, které Jakobson v řešení této otázky zaujal.³¹² Lapidárně Jakobsonův názor vyjadřuje Holenstein: „The inner structure of phonic and graphic elements is not the same.“ (Holenstein 1976: 75) Právě tato vnitřní struktura je rys, který svou povahou patří do teorie kódu, přičemž je to zároveň také problém substance.

Na mnoha místech Jakobson opakuje stejnou základní tezi, že *signatum* fonému není specifické, konkrétní, pozitivní,³¹³ je to pouhé *otherness*³¹⁴. Přestože je na první pohled možné foném modelovat dyadickou teorií znaku, základ jeho bytí spočívá v jeho relační, diferenční a čistě negativní hodnotě a nelze u něj například mluvit o vymezené referenci, neboť koncept kódového invariantu principiálně nevyžaduje referenční relace, případně lze dokonce mluvit o tom, že je z pole svého zájmu vylučuje.³¹⁵ Hlavní argumentační úsilí teorie kódu tedy Jakobson soustřeďoval nikoli do vertikály ve smyslu integrujících jazy-

elementární struktura signifikace, jež je zároveň minimální jednotkou významovou. Viz zejm. Greimas 1983: 20–26.

309 Srov. Tobin 1991: 64.

310 Viz 1976b, SW VIII: 361.

311 Srov. 1979, SW VIII: 24.

312 Viz kap. 3.2.

313 Viz 1976b, SW VIII: 357–361.

314 Viz 1956, SW I: 470.

315 Srov. též začátek kap. 4.2. Jakobson (viz 1976a, SW VII: 119–120) říká, že v případě významu slov jako „centaur“ je z hlediska jeho významu důležitá přináležitost tohoto slova do systému anglického jazyka, skutečnost, zda existuje v našem světě fyzický referent, je z tohoto hlediska irelevantní, tj. to, zda takové slovo referuje k existujícím entitám, je pro jeho význam nepodstatné. Domnívám se, že tím Jakobson jasněji vytyčuje předmět zájmu lingvistiky směrem k teorii kódu.

kových roviny (například jako rozpracování skaletického modelu teorie znaku,³¹⁶ který by pak mohl mluvit například o mechanismech integrace fonémů a morfémů), nýbrž na úroveň malých jednotek,³¹⁷ lišících se substančními vlastnostmi, tj. na úroveň vztahu fonémů a grafémů.³¹⁸ Zásadní rozlišení, které Jakobson³¹⁹ předkládá, spočívá v tvrzení, že existuje-li napětí mezi invariantním kódem a variantní produkcí zprávy, pak zvukové charakteristiky jazyka nelze z hlediska opozice psaný × mluvený chápat stejným způsobem jako produkci chirografickou a typografickou. Znaky psacích soustav, které jsou výhradně sekundární, jsou vždy vybaveny pozitivním *signatum* a toto *signatum* je podle Jakobsona vždy právě konkrétním fonémem. Fonémy ale naopak žádné konkrétní *signatum* nemají, a bylo by tak možné prostě tvrdit, že fonologické systémy jsou výsledkem (o)pozičních vztahů, zatímco na jejich existenci jsou plně závislé psací soustavy, jejichž bytí není primárně diferenční, nýbrž referenční. Jakobson³²⁰ mluví o tom, že zvukové charakteristiky jazyka přispívají systémovosti jazyka nejen jakožto nositelé distinkcí, ale zároveň jejich substanční vlastnosti jsou kulturní artefakty.

Tyto názory jsou pozůstatkem logocentrické teorie znaku v teorii kódu, neboť vlastně nemluví o číselných diferencích, nýbrž o tom, že „[i]n identifying a phoneme, we are guided not by a sensory quality, but by an oppositional relation between sensory qualities“ (Holenstein 1976: 72–73). V takových případech by pak bylo na místě mluvit o jisté provázanosti teorie kódu s teorií percepce (a produkce).³²¹ Tuto provázanost by v případě vztahu mluveného a psaného bylo možné modelovat jednoduše pomocí skaletického modelu znaku. Jednotky psacích soustav nejsou budovány na syntetickém základě, nejsou principiálně totožné s fonologickými systémy. Psací soustavy podle Jakobsona nepodkládá žádná čistě diferenční struktura a jejich bytí je v plném rozsahu závislé na syntetických fonologických znacích jakožto pozitivních jednotkách.³²² Tím se nicméně neříká, že by psací soustavy neměly své typové jednotky;³²³ takové jednotky mají, ale jejich *signatum* má vždy pozitivní povahu. Obecněji lze proto tvrdit, že Jakobsonovo řešení

316 Viz kap. 3.6.

317 Domnívám se, že toto je hlavní problém diferenčního rámce. V rámci struktury opozic (kódu) není možné uvažovat o jiných jazykových útvarech než tzv. malých jednotkách (fonémech, morfémech, slovech, nejvýše však syntagmatech), ale již nikoli o větě. Proto v *CLG* není věta chápána jako langueová jednotka a skutečnost, že i větu lze pojímat jako invariantní, systémovou jednotku, se dokládá až později. Srov. Kořenský 1984: 39–40.

318 Srov. kap. 3.2.

319 Viz 1956, SW I: 474–475.

320 Viz 1949a, SW I: 423.

321 Není jisté náhodou, že Greimasova strukturální sémantika začíná právě jistou teorií percepce.

322 Jakobson explicitně tvrdí, že „[l]etters never fully reproduce the different distinctive features on which the phonemic pattern is based and unfailingly disregard the structural relationship of these features“ (1956, SW I: 475).

323 Jakobson mluví dokonce o tom, že „phonetic or phonemic writing is an occasional, accessory code“ (1956, SW I: 475).

problému substance prizmatem teorie kódu spočívá v tvrzení, že zatímco teorie distinktivních rysů je translingvní a univerzální, nelze na analogickém základě vytvořit žádnou teorii, která by byla schopna poskytnout univerzální termíny pro popis veškerých (minulých, současných či budoucích) psacích soustav světa.

Podobná situace jako v případě vztahů fonologických systémů a psacích soustav nastává i ve vztahu fonologických systémů a gramatických kategorií. Jakobson se z tohoto hlediska staví proti řešení předložené v *CLG*, kde se říká, že „[v]zaty izolovaně nejsou ani tvar *Nacht*, ani tvar *Nächte* ničím, protiklad je tu tedy vším“ (de Saussure 1996: 149). Diferenční rámec umožňuje řešit otázky gramatického systému způsobem, který teorie znaku svými metodologickými presupozicemi blokuje. Takové blokování je výsledkem protikladení konceptu distinktivních rysů a pozitivní teorie znaku a Jakobsonovi umožňuje deskribovat základní rozdíly mezi oběma. Opozice v rámci gramatických systémů nejsou opozicemi ve stejném smyslu jako ty v systému distinktivních rysů, neboť všechny tyto opozice mají – stejně jako jednotky psacích soustav – své pozitivní *signatum*. Gramatické kategorie jsou výsledkem vztahů v systému, jsou relační, ale nikoli negativní. S hodnocením příkladu, který uvádí *CLG*, Jakobsonova teorie nesouhlasí – protiklad/opozice zde není vším, existence plurálu *Nächte* je legitimizován zejména svou pozitivní hodnotou, tj. pozitivním *signatum*, pluralitou.³²⁴

Univerzální teorie znaku se pak z výše uvedených důvodů štěpí a Jakobson v důsledku – na základě rozlišovacího mechanismu bezprostřední × zprostředkovaný³²⁵ – dospívá ke dvěma druhům znaků, těm, které jsou (1) *sense-discriminative* (tj. hjelmslevovsky s figurální povahou), nepřímé a zprostředkované (*mediacy*), a těm, které jsou (2) *sense-determinative* (tj. se znakovou povahou v užším slova smyslu), naopak přímé a bezprostřední (*immediacy*).³²⁶ *Sense-discrimination* funkce distinktivních rysů je mnohem univerzálnější než jejich funkce *sense-determination*,³²⁷ a to proto že zatímco morfémy, slova či gramatické kategorie jsou jednotky pozitivní, distinktivní rysy a fonémy jsou jednotky výhradně negativní.³²⁸ Foném a distinktivní rys zaujímají v koncepci teorie kódu zcela výjimečné postavení, a to právě z hlediska diference, resp. z hlediska toho, co to znamená být diferenční na úrovni distinktivních rysů, co na úrovni fonému a co na úrovni morfému, slova, věty, textu atp. V termínech dyadismu teorie znaku tedy existují na jedné straně znaky rozlišující, jejichž *signatum* není pozitivní, resp. nemá žádnou pozitivní substanci, a na straně

324 Viz 1976b, SW VIII: 359.

325 Viz 1979, SW VIII: 57–59.

326 Viz Waugh 1987: 160.

327 Viz Waugh – Monville-Burston 1995: 24.

328 Viz 1962a, SW I: 304.

druhé znaky určující, jejichž *signatum* je naopak ve všech případech pozitivní. Když Jakobson tvrdí, že distinktivní rys je možné modelovat stejnými prostředky jako kterýkoli jiný jazykový prvek, tj. pomocí modelu *signans – signatum*, musí zároveň univerzalizmus teorie znaku opustit a zavést určité restriktce. Pokud je distinktivní rys znakem rozlišujícím, pak je nutné vzdát se kritéria formálního determinismu, neboť *signans* distinktivního rysu není systémově korelovatelné s odlišitelným *signatum*, resp. všechna jsou na této úrovni absolutně synonymní. Vede to nutně k oslabení obligatorní ekvivalence v rámci logocentrického modelu znaku, tj. k privilegování výrazové složky a k oslabení jeho obecné deskriptivní použitelnosti. Pokud by se za obecný znakový model přijal takový, který byl derivován ze systému distinktivních rysů, vedlo by to prostě k postulování dvou relativně nezávislých rovin, výrazu a obsahu, a bylo by nutné hledat nové kritérium pro jejich korelace a jasně definovat obsahovou rovinu, neboť fonologické systémy jsou právě na této úrovni pouze odlišné a principiálně nemohou nabídnout žádnou teorie významu.

4.3 Teorie příznakovosti a *Gesamtbedeutung*

Koncept *valeur* byl explicitně svázán se slovem jako totalitou *signum*,³²⁹ CLG mluví o hodnotách slov, nikoli jeho částí.³³⁰ Jakobsonova rozkladná analytičnost teorie kódu ale jednoduchou spojitost *signum* značně komplikuje. Úvahy, které lze označit za fonologické a o nichž byla z větší části doposud řeč, jsou spojené s výrazovou složkou *signum*, resp. s *par excellence* výrazovou vědou, fonologií. Jakobson nicméně nabízí jistý obecný organizační princip, který by v ideálním případě mohl být uplatnitelný (podobně jako znakový model) ve všech jazykových/sémiotických instancích³³¹ – teorii příznakovosti.³³² Relační opozice výrazového systému jsou charakterizovány zejména tím, že nejsou ekvivalentní.³³³ Fundament teorie příznakovosti

329 Srov. kap. 3.1.1.

330 Viz citace na začátku kap. 4.2.

331 Explicitně o uplatňování příznakovosti na fonologické, morfológické, sémantické a syntaktické úrovni viz 1972, SW VII: 88–91.

332 Komplexní výklad o povaze příznakovosti by byl příliš rozsáhlý na to, aby mohl být na tomto místě jednoduše sumarizována. Stručné dějiny viz např. Battistella 1996. Metodologickou nejednotnost reflektují různé způsoby klasifikace příznakovosti. Haspelmath eviduje dvanáct různých typů konceptu příznakovosti, resp. čtyři velké skupiny: (1) příznakovost jako komplexita, (2) příznakovost jako „náročnost“ (*difficulty*), (3) příznakovost jako abnormalita a (4) příznakovost jako multidimenzionální korelace. Přehled viz Haspelmath 2006: 26. Množství oblastí, v nichž může být příznakovost uplatňována (srov. Battistella 1996: 71–72), případně také úplné odmítnutí konceptu příznakovosti představují nejpalcivější důsledky této nejednotnosti. Haspelmath například říká, že důležité jazykové fenomény ke svému vysvětlení koncept příznakovosti vůbec nepotřebují. Viz Haspelmath 2006: 25.

333 Viz 1932b, SW II: 3. Srov. Rice 2007: 79.

bývá na této úrovni nejčastěji prezentován pomocí protikladu: ne-signalizace A × signalizace A,³³⁴ resp. v tradičním slova smyslu vykládán jako specifikace fonologické (privativní) opozice.³³⁵ Tuto teorii je ale – jak Jakobson nejen naznačuje, ale konkrétně také provádí – možné extrapolovat a považovat ji za panchronní a univerzální řešení, neboť je „fundamental semiotic principle that produces linguistic structure“ (Andrews 1990: 46).³³⁶

Přestože má tedy teorie příznakovosti své základy ve fonologii, využívá Jakobson tohoto výrazového principu analogicky i při výkladech o uspořádanosti *signatum*.³³⁷ Obecně Jakobson vlastně tvrdí, že podobně jako v případě fonologických distinktivních rysů i v případě *signatum* existuje binární a koherentní princip organizace, který zůstává invariantní napříč různými transformacemi.³³⁸ Analogicky jako foném, který je souborem distinktivních rysů, je i například pád jednotka, která není charakterizována jediným rysem/významem, ale je to svazek analytičtějších prvků.³³⁹ *Signatum* je kompozicionální jednotka, která je výsledkem (o)pozic konceptuálních rysů. Tento princip nachází u Jakobsona nejjasnější vyjádření v konceptu obecného významu (*Gesamtbedeutung*). *Gesamtbedeutung* je abstraktní, typová, resp. invariantní entita, která vymezuje významové shody konkrétních kontextových významů daného znaku,³⁴⁰ tj. není nutné ho svazovat pouze s jistou jazykovou rovinou, ale lze ho chápat jako obecně sémiotický koncept, uplatnitelný v případě kteréhokoli jevu znakové povahy.³⁴¹ V rámci teorie znaku Jakobson diskutuje koncept významu velice vágně,³⁴² a to i přesto, že ze slova derivovaný znakový model si jasné terminologicko-konceptuální vymezení významu vynucuje. Pozornost věnovaná *signatum* v rámci teorie kódu (alespoň na první pohled) opouští od nespecifikované charakteristiky *übersetzbar* a pokouší se předložit obecné diferenční me-

334 Battistella (viz Battistella 1996: 71) předkládá extenzivní charakteristiku obou členů této opozice. Ne-signalizaci připisuje atributy jako normální, konceptuálně jednoduchá, prototypická, frekventovanější etc. Signalizaci pak abnormální, konceptuálně komplexní, ne-prototypická, méně frekventovaná etc. Žádná teorie příznakovosti nicméně nezohledňuje všechny tyto atributy.

335 Viz kap. 4.2.

336 Mohl by to být také důvod, proč Jakobson odmítá saussurovské opozice synchronie – diachronie, resp. zpochybňuje jejich ostré oddělování a jasné svázání se staticností – dynamičností. Viz 1944, SW II: 487, kde Jakobson tvrdí, že „*panchronic laws are superimposed on historical linguistics*“ (1944, SW II: 487). Viz též 1962c, SW II: 272–279. Srov. též Vachek (ed.) 1970: 36; Holenstein 1976: 26.

337 Srov. Waugh 1982: 299, kde se tvrdí, že příznakovost v oblasti sémantiky představuje konceptuálně velice silný nástroj.

338 Viz 1972, SW VII: 89–90.

339 Viz 1963b, SW II: 587.

340 Viz Battistella 1996: 40.

341 Srov. Birnbaum 1986: 144–145.

342 Říká vlastně pouze tolik, že *signatum* je přeložitelná část znaku. Srov. kap. 3.5.

chanismy významu. V oblasti konceptuálních rysů tak Jakobson rozlišuje dvojí analytickou povahu příznakovosti: (1) signalizace $A \times$ nesignalizace A a (2) signalizace $A \times$ signalizace $\text{non-}A$. Obecné významy kategorie příznakovosti a nepříznakovosti lze tedy popsat takto: příznakovost „states the presence of a certain (whether positive or negative) property A “ (1957, SW II: 136), zatímco nepříznakovost „states nothing about the presence of A , and is used chiefly, but not exclusively, to indicate the absence of A “ (1957, SW II: 136). Na rovině obecného významu lze tedy o příznakovosti uvažovat jako o protikladu $A \times$ žádná informace o A , zatímco na determinovanější úrovni jádrových významů (*nuclear meanings*, *Hauptbedeutung*) Jakobson³⁴³ mluví o protikladu $A \times$ (informace o) $\text{non-}A$. Obecné schéma nahlížené prizmatem teorie příznakovosti tak může vypadat například takto:³⁴⁴

Marked term	Statement of A
Unmarked term	(1) general meaning: non-statement of A
	(2) specific meaning: statement of $\text{non-}A$

Nejvýznamnějším projevem tohoto modelu je bezesporu analýza ruského pádového systému.³⁴⁵ Při popisu systému ruského slovesa pak Jakobson³⁴⁶ dospívá v závěru (v explicitní návaznosti na Trubeckého teze) ke dvěma typům antinomií, které zároveň považuje za základ jazykové (v tomto případě přesněji gramatické) struktury. První z nich říká, že příznakový i ne-příznakový člen opozice může referovat ke stejné objektivní realitě, ale druhý z členů je významově méně specifikován (tj. jeden z členů označuje určitý příznak dané

343 Viz 1957, SW II: 136.

344 Viz Bradford 1994: 75. Srov. též Holenstein 1976: 131.

345 Viz 1936, SW II: 23–71. Tento výklad je založen na struktuře analytických rysů směrovosti, marginálnosti (perifernosti) a kvantifikaci. Jakobsonovy výklady dále rozpracoval a generalizoval van Schooneveld (viz van Schooneveld 1987), tj. původní Jakobsonovu tříšložkovou koncepci rozšířil pomocí hierarchického rozlišování mezi modifikátorem (prvkem, který vymezuje) a modifikovaným (prvkem, který je vymezován) na šest základních rysů. Z hlediska doposud řečeného nepřekvapuje, že prvním (tj. nejobecnějším) rysem je pluralita, která v rámci univerza utváří uzavřenou sadu a říká, že zde musí existovat minimálně dva prvky, ustavuje tak určitou mnohost vnímání. Viz van Schooneveld 1987: 127–128. Van Schooneveldův přístup je ale zajímavý zejména z toho důvodu, že je sice derivován z obecných kategorií percepce, resp. jedná s v principu o generalizace jistých charakteristik komunikační události, ty ale vykazují podobnou strukturu jako (Jakobsonovy) opozice. Podobně jako v Greimasově případě by i van Schooneveldovu teorii bylo možné označit jako diferenční.

346 Viz 1932b, SW II: 3–15.

reality, zatímco druhý se o něm nezmiňuje, to je známý příklad oslice × osel). Druhá z nich říká, že jeden a týž znak může mít dva různé významy, tj. je to rozdíl mezi obecným a částečným významem, resp. rozdíl mezi neurčením daného příznaku a explicitní signalizací jeho nepřítomnosti (to je známý příklad osel × oslí samec).³⁴⁷ Tento Jakobsonův model, který se pokouší pomocí termínů teorie kódu popsat fenomén tzv. asymetrického dualismu,³⁴⁸ nejen že nedokáže vysvětlit některé jevy, aniž by nevyužíval odkazy ke „stejně objektivní realitě“ (pozitivní povaha *signatum* zde inklinuje k logocentrickému výkladu a jeho referenční charakteristice), ale potýká se také se zásadnějším problémem onoho *non-statement of A*.

Základní kritická výtka vůči konceptu *Gesamtbedeutung* (jakožto bezpříznakovému konceptuálnímu rysu) spočívá – jednoduše řečeno – právě v jeho obecnosti. Obecný význam nelze ztotožňovat s typem znaku a když Novák tvrdí, že v některých případech je obecný význam příliš obecný a je možné ho uplatňovat i v případech dalších, a v důsledku tak „nějaký OV [obecný význam] lze nakonec formulovat vždy“ (Novák 2010b: 187), je nutné s ním souhlasit, ale tento argument nelze chápat v neprospěch koncepce obecného významu, ale právě naopak. Pokud by nebylo možné formulovat (nějaký) obecný význam, nejednalo by se o znakový/jazykový jev. Novákova kritická pozice³⁴⁹ proti konceptu *Gesamtbedeutung*, a to zejména při popisu pádového systému, je založena na otázkách po určení pravidel odvozování konkrétních, kontextuálních významů z významu obecného.³⁵⁰ Obdobnou pozici jako Novák zastává Wierzbicka ve své „instrumentálovské“³⁵¹ knize *The case for surface case*:

„[S]ince every case meaning is complex (i.e. contains a number of distinct components), most meanings share some components with most of the others; it is possible, and even likely – though by no means necessary – that all the meanings of one case may share some of the components (hence the impression that each case has a semantic invariant). But the different ‘uses’ of a case cannot be regarded as mere contextual variants of one meaning because the formula expressing such a ‘common meaning’ would be usually too general to have any predictive value.“

(Wierzbicka 1980: xix)

Novák a Wierzbicka se tak pravděpodobně nemýlí v tom, že Jakobsonova teorie deskribující sémantický (pádový) systém je obtížně verifikovatelná, resp. taková není vůbec. Paralela mezi (morfologickou) teorií

347 Srov. též 1960a, SW II: 184–186.

348 Viz kap. 3.5.1.

349 Viz zejm. Novák 2010a, 2010b.

350 Viz Novák 2010b: 184.

351 Srov. Levine 1982.

Gesamtbedeutung a fonologickou teorií distinktivních rysů není v důsledku myslitelná,³⁵² a to zejména proto, že formulovat na úrovni *signatum* bezpříznakový prvek v podobě /žádná informace o A/ neznámá (jak sice Jakobson explicitně neříká, ale tento model by mohl naznačovat; Jakobson jako by eliminovat jím ustavenou charakteristiku gramatických kategorií jako znaků určujících), že můžeme najít čistě diferenční, prázdné *signatum*, které se neskládá z vůbec žádných /A/, /B/ či /C/.³⁵³ Proto – vzhledem k nejasné povaze *signatum*, resp. empirické nepřístupnosti (nebo její komplikovanosti) *Gesamtbedeutung* – je nutné se ptát, jaká metoda tyto konceptuální rysy delimituje. Při popisu fonologických systémů a struktury distinktivních rysů, tj. *signans* máme na jedné straně k dispozici tzv. fonologickou diagnostiku, která je založena na principech neutralizace a asimilace,³⁵⁴ na straně druhé také nástroje ne-fonologické,³⁵⁵ to znamená obecnější, frekvenci³⁵⁶ a implikaci³⁵⁷. Když Jakobson tvrdí, že „in der Frage nach der allgemeinen Bedeutung einer Form ist das statistische Kriterium unanwendbar – usuelle und allgemeine Bedeutung sind nicht synonym“ (1932b, SW II: 9), přikládá reálnou existenci kódu, který nelze (re)konstruovat výhradně na základě frekvenční analýzy produktů, který tento umožnil. Naopak Haspelmath a Hume argumentují tím, že se příznakovost užívá v mnoha oblastech, které nespádají do prostoru v počátcích vymezeného Trubeckojem a Jakobsonem. Centrálním bodem této kritiky je frekvence. Haspelmath několikrát zdůrazňuje, že příznakovost je možné nahradit frekvencí. Původní tezi, že daný prvek je bezpříznakový, a proto má vyšší frekvenci, současná kritika nahrazuje tezí, že daný prvek má vyšší frekvenci, a proto ho nazýváme bezpříznakový. Teorii příznakovosti tedy nechápou jako inherentní systémový prvek, ale pouze jako metajazykový koncept, který dává název jistému jevu, jenž může být popsán pomocí méně obecných termínů jako frekvence, rarity atp. Jakobson (naopak) příznakovost chápe jakožto inherentní prvek znakových systémů, jisté vlastnosti jazykových produktů chápe pouze jako konkrétní realizace obecnějších zákonitostí, v tomto případě příznakovosti.³⁵⁸ Jeho rezervovaný postoj ke kritériu frekvence při určování *Gesamtbedeutung* je navíc

352 Srov. Birnbaum 1986: 155.

353 S jednou (teoretickou) výjimkou, které chci věnovat kap. 4.3.1.

354 Viz Rice 2007: 82–85. Oba tyto principy nejsou nicméně univerzální, ale jazykově specifické.

355 Srov. Rice 2007: 93.

356 Frekvenci lze charakterizovat takto: „[U]nmarked features occur more frequently than marked features.“ (Rice 2007: 94) Tu považuje za klíčový nástroj také Trubeckoj (viz Trubetzkoy 1939: 235n.), s odkazy na Zipfa také Greenberg (viz Greenberg 2005: 14n). Srov. Haspelmath 2006: 33.

357 Implikaci lze charakterizovat takto: „[A] feature X is more marked than a feature Y if the presence of X implies the presence of Y.“ (Rice 2007: 94)

358 Srov. též kap. 4.6.

ospravedlnitelný tím, že obecný význam (*signatum*) není sám o sobě vnímatelný, a proto i jeho četnost je obtížně měřitelná (pokud vůbec).

Jakobson horizontální diference diskutuje v relativně úzce vymezeném prostoru gramatických, resp. morfologických kategorií. Jistý problém spočívá v tom (a je nutné znovu připomenout možné ideální cesty teoretika kódu³⁵⁹), že morfologie je testovacím prostorem pro to, zda daný výklad tenduje spíše k analytické strukturnosti, nebo komunikační interaktivnosti. Jakobson tak sice rozlišuje mezi gramatickým a lexikálním významem,³⁶⁰ ale v rámci teorie příznakovosti nikdy žádnou komplexní teorii lexikálního významu nevypracoval,³⁶¹ což samozřejmě neznamená, že by na tuto oblast nebyla aplikova(tel)ná. Veleoslavou se stala jeho (krátká) analýza významu /bachelor/, kterou Jakobson zakončuje konstatováním, že všechny čtyři významy tohoto slova mají společné to, že „they are all adult beings but in one aspect incomplete“ (1995b: 318). Teorie *Gesamtbedeutung* je sice obecná, ale v případě *signatum* ji Jakobson používal zejména při analýzách gramatických kategorií. Povaze slovníku či lexikálním významům Jakobson věnuje pouze nesystematické poznámky ukryté v textech a přednáškách, které se týkají většinou obecných výkladů o jazyce.³⁶² Jeden z důvodů, který sám Jakobson předkládá, by mohl být ten, že systém gramatických kategorií je „a real *ars obligatoria* [...] imposes upon the speaker its yes-or-no decision“ (1959c, SW II: 492), a je proto možné popisovat takovou strukturu pomocí aparátu derivovaného z fonologické logiky, zatímco lexikální významy či procesy pojmenování jsou kulturně determinované fenomény a řeč jako taková vyžaduje pouze dynamiku slovní zásoby, zatímco gramatická struktura může (teoreticky) zůstat statická.³⁶³

Z těchto důvodů se domnívám, že se v Jakobsoně sémiotice v plné síle vyjevuje Weinreichova³⁶⁴ opozice sémantická teorie × sémantická deskripce. Zatímco jeho teorie *Gesamtbedeutung* je velice vágní, případně zcela prázdná, jeho deskripce vybraných gramatických kategorií předkládají sice jistý partikulární soupis jednotek a jejich relací, mají však daleko k tomu, aby mohly být považovány za univerzální (Weinreich sémantické deskripce dokonce nazývá atomistické). Extrapolace fonologické principů v případě gramatických kategorií (případně lexikálních jednotek) tak problematizuje diferenční rámec. Uplatňování teorie identity ve formě invariantu, resp. teorie příznakovosti mimo oblast fonologie vede pouze k přílišné obecnosti, která již postrádá dostatečnou deskriptivní sílu (v čemž ale nelze nezahlednout jistou paralelu

359 Viz kap. 4.1.

360 Viz 1972, SW VII: 89–90.

361 Viz Birnbaum 1986: 154.

362 Viz např. 1963b, SW II: 588–589.

363 Viz 1944, SW II: 483.

364 Viz Weinreich 1966: 144.

s teorií znaku – při analýze pádového systému se takový přístup stává nástrojem, který postrádá preciznost, po něm požadovanou). Jakobson na úrovni *signans* může předložit univerzální popis, ale na úrovni *signatum* se omezuje výhradně na gramatické a značně determinované či pre-artikulované kategorie, nepokouší se předložit nějaký obecnější systém lexikálních významů.

Celkově lze tvrdit, že diference má zásadní vliv koncept znaku. Vytyčuje-li Jakobson dvě základní oblasti, kde se příznakovost vyjevuje – systém distinktivních rysů a (různé) gramatické kategorie, pak právě zde se zároveň ukazuje omezení znakového modelu. V případě distinktivních rysů se jedná o čistě diferenční strukturu (bez pozitivních hodnot) výrazových prvků jazyka, tj. *signans*. V případě konceptuálních prvků gramatické kategorie (např. pádu) je tato struktura také diferenční, tj. založena na principu příznakovosti, nicméně z hlediska teorie znaku má každý prvek svůj pozitivní význam, není to čistá diference, týká se vlastně (pouze) *signatum*. Princip popisu rozlišujících znaků (distinktivních rysů), který svou výhodnost čerpá ze své zaměřenosti na *signans*, eliminaci *signatum*, a tak i určitého metodologického nezájmu o jejich korelace, nelze jednoduše uplatňovat v případě znaků určujících (například gramatických kategorií), u nichž je naopak v centru metodologického zájmu *signatum*, neboť to, co je cílem určení, není *signans*, nýbrž pozitivní významová jednotka. Nabízí-li pak Jakobson jako výsledek takového určení *Gesamtbedeutung*, je jisté rozladění jeho kritiků pochopitelné, neboť obecnost při analýze určujících znaků nespĺňuje požadavky na takovou analýzu kladenou. Navíc taková analýza obchází problém korelace k *signans*, kterou v tomto případě nelze jednoduše eliminovat. Než se však tomu problému budu věnovat podrobněji, chci se krátce zmínit o jednom charakteristickém konceptu diferenčního rámce.

4.3.1 *Signe zéro*

V rámci teorie příznakovosti krystalizuje koncept, který by bylo možné považovat za jednu z metodologických vlajkových lodí diferenčního rámce, a sice to, co Jakobson nazývá *signe zéro*,³⁶⁵ resp. Barthes nulový stupeň protikladu.³⁶⁶ Přestože se v *CLG* explicitně mluví o tom, že „materiálního znaku není k vyjádření určité ideje třeba, jazyk se může spokojit s protikladem něčeho a ničeho“ (de Saussure 1996: 115), vytýká Jakobson³⁶⁷ ženevské škole, že právě nulový znak je koncept, který je nutné rigorózně vysvětlit. Tato výtka by mohla být na první pohled pouze další z řady kritických poznámek směřovaných *CLG*, nicméně její oprávněnost je v tomto případě legitimizována zlomem směrem k diferenčnímu rámci, který – velmi

365 Viz zejm. 1939, SW II: 211–219.

366 Viz Barthes 1967: 114.

367 Viz 1939, SW II: 211.

jednoduše řečeno – umožňuje „interpretovat nic jako něco“, tj. postulovat, na rozdíl od teorie znaku, *signe zéro* jakožto významuplný fenomén.

O konceptu nulového znaku je nutné uvažovat jako o jistém důsledku horizontální artikulace. Nulový znak Jakobson chápe jako nepříznakový, tj. univerzální sémiotický princip, jeho aplikace se neo-
mezuje na žádnou konkrétní rovinu. Vyjde-li se z tvrzení, že

„as soon as a sound-sequence has been interpreted as a *signans*, it demands a *signatum*, and, as far as the ‘new word’ is believed to belong to the given language, its meaning with high probability is expected to be in some respect divergent from the meanings of the other words of the same language“
(1959b, SW II: 269),

pak *signe zéro* musí být v první řadě chápán jako vnitrokódový prvek a nikoli jako fenomén vymezený vůči kódu jako celku.³⁶⁸ Z toho důvodu může Jakobson tvrdit, že slova jako *kuboa*, resp. rozdíl mezi *signans* bez *signatum* a *signans* mající nulové *signatum* „is the same as between the absence of any ending, e.g., in the Latin nominative *puer* confronted with the real endings of the other cases within the same paradigm – *pueri*, *puero*, *puerum* – and of nominative forms like *amicus*“ (1959b, SW II: 269). Když Jakobson³⁶⁹ tvrdí, že slovo s neznámým významem označuje něco jiného než slova se známými významy, poukazuje vlastně na obecnější *sense-discriminative* funkci *signans*, to znamená, že svůj výklad zakládá na určitém napětí mezi diferenčními důsledky fonologického *signans* a pozitivní povahou určujících znaků. Jakobsonova argumentace tak vlastně eviduje *signe zéro* jako diferenční koncept teorie kódu, který se ale paradoxně pokouší explikovat v termínech teorie znaku.

V Jakobsonově konceptu nulového znaku se vyjevuje stejně zásadní problém jako v celé (Jakobsonově) teorii kódu, a sice disociace jednoty *signum*; zde je to problém terminologicko-konceptuální. Mluvit o *signe zéro* neznamena mluvit o nulovém *signum*, ale pouze o nulovém *signans* či nulovém *signatum*, protože nulovost je pouze důsledkem horizontální artikulace oddělených rovin. *Signe zéro* má tak velmi blízko k mnohem obecnějšímu důsledku, kterému nutně čelíme v případě uplatňování formálního dyadického modelu znaku v prostředí diferenčního rámce. V přímém protikladu k *signe zéro* stojí totiž znakový koncept slova. Zatímco diferenční rámec umožňuje uvažovat *signe zéro* v podobě nulového morfému, neexis-

368 V jiném kontextu pak tuto myšlenku konceptualizuje Watzlawick ve svém metakomunikačním axiomu pragmatiky komunikace: nelze ne-komunikovat. Viz Watzlawick – Bavelasová – Jackson 1999: 45. A jedním z důsledků jsou také četné sémiotiky ticha či mlčení, které mají výkladově spíše povahu pragmatickou. Viz např. Daňborská 2002.

369 Viz 1959b, SW II: 269.

tuje nic takového jako systémový nulový znak-slovo.³⁷⁰ Pokud je možné interpretovat ticho jako sémiotický akt, pak ho lze na jednu stranu chápat jako jisté systémově interpretovatelné elipsy, které jsou obecně zahrnovány pod pojmy jako apoziopse, ale vůči čemu stojí v opozici zůstává otázkou. Je to bezpříznakový člen vůči slovu, realizovanému syntagmatu, výpovědi, textu?

Nulový znak se zdá být neuvěřitelně flexibilní fenomén,³⁷¹ jehož univerzální zapojení při konstruování modelů je možné pouze jako diferenční koncept. Kromě evidentní rozpornosti při komparaci s konceptem slova vykazuje *signe zéro* zvláštní vlastnosti i v případě distinktivních a konceptuálních rysů. Zatímco v případě substantivní a adjektivní deklinace stojí nulový morfém v základu interpretace paradigmatu,³⁷² na systémově-diferenční úrovni fonologických distinktivních rysů žádná *sensu stricto* nulová pozice neexistuje. Struktura distinktivních rysů je plně nasycená. Lze proto tvrdit, že sám termín nulový znak je zcela nevhodný. Uvažovat o nulovém *signum*, tj. nemateriálním výrazu bez obsahu není možné, protože nulový znak není znakem vůbec. Jakobson dokonce zmiňuje, že vztah termínů znak a nulovost je bizarní.³⁷³ Nulovost v přísném slova smyslu existuje pouze na úrovni *signans*, nikoli *signatum*. Proto i Melčukova³⁷⁴ definice říká, že nulový znak je takový znak, jehož jedna část, označující, je prázdné (na rozdíl od označovaného a syntaktických charakteristik, které nejsou determinované žádnou z částí dyadického modelu).

Uvažuje-li se o nulovosti na úrovni *signatum*, bylo by možné tvrdit, že se jedná spíše o jakýsi neutrální rys v rámci *Gesamtbedeutung* či jistou neartikulovanou plochu *signatum*, která není podmíněna diferencí. Druhý případ je v teorii kódu zcela nemyslitelný (představa, že může existovat jednotka, v níž se v žádném smyslu nerealizuje princip polarity, stojí mimo všechny sémiotické rámce), a lze ho proto vyloučit. V případě prvním lze tvrdit, že *Gesamtbedeutung* se ve své totalitě nemůže nikdy skládat z nulových konceptuálních rysů, neboť spadají do kategorie určujících znaků.³⁷⁵ Jakobsonovy výklady lze v tomto ohledu charakterizovat tím, že nevyužívají konceptuální rámec difference, nýbrž argumentují pragmaticky. Když například Jakobson popisuje případy *signatum* bez *signans*, uvádí, že „[o]ne knows exactly the meaning of a word and realizes that this word exists but cannot produce it because its sound-shape has slipped from recollection“ (1959b, SW II: 270). Jakobsonův výklad nulového znaku stojí na rozhraní mezi diferenčním

370 Za tento postřeh vděčím Danu Faltýnkovi.

371 Melčuk (viz Melčuk 1999: 1) upozorňuje, že i přes časté užívání termínu nulový znak, neexistuje žádná jeho univerzálně platná definice.

372 Srov. např. logiku Komárkova výkladu v Komárek 1978: 120–127.

373 Viz 1939, SW II: 219.

374 Viz Melčuk 1999: 1.

375 Například nulovost v nominativu maskulinu singuláru nesignalizuje čistou negativitu, tj. žádnou informaci vůbec o ničem, ale pozitivní pozici v rámci deklinačního paradigmatu, resp. jistou predisponovanost plnit určité úlohy v rámci výpovědi.

a komunikačním rámcem; zdá se totiž, že nerozlišuje mezi horizontální povahou nulovosti (jako jednoho z možných důsledků horizontální artikulace), která by mohla vést k výkladům využívajícím aparát teorie příznakovosti, resp. neutralizace³⁷⁶ a asimilace,³⁷⁷ a vertikálními korelacemi znakových složek, jež by se v tomto konkrétním případě vztahovaly k disponovanosti uživatelů daného jazykového kódu, to znamená, že by teorie musela jako svou nutnou podmínku vyžadovat subjekt.³⁷⁸

Melčuk³⁷⁹ s odkazem na Haase podtrhuje určitou výhodnost klasifikace *zéro* na tzv. nulovou jazykovou jednotku, to znamená takovou, která odpovídá s různou flexibilitou interpretovanému tichu, a tzv. jazykovědcovu nulu, která slouží jako (více či méně důležitý) prvek v určitých teoretických deskripcích, tj. zejména jako typová jednotka morfologického či syntaktického plánu. Jakobson, zdá se, termín nulový znak užívá spíše vágně či metaforicky s určitou tendencí ke zmiňované nepříznakovosti. Na začátku této části jsem tvrdil, že nulový znak je vlajkovou lodí diferenčního rámce. Bylo by to možné chápat také tak, že nulovostí budeme rozumět *otherness*, které funguje výhradně při zapojení fonémů a jejich určitých sekvencí na úrovni morfémů, resp. znaků-slov, a byla by to tedy otázka kombinačních pravidel konkrétních jazyků a nikoli, jak tvrdí Jakobson, univerzální koncept s univerzálními pravidly.³⁸⁰

4.4 Vertikalita kódu

O konceptu kódu byla zatím řeč ve smyslu jeho horizontality. Teorie příznakovosti podle Jakobsona popisuje strukturní delimitace na oddělených úrovních *signum*. Artikulační povaha kódu nicméně explicitně neříká vůbec nic o tom, jakým způsobem bychom měli uvažovat o vertikálních korelacích *signans* a *signatum*. Jakobson sice eviduje některé z těchto vertikálních vztahů,³⁸¹ je nutné se nicméně ptát na to, zda existuje nějaký obecný princip, který takové korelace řídí. To znamená hledat vhodnou definici kódu ve druhém, korelačním smyslu.

376 V souvislosti s problémem gramatické neutralizace sice sám upozorňuje na nebezpečí mechanické transpozice fonologických kritérií na gramatickou úroveň, nicméně dodává, že to není důvod redukovat výzkum (v tomto případě) pádů na syntaktickou úroveň, resp. prostou evidenci kontextuálních významů. Viz 1958b, SW II: 182.

377 A to nejen „jednoduchých“ fonologických, ale také obecně tzv. *markedness assimilation*. Viz Battistella 1996: 36.

378 Srov. kap. 5.3.

379 Viz Melčuk 1999: 29–30.

380 Melčuk rezolutně vylučuje uplatňování koncepce nulového znaku na úrovni fonologického systému, neboť odmítá považovat fonémy za znaky. Viz Melčuk 1999: 30.

381 Viz 1949b, SW II: 108–110, kde Jakobson mimo jiné popisuje, že v češtině se ve flektivních sufixech objevuje (pouze) osm konsonantů (z celkového počtu 23); tři v substantivních a šest ve verbálních, jedině [m] se objevuje v obou těchto třídách.

Odpověď by bylo možné hledat zejména v Jakobsonově sémiozické matici,³⁸² kterou zavedl jako kritickou reakcí na (saussurovskou) arbitrárnost. Tvrdil jsem,³⁸³ že arbitrárnost je nutnou prerekvizitou diferenčního uvažování,³⁸⁴ neboť umožňuje popisovat znakové systémy bez toho, aniž by bylo nutné odkazovat mimo ně samé. Určitou část této problematiky pokrývala diskuse o ikonicitě a diagramatičnosti, přičemž do jisté míry nezodpovězená zůstala otázka, jaké prvky jsou si s čím podobné a v jakém smyslu. Hjelmslev například uvádí, že „při dostatečné vynalézavosti můžeme vždy nalézt tu nebo onu stránku, jíž se dvě věci sobě podobají, jakkoli jsou po ostatních rozdílné“ (Hjelmslev 1971: 42), a poukazuje tak na nebezpečí kritéria podobnosti spočívající v *ad infinitum* jednoznačně nedefinovatelné struktuře takových vztahů. Teorie kódu vylučuje *denotatum*, a problém ikonicity/diagramatičnosti se tak omezuje výhradně na vztah *signans* a *signatum*. Jednoduchá úvaha, vyplývající z artikulačních mechanismů kódu, zní: Pokud roviny *signans* i *signatum* organizuje stejný princip (příznakovosti), budou korelace prostě důsledkem toho, že obě roviny organizuje stejný princip.

Tím, že Jakobson považuje distinktivní rysy za znaky (tj. mající *signans* a *signatum*), vlastně rozšiřuje (a deformuje) formální znakový model a není jasné, proč by se měly principiálně lišit jednotky morfologického a fonologického kódu, resp. *signans* a *signatum*? A vskutku se z jistého úhlu pohledu neliší, jsou to formálně všechno znaky, tj. teorie znaku je není schopna rozlišit. Tohoto rysu si povšiml Guiraud³⁸⁵ a nazývá ho homologií (na rozdíl od analogie, která se týká pouze substance). V jiném kontextu se tento problém nazývá ikonismus hodnot (*value iconism*) a lze ho definovat ho jako (korelativní) vztah mezi hodnotami jazykových jednotek (které jsou samy výsledkem artikulačního mechanismu příznakovosti), resp. ikonismus hodnot ustavuje korespondence mezi bezpříznakovými jednotkami výrazu a bezpříznakovými jednotkami obsahu.³⁸⁶ Asymetrie a hierarchie na úrovni *signans* a na úrovni *signatum* vykazují stejné strukturální charakteristiky, které v důsledku zakládají jejich korelace (v případě gramatiky řazené pod termín diagramatický), tj. mezi jednotlivými jazykovými rovinami existuje – jak tvrdí Shapiro³⁸⁷ – nutně izomorfní vztah. Koncept ikonismu hodnot navazuje na některé Jakobsonovy postřehy (zejména v *Quest for the Essence of Language*), ale explicitně mluví nikoli o znacích, či *signans* a *signatum*, nýbrž o jejich hodnotách, tj. v termínech diferenčního rámce.

382 Viz kap. 3.5.

383 Viz kap. 3.4.1.

384 Srov. též Anderson 1998: 16.

385 Viz Guiraud 1978: 33–36.

386 Viz Battistella 1996: 35–40.

387 Viz Shapiro 1983: 100.

Uvažuje-li se o ikonismu hodnot jako deskriptivním mechanismu korelace, pak zároveň stojí v protikladu k základní tezi teorie kódu, arbitrárnosti,³⁸⁸ neboť se pokouší postulovat – obecně řečeno – jistou korelační motivovanost,³⁸⁹ kterou Jakobson ve své sémiotické matici chápe jakožto vztah faktické podobnosti. Jeden z nejsilnějších rozporů teorie znaku a teorie kódu spočívá v tom, že dyadický znakový model má vertikální rozměr, a je proto náležité se z hlediska ikonicity ptát, v jakém smyslu jsou spojeny vztahem faktické podobnosti. *Signans* a *signatum* se z hlediska teorie znaku vzájemně artikuluji, ale z hlediska teorie kódu jsou to dvě nezávislé roviny, jejichž jednotky jsou produktem horizontální struktury. Poddří-li se navíc dichotomie teorie znaku, pak například Holenstein dospívá k zajímavému zjištění, a sice, že „the unmarked term usually shows a simpler form on the side of the *signans* and a more complex form on the side of the *signatum*“ (Holenstein 1976: 133). Tuto tezi exemplifikuje na rozdílu mezi singulárem a plurálem. Jeho argumentace je nicméně silně schizofrenní, neboť nemluví o příznakovosti na jednotlivých úrovních, nýbrž se neurčitě projevuje v jednotě *signum*, což vlastně sám ihned dokazuje tím, že toto pravidlo nemá obecnou platnost.³⁹⁰ Spíše nejasný Jakobsonův výklad diagramatičnosti *veni, vidi, vici* by mohl být nahrazen (na první pohled) vhodnějším příkladem, a sice morfologickou ikonicitou stupňování adjektiv v indoevropských jazycích,³⁹¹ kdy triádě pozitiv, komparativ, superlativ odpovídá vzrůstající počet fonémů (Jakobsonův příklad: *high – higher – highest*). Nicméně ani v morfologické utvářenosti nelze takovou podobu ikonicity považovat za univerzální. Jasným protipříkladem jsou deminutiva (dům – domeček).³⁹² Tato neuniverzálnost je pak terčem Haspelmathovy³⁹³ kritiky, která ve výsledku říká, že celou problematiku lze vyložit pomocí frekvence (*signans*) a termíny jako ikonicitu hodnot nejsou potřebné. Zejména z hlediska vertikality kódu je proto pochopitelný nikoli snad militantně odmítavý, nýbrž spíše zdrženlivý Jakobsonův postoj ke kritériu frekvence, neboť odlišnost *signans* a *signatum* pro něj zároveň musí znamenat různost v horizontální strukturalitě. Pokud by odlišnost znakových složek nezakládala strukturalní různost, nebylo by nutné rezervovaně přistupovat k frekvenčnímu kritériu, protože totální ikonismus hodnot by nám na základě množství výskytů *signans* prostě poskytoval neproblematicky i stejnou informaci o *signatum*. Jakobson tedy vlastně říká, že povaha struktury *signans* (kód výrazu) je odlišná od struktury

388 Srov. např. Levin 1989.

389 I Guiraudova homologie je pouze jedním z druhů motivovanosti. Viz Guiraud 1978: 25–26..

390 Například anglická zájmena *he* a *she* signalizují genderovou rozrůzněnost pouze v nepříznakové třetí osobě, nikoli ale již v první a druhé. Viz Holenstein 1976: 133.

391 Viz 1966, SW II: 352.

392 Srov. Anderson 1998: 36.

393 Viz Haspelmath 2006: 40, 48–49. Srov. též kap. 4.3.

signatum (kódu obsahu/významu), to znamená, že Jakobson *de facto* postuluje dvojici struktur, dvojici pravidel a dvojici kódů.

Opustíme-li na chvíli Jakobsonovo uvažování o kódu jako systému binárních opozic organizovaných na základě příznakovosti, můžeme nalézt mnohem jednodušší přístup k podstatě a typologii kódu/kódů. Guiraud³⁹⁴ navrhuje takovouto klasifikaci (uspořádanosti) kódů: (1) diakritické kódy, jejichž prvky jsou ve vztahu exkluze, a jedná se tedy o kódy distinktivní; (2) taxonomické kódy, jejichž prvky jsou ve vztahu inkluze, a lze je proto charakterizovat také jako kódy klasifikační; a (3) sémantické kódy, jejichž prvky se prolínají, a je možné je chápat jako (komplexně) označující. Obtíže přicházejí ve chvíli, kdy Jakobsonovým distinktivním rysům, případně také fonologickým systémům konkrétních jazyků má být přisouzena některá z výše zmíněných charakteristik. Pokud *signatum* každého fonému je nutně a výhradně negativní, pak jsou tato *signata* v důsledku nutně také zároveň synonymní³⁹⁵ a ono jakobsonovské *otherness* může sice sloužit jako princip diakritického fonologického systému, příp. systému distinktivních rysů, ale – zcela v kongruenci s diferenčním uvažováním – nevymezuje žádné pozitivní *signatum*.³⁹⁶ Jednotky takového systému nemají význam, a v rámci jakobsonovského uvažování tak sám koncept *signatum* na této úrovni ztrácí svou distinktivnost. Diakritické distinktivní rysy zakládají potencialitu syntetizovat – obecně řečeno – výrazy znakových horizontálně-vertikálních syntéz, ale na jiné úrovni, než je jejich strukturální existence.³⁹⁷ Funkcí distinktivních rysů, fonémů a jejich kombinací je „the differentiation of the signantia of the signs comprising the content system“ (Shapiro 1983: 77), neboť samy jsou nutně asyntetickými jednotkami.³⁹⁸ Jakobson z tohoto úhlu pohledu musí nutně opustit taxonomický dyadický model ve prospěch difference, ale analogizovat systém konceptuálních rysů s diakritickým modelem kódu je nemožné. Neudržitelnost jednoty *signans* a *signatum* v komplexu *signum* tak lze reformulovat v termínech Guiraudovy typologie. Pokud soubor distinktivních rysů vytváří čistě diferenční systém, tj. diakritický kód, jak je možné, že teorie příznakovosti, která tento systém organizuje, je svou povahou inkluzivní, tj. vytváří taxonomický (případně sémantický) kód?³⁹⁹ Myslím, že tento problém není vůbec nový, a bylo by možné převést ho na obecnější úroveň, a sice na aporetickou otázku, jak je možné analyzovat syntézu *signum*, jíž měl analytický systém

394 Viz Guiraud 1978: 11–13.

395 Případně, jak v této souvislosti poznamenává Erica García, „homonymous morphemes are conceivable: not so homonymous phonemes“ (García 1991: 36). Srov. též kap. 4.2.1.

396 Jakobson zdůrazňuje, že je to jedna z nejdůležitějších jazykových antinomií, „dass dieses inhaltreichste von allen Zeichensystemen zugleich als das einzige von diesen Systemen aus leeren, negativen Grundeinheiten aufgebaut ist“ (1962a, SW I: 304).

397 Srov. Shapiro 1983: 77–88.

398 Srov. Shapiro 1983: 80.

umožnit, pokud sama tato syntéza předchází jakoukoli analýzu? Jinou cestou ke stejnému zjištění dospívá Battistella,⁴⁰⁰ který tvrdí, že příznakovost je obecný koncept, který je navrstven jakožto deskripce na jazykový materiál, a vlastně ho tak nevnímá jako ontologicky inherentní jazykovému/znakovému systému.

Když John Haiman⁴⁰¹ navrhuje rozlišovat dva druhy diagramatické ikonicity, a na jedné straně tak mluví o izomorfismu,⁴⁰² tj. jedno-jednoznačném vztahu mezi *signans* a *signatum*, na straně druhé o motivovanosti,⁴⁰³ tj. skutečnosti, že gramatická struktura přímo odráží svůj význam, tvrdí, že motivovanost (tj. to, co jsem v kap. 3.4.2 v souvislosti s Jakobsonem nazýval prostě diagramatičností) není univerzální.⁴⁰⁴ Z hlediska sémiozické matrice je proto nutné zásadně zdůraznit, že ikonismus hodnot či diagramatičnost jsou nutně navázány na Jakobsonovu kritiku linearitu, která musela ustoupit analytičtější struktuře distinktivních rysů v případě *signans*. V případě *signatum* o ní lze uvažovat, pokud se v tomto kontextu znovu zavede nějaký koncept motivovanosti. V tom lze spatřovat mnohokrát opakovanou obligatornost gramatického kódování.⁴⁰⁵ Mluví-li pak Jakobson⁴⁰⁶ o tom, že diagramatičnost je zjevným a nezbytným korelačním mechanismem v syntaktické a morfologické oblasti jazyka, v tzv. lexikální oblasti musí připustit jeho latentnost a virtuálnost. Dospívá dokonce tak daleko, že tvrdí, že „the distinctly diagrammatic constituents in the system of verbal symbols are universally superimposed upon the vocabulary“ (1966, SW II: 353). Gramatické kategorie jsou strukturovány diferenčně, k *signans* se ale vztahují na základě faktické podobnosti, a to na rozdíl od lexikálních významů, u nichž vložená soumeznost zůstává hůře formalizovatelná a také z tohoto důvodu zůstává Jakobson v případě analýzy lexikálních či – řekněme – slovních významů velice obecný a nenabízí žádný pevný a stabilní výklad.

„In the aspect of *signatum*, morphological categories are defined as semantic invariants in the midst of syntactic and lexical variations. In the aspect of *signans*, a morphological category [...] or a combina-

399 Holenstein upozorňuje na to, že Jakobson sám v některých případech termín taxonomie používá, později ho (záměrně) opouští (snad) kvůli zjednodušujícím interpretacím, které tento termín motivuje následné výklady (Jakobsonových) teorií. Viz Holenstein 1976: 91. Foucault (viz Foucault 2007: 81) mluví o tom, že taxonomie je horizontální artikulace, tj. jedná se o proces, kdy jsou nějaké entity zahrnuty pod jeden univerzální pojem na základě identity, a tím zároveň odlišeny od jiných.

400 Srov. Battistella 1996: 32.

401 Viz Haiman 1980.

402 Viz Haiman 1980: 516–528.

403 Viz Haiman 1980: 528–535.

404 Viz Haiman 1980: 516.

405 Srov. kap. 4.3.

406 Viz 1966, SW II: 357.

tion of different morphological categories [...] is characterized by a specific selection of phonemes and their arrangement.“

(1958b, SW II: 181)

Lexikální význam – jak by snad z Jakobsonových výkladů mohlo vyplývat – je mnohem spíše založen na určité komunikační konvenci,⁴⁰⁷ tak je totiž, domnívám se, v tomto případě nutné interpretovat Jakobsonovo užití termínu *varianta*, resp. vloženou soumeznost (v termínech sémiotické matrice), zatímco gramatické struktury vykazují spíše vlastnosti vnějšího světa, tj. jak tvrdil Bertranda Russell⁴⁰⁸ a je to také závěr Haimanova⁴⁰⁹ článku, mluvíme-li o struktuře gramatiky či gramatických kategorií, mluvíme o struktuře světa.

4.4.1 Teorie kódu a teorie interpretantů

Kromě konceptu *Gesamtbedeutung* představuje druhou a v tomto případě nepříliš diskutovanou oblast jistého druhu komparativní kritiky otázka po analogizování Jakobsonovy sémiotické teorie s teorií Peircovou. Takový proud v tomto rámci reprezentují práce Edwarda Shapira⁴¹⁰ a Edny Andrews⁴¹¹ a obecně charakterizuje teze, že „by using Jakobsonian principles, and in particular markedness theory, one can demonstrate that Peirce and Jakobson have a great deal more in common than even Jakobson himself realized [...] [, resp.] markedness theory is essentially a theory of interpretants“ (Andrews 1990: 45) či „[t]he interpretants of linguistic signs are values – markedness values“ (Shapiro 1983: 17). Přestože jejich výklad nepostrádá jistou argumentační a konceptuální mocnost, chci zde nastínit několik námitek, proč by bylo možné s takovým přístupem nesouhlasit.

Má-li se zavést teorie interpretantů v rámci teorie kódu, je nutné, aby koncept interpretantu pokrýval tři oblasti:⁴¹² význam, ultimátní jednotky a také jejich další analýzu jako ne-ultimátních zna-

407 Srov. např. tvrzení, že „the convention is founded on the use and the choice of universally perceptible potentialities“ (1975c, SW VII: 217), tj. neříká se, že by systém lexikálních významů nebyl organizován identickým způsobem jako distinktivní rysy či gramatické kategorie, ale naznačuje se, že normativní povaha korelací *signum* jsou důsledkem vložené soumeznosti. Srov. také výklady o Jakobsonově kritice arbitrárnosti v kap. 3.4.1.

408 Viz Russell 1956: 347.

409 Viz Haiman 1980: 537.

410 Viz Shapiro 1983. Tento způsob uvažování má nicméně svůj původ – jak sám Shapiro (viz Shapiro 1983: 82–83) říká – v polovině šedesátých let minulého století u Henninga Andersena.

411 Viz Andrews 1990.

412 Viz Eco 1979: 72.

kových jednotek. To Jakobsonova teorie příznakovosti splňuje v případě ultimátních jednotek výrazu/*signans* (alespoň nominálně), do jisté míry také v případě (gramatického) významu/*signatum*, nikoli ale při interpretativní analýze ultimátních významových jednotek.

Jeden z důvodů, proč by Jakobson mohl uvažovat o Peircově teorii ve vztahu ke své teorii diferenčního kódu spočívá v tom, že Peircova inference v nějakém smyslu vyplňuje prázdné místo při popisu korelací znakových složek. Pokoušet se o výklad jakobsonovské teorie kódu prizmatem (peircovské) teorie interpretantů je především pokusem o ustavení obecného mechanismu, který bude řídit korelace *signans* a *signatum* ve svazky v *signum*.⁴¹³ Právě tento problém, jak jsem se pokusil ukázat, teorie příznakovosti sama o sobě řešit nedokáže, a musí být doplněna jinou teorií (např. ikonismem hodnot, která ale na rozdíl od příznakovosti nemá univerzální platnost). Středobodem hledání shodných prvků v Jakobsonově a Peircově teorii je pak samozřejmě koncept znaku. Andrews⁴¹⁴ navrhuje model, který se pokouší oba koncepty konvergovat, a sice takto: *signans* = znak, *signatum* = objekt a rys (*feature*) = interpretant.

Jako problematická se jeví analogizace Jakobsonova *signatum* a Peircova objektu.⁴¹⁵ V Jakobsonově teorii kódu představuje *signatum* sémiotickou entitu, která je výsledkem diferencí v rámci struktury. Objekt na druhou stranu má v teorii Peircově dvojí povahu. Bezprostřední objekt je vnitřní sémiotická jednotka, která je jedním z produktů sémiózy, dynamický objekt je sémióze vnější, v jistém smyslu ji motivuje a v jistém smyslu by ho bylo možné chápat jako kantovské *ding an sich*. Žádná sémióza není principiálně schopná tento dynamický objekt absolutně uzavřít v procesu značení, nicméně je to zároveň něco, co je přístupné sémiózám *ad infinitum*.⁴¹⁶ Podobným problémům čelíme i v případě dvojice rys – interpretant. Interpretant je sémiotická jednotka, která v extrémním případě pozastavuje interpretační drift, ale zároveň je sama znakem, tj. je součástí potenciálně nekonečných re-interpretací. V případě rysu tomu tak není. Ideální případ distinktivních fonologických rysů ukazuje, že se jedná o konečnou množinu o nízkém počtu prvků (konkrétně dvanácti opozicích), které nejsou dále interpretovatelné. Oba (Peircovy) objekty, jak ve svém deskriptivním modelu Peircovy sémiózy dokládá Eco,⁴¹⁷ jsou odlišovány pomocí *ground*, určité motivující vlastnosti, zatímco interpretant zakládá vztah mezi *representamen* a (bezprostředním) ob-

413 Shapirův model jazykového (tj. dyadického) znaku s využitím Peircovy terminologie relativně přímočaře říká, že jde o spojení *signans* a *signatum*, přičemž pravidlo, které toto spojení řídí, je *interpretant*.

414 Viz Andrews 1990: 28.

415 Viz též kap. 3.3.

416 Z obecně sémiotického hlediska může být dynamický objekt navíc považován také za konkrétní *token* objektu bezprostředního. Srov. Eco 1999: 65.

417 Viz Eco 2010: 42–45.

jektem, v důsledku se ale mezi nimi rozlišuje jen velice těžko (je-li to vůbec možné), neboť „není [...] možné definovat *ground* jinak než jako význam a není možné žádný význam definovat jinak než formou série interpretantů“ (Eco 2010: 45). Interpretant je tedy určitá obligatorní translatabilita, a to je bod v němž se analogie navržená Andrews zásadně rozchází s oběma teoriemi, neboť právě tato translatabilita interpretantu by na základě Jakobsonových definic⁴¹⁸ byla záležitostí *signatum*.

I přestože Shapiro⁴¹⁹ předkládá jisté možnosti, jak uvažovat o realizacích distinktivních rysů jakožto translačním procesu paradigmatických opozic do fonetických syntagmat, přičemž pravidla, která tento translační proces ustavují a řídí, Shapiro ztotožňuje s peircovskými interpretanty,⁴²⁰ je nucen všechny své úvahy presuponovat rozlišením dvou subsystémů jazyka,⁴²¹ (sub)systémem fonologických na jedné straně a obsahových (*content*) znaků na straně druhé.⁴²² Ve stručnosti je tak možné tvrdit, že zatímco Peircova sémiotická teorie deskribuje způsob, jak (dynamické) objekty motivují sémiózu a ustavování/interpretaci znaku, teorie interpretantů v Jakobsonově teorii kódu si (pouze) vynucuje ústup z pozice formálního znakového determinismu.

Z výše řečeného prozatím vyplývá pouze to, že namísto řešení, jak se *signans* spojuje se *signatum* v jednotě *signum*, potvrdila pouze jejich absolutní rozlišenost. Pokud by byl postup systematický (a symetrický), bylo by nutné pro obě znakové roviny postulovat dva různé typy interpretantů (výrazové a obsahové). Sémiozickou maticí ve své úplnosti totiž z tohoto komparativního hlediska nebude možné považovat za univerzální. Korelační mechanismy, které tato matrice předkládá, kriticky komentuje Andrews zejména na základě Jakobsonova čtvrtého sémiozického modu, *artifice*.⁴²³ Tvrdí dokonce, že Jakobson přecenil úlohu, kterou tento – na vložené podobnosti založený – modus hraje, a to zejména proto, že *artifice* je spíše záležitostí určité nadstavby ikónu, indexu a symbolu, neboť ekvivalentnost v rámci téhož kontextu, jak zní definice,⁴²⁴ se odehrává na variantní rovině, odlišné od invariantních vztahů faktické

418 Viz kap. 3.5.

419 Viz Shapiro 1983: 88.

420 Jak z jeho modelu vyplývá (srov. Shapiro 1983: 74), interpretanty jakožto pravidla pro korelace diakritických a obsahových znaků stojí samy mimo tyto korelace.

421 Viz zejm. Shapiro 1983: 76–77.

422 V čemž samozřejmě nelze nezahlednout paralelu s Jakobsonovými znaky rozlišujícími a znaky určujícími. Viz kap. 4.2.1.

423 V návaznosti na Quineovu (viz Quine 1981: 23–26) diskusi o rozdílu mezi *use* a *mention* Anderson (viz Anderson 1998: 24–25) tvrdí, že čtvrtým sémiozickým modem je tzv. autologie, kterou charakterizuje reflexivní sebe-referenčností a od ostatních odlišuje tím, že výraz nepoužívá (*use*), ale spíše pojmenovává či zmiňuje (*mention*). S Jakobsonovým konceptem *artifice* sdílí rys podobnosti (Anderson mluví dokonce o ideální ikonicitě), částečně se však také překrývá s jedním typem (Jakobsonových) duplexních struktur, metajazykem/autonymií. Viz kap. 5.1.1.

424 Viz kap. 3.5.

podobnosti (ikónu), faktické soumeznosti (indexu) a vložené soumeznosti (symbolu).⁴²⁵ Domnívám se, že se Andrews nemůže mýlit, a to z toho důvodu, že její výklad spočívá vlastně v tom, že Jakobsonovy výklady a inspirace Peircovou teorií vykládá (zpětně) skrze Peircovu teorii. Jak jsem se pokusil doložit ve výkladech o teorii znaku,⁴²⁶ Jakobsonovy interpretace Peirce jsou deformované neochotou opustit přijaté výkladové prizma, resp. rámec teorie znaku či kódu. Domnívám se, že terminologická konvergence, o níž mluvila Andrews, má určitou diskusní zajímavost výhradně z hlediska teorie kódu. Pokud bychom stejný problém nahlíželi jako problém Jakobsonovy teorie znaku a konkrétněji z hlediska D1, pak by vhodnější terminologickou konvergencí bylo *signatum* = interpretant.⁴²⁷

Obecné srovnání strukturalismu a Peircovy teorie poukazuje na některé problémy, s nimiž se nutně setkáváme tehdy, chceme-li některou z teorií převést na jmenovatele té druhé. Například Goriée – myslím – jasně ukazuje, nakolik je možné Barthesovo uvažování o textu nahlížet skrze prvost (a druhost), ale zároveň, že strukturalistický, tj. deduktivní přístup je v důsledku s Peircovou triadičností nesouměřitelný. Ne přímo tuto skutečnost potvrzuje také Stankiewicz⁴²⁸, když definuje morfologii jako studium těch znakových jednotek,⁴²⁹ které mají (peircovské) interpretanty. Závěr debaty o možných korelacích mezi Jakobsonovou teorií příznakovosti a Peircovou teorií interpretantů musí pravděpodobně končit konstatováním, že obě teorie nemají stejný statut. Zatímco Peirce (a myslím, že je to zřetelně vidět v jeho desetičlenné klasifikaci znaků) mluví o jediném světě, Jakobson ve své teorii znaku i teorii kódu mluví minimálně o dvou.⁴³⁰

425 Viz zejm. Andrews 1990: 60–61.

426 Viz kap. 3.3.

427 Srov. kap. 3.6.

428 Viz Stankiewicz 1991: 20.

429 Přičemž o jednotkách morfologické roviny mluví v souvislosti s gramatickými i lexikálními významy.

430 To je narážka na Searlovu poznámku v úvodu knihy *The Construction of Social Reality*. Viz Searle 1995: xi. Ta je ovšem sama pravděpodobně narážkou na Davidsonovu poznámku v článku „On the Very Idea of a Conceptual Scheme“. Viz Davidson 1974: 8.

4.5 Subliminální povaha kódu

Základní opozicí, skrze kterou je možné nahlížet diferenční rámeček v širších souvislostech, je diferenční struktura / kód na jedné straně a (obecně řečeno) text či komunikace na straně druhé.⁴³¹ Kromě jistých znepokojivých otázek, které pro teorii kódu vyvstávají při zkoumání procesu a modelu komunikace (chci jim věnovat následující kapitolu), je tato opozice vložena také v úvahách, které umožňují dále specifikovat diferenční rámeček jako takový, resp. koncept kódu.

Jedna z těchto otázek, která pramení z Jakobsonovy kritiky konceptu linearit, souvisí s klasifikací věd, resp. rozlišováním přírodního a kulturního. Kulturně historická povaha řeči, o níž mluvil Rickert,⁴³² resp. intencionalita kulturního, o níž mluvil Searle,⁴³³ vedla k jistému napětí mezi ideografií a nomotetičností lingvistiky, resp. sémiotiky. Toto napětí je výsledkem určitých metodologických přístupů k traktování řeči a jazyka, kterým je z tohoto hlediska možné připisovat atribut vědomý × nevědomý.⁴³⁴ Pokusil jsem se v základních obrysech naznačit vznik moderní sémiotiky, resp. lingvistiky jako nomotetické vědy,⁴³⁵ přičemž tento vznik by bylo možné charakterizovat také způsobem, jakým bude chápán klíčový termín kód z hlediska přiřazování výše zmíněných atributů. Dle Lévi-Strausse⁴³⁶ je kód přirozeného jazyka produktem nevědomé činnosti ducha, a liší se tak od kódů jazyků umělých, které jsou naopak důsledkem činnosti zcela vědomé.⁴³⁷ Todorov⁴³⁸ v podobné souvislosti rekonstruuje případ xenoglosické/glosolalické Héléne Smithové, která byla na přelomu devatenáctého a dvacátého století vděčným předmětem vědeckého zájmu, neboť během hypnotických stavů „mluvila“ hindsky a martánsky. Události⁴³⁹ spojené s tímto případem⁴⁴⁰ mají své důležité místo v moderní sémiotice nikoli (pouze) proto, že jedním z aktérů byl také Ferdinand de Saussu-

431 Srov. závěr kap. 4.1.

432 Viz kap. 2.1.1.

433 Viz pozn. 44.

434 Srov. též výklady o Müllerově klasifikaci věd a místě lingvistiky v ní v kap. 2.1.1.

435 Viz kap. 2.1.1.

436 Viz Lévi-Strauss 2006: 59.

437 Srov. Ong 2006: 15–16.

438 Viz Todorov 1984: 255–270.

439 Tento případ není (samozřejmě) ojedinělý. Glosolalie je praxí v některých křesťanských církvích, o xenoglosii se mluví například v souvislosti s případem Matěje Kúse, českého motocyklového závodníka, který po havárii začal (na krátkou dobu) mluvit plyně anglicky. Žádný z případů nemá nicméně ve vědeckém komunitě dostatečnou kredibilitu, zejména proto, že zcela chybí nezávislý, vědecký pohled na konkrétní případy (a v mnoha případech šlo o manipulaci).

440 Todorov odkazuje na komplexní popis případu v knize *Des Indes à planète Mars* od ženevského psychologa Theodora Flournoye. Viz Todorov 1984: 256.

re, jenž byl povolán jako konzultant na orientální jazyky, ale zejména proto, že Victor Henry,⁴⁴¹ který se zabýval „marťanštinou“ slečny Smithové,⁴⁴² v jedné ze svých prací, týkající se obecně povahy jazyka (ale jistě nikoli bez návaznosti právě na extraterestriální mluvu slečny Smithové), došel k tvrzení, že „jazyk je produktem nevědomé aktivity vědomého subjektu“ a „pokud je jazyk fenoménem vědomým, pak jeho mechanismy jsou nevědomé“.⁴⁴³ Tyto Henryho teze z počátku dvacátého století jsou pak zcela kongruentní s Jakobsonovým tvrzením, že „in our habitual use of language the deepest foundation of verbal structure remain inaccessible to the linguistic consciousness“ (1978a, SW VII: 160).

Podíváme-li se na tento problém optikou teorie znaku, bylo by možné tvrdit například to, že teorie znaku, derivovaná z konceptu slova a jasně vymezená nepřekročitelným type-tokenovým dyadismem, zároveň poukazuje na existenci protikladu mezi aktuálním, vnímatelným projevem nějaké znakové jednotky a jejím nevědomým typem. Teoretik znaku, který by takový postoj zastával, by mohl nacházet jistou oporu například v jazykové ontogenezi, resp. v určitých typech metajazykových reflexí při akvizici daného jazyka, to znamená poukazovat zejména na utvářenost slov.⁴⁴⁴ Největší úsilí by při takových výkladech musel ale soustředit – jednoduše řečeno – kolem teze, že iterovatelnost vědomých projevů se zakládá na jejich nevědomých typech, a to by zároveň znamenalo hledat „velikostní“ kritérium pro rozlišení takových jednotek, které jsou vědomé a které již nevědomé (například slova jsou vědomá, fonémy a distinktivní rys již nikoli). Dříve či později by ale pravděpodobně zjistil, že takové kritérium v termínech teorie znaku formulovat nelze, neboť by musel připustit, že všechny znakové typy jsou vědomé (i fonémy vědomě iterujeme), nebo naopak. Teorie znaku nemůže zodpovědět otázku, proč by onen nejhlubší základ jazykové struktury měl zůstat našemu vědomí nepřístupný. Není vůbec zřejmé, proč bychom si nemohli být vědomi toho, že výraz k něčemu odkazuje. Naopak, toho jsme si vědomi dobře, protože užíváme-li jazyk, jsme si vědomi významů (ať už jsou kulturně homologované, či nikoli), které výpovědi přenášejí. Nikdo neprodukuje zvuky, aniž by jim nepřikládal nějaký význam a zároveň je nepovažoval za projev nějakého jazyka, resp. znakového systému.⁴⁴⁵ Hledat proto jasnou dělicí čáru mezi jednotkami, které jsou vědomé, a těmi, které takové nejsou, je

441 A připomíná ho v souvislosti s de Saussurem i Jakobson. Viz 1984, SW VIII: 403.

442 Todorov odkazuje na jeho knihu *Le Langage martien*. Viz Todorov 1984: 259.

443 Toto jsou překlady citací, které uvádí Todorov. Viz Todorov 1984: 261–262.

444 Viz příklady, které Jakobson uvádí v 1978a, SW VII: 158.

445 Z tohoto důvodu je, myslím, pochopitelné, proč Barthes v souvislosti se zkoumáním mýtu (jakožto konotační struktury) tvrdí, že v mýtu „není [...] žádná latentnost konceptu ve vztahu k formě: k vysvětlení mýtu nemáme nikterak zapotřebí nějakého nevědomí“ (Barthes 2004: 120).

zcela nevhodně vytyčený cíl, neboť cokoli, co budeme považovat za (type-tokenovou) jednotku je (potenciálně) iterovatelné.⁴⁴⁶

Ačkoli Jakobson tomuto problému nevěnuje žádnou speciální a konzistentní pozornost,⁴⁴⁷ implicitně ho v rámci teorie kódu řeší. Z hlediska diferenčního rámce problém vědomí a nevědomí, resp. subliminální⁴⁴⁸ povahy kódu pregnantně vyjadřuje Foucault, když říká, že „[v]zhledem k vědomí významu je systém vždy nevědomý, neboť byl zde již před ním, protože právě do systému se klade a právě na jeho základě se vykonává“ (Foucault 2007: 276). V Jakobsonově teorii lze deskripci této subliminální povahy řešit nikoli prizmatem logocentrické teorie znaku, ale vhodněji na úrovni fonému a distinktivních rysů. Foném se na jedné straně liší od všech (tzv. vyšších) jazykových jednotek tím, že jeho *signatum* je pouze diferenční, jedná se o rozlišující znak.⁴⁴⁹ Od distinktivních rysů ho ale odlišuje nejen to, že proti ostatním fonémům nestojí ve vztahu logické opozice, nýbrž také právě to, že fonémy jsou jednotky, k nimž mají mluvčí vědomý přístup, zatímco k distinktivním rysům nikoli. Tento protiklad zakládá extrémní vzdálenost mezi jazykovým kódem, který je subliminální, a komunikací, která je naopak intencionální a vědomá.⁴⁵⁰ Slovo je z tohoto hlediska situováno ve zvláštní šedé zóně, neboť slovo je taková jednotka, která může být vědomě iterována.⁴⁵¹ Řečová realita, s níž se mluvčí i adresát setkávají, jsou texty, případně v minimalistické podobě výpovědi. Vzhledem k tomu, že slovo lze považovat za nejmenší jednotku (na rozdíl od morfému, fonému, distinktivního rysu), která může být zároveň textem, musí v rámci jazyka nutně zaujímat specifické postavení.⁴⁵² Rozdíl, zavedený teorií kódu, mezi znaky určujícími (jako jsou například slova) a znaky rozlišujícími (jako jsou fonémy a distinktivní rysy) by mohl poukazovat na to, že čistě diferenční povaha logických opozic distinktivních rysů je nejvhodnějším kritériem pro definování onoho nejhlubšího základu jazykové struktury. Fonémy jsou syntetické jednotky, které je možné od sebe vědomě odlišovat, na rozdíl od distinktivních rysů, a obecně by tak bylo možné tvrdit, že u Jakobsona se přechod od intencionálně užívaných jednotek k subliminální diferencii kryje s přechodem od syntetických znakových jednotek k čisté diferencii distinktivních rysů. Jakobson například ukazuje zásadní nezávislost distinktivních rysů, které svou autonomií vykazují nejen ve vztahu k fonémům (např. turecká vokalická harmonie je založena na protikladu

446 To je závěr, který zcela souhlasí s tím, co bylo o povaze řečeno v kap. 3.1.1.

447 Samozřejmě s výjimkou v podobě 1978a, SW VII: 148–162.

448 Srov. terminologii v 1970, SW III: 136–147, kde Jakobson popisuje subliminální paralelismy v poezii.

449 Srov. kap. 4.2.1.

450 Jak potvrzovala ona německy mluvící selka, která byla schopna evaluovat normativní důsledky formálního determinismu. Viz kap. 3.4.1.

451 Srov. výklady v kap. 3.1.1.

452 Srov. kap. 3.1.1.

předních a zadních vokálů), ale také vlastně ve vztahu k mluvčím daného jazyka.⁴⁵³ Subliminální povaha kódu se určitým způsobem vymezuje vůči uživatelům. Diferenční teorie kódu je na uživatelích či obecně subjektu zcela nezávislá. Úlohu, kterou plnila arbitrárnost jakožto stabilizační princip ve vztahu k jednotlivým uživatelům i celému jazykovému společenství,⁴⁵⁴ Jakobson nahrazuje tezí o subliminální povaze logických opozic.

S tímto zjištěním pak velmi úzce souvisí problém metajazyka, neboť jakýkoli fenomén, který je v nějakém smyslu nepřístupný, vyžaduje teorii či metajazyk, který o něm bude mluvit.⁴⁵⁵ Koncept metajazyka ale v zásadě nevyžaduje analytičnost rozlišujících znaků, přímo naopak. Subliminální povaha kódu má totiž obecnější rozměr týkající se diskuze o povaze lingvistiky jakožto nomotetické vědy. Pokud totiž nevědomá povaha distinktivních a konceptuálních rysů není přístupná běžné (komunikativní) reflexi, například v podobě metajazykových otázek,⁴⁵⁶ pak Searlova definice lingvistiky⁴⁵⁷ jako vědy o intencionalitě není z tohoto pohledu správná a lingvistiku by bylo skutečně možné v tomto smyslu skutečně považovat za nomotetickou vědu, neboť distinktivní a konceptuální rysy nejsou intencionalní. Subliminální povaha těchto základních principů v důsledku může znamenat i to, že stojí-li lingvista v pozici kryptoanalytika,⁴⁵⁸ stává se tak sice na jednu stranu součástí komunikačního procesu, může nicméně ve svých závěrech eliminovat autora a příjemce, neboť cílem takové analýzy nejsou psychologie jednotlivých účastníků komunikačního aktu, nýbrž mechanismy, které jsou koncentrovány v subliminálním využívání společně sdíleného kódu. O této subliminální povaze nejhlubšího základu jazyka, kódu, proto nelze uvažovat jako korelacích *signans* a *signatum*, ale výhradně jako horizontálních principech artikulace a diference, tj. oddělených, nezávislých rovinách, u nichž je nutné zapomenout na princip formálního determinismu.

Obhájit tvrzení, že jazyk má subliminální povahu (a proto o něm může mluvit věda, která je nomotetická), znamená vzdát se type-tokenového dyadismu. Ve chvíli, kdy tak Jakobson (implicitně) učiní, je možné uchýlit se k výkladu, který eliminuje participanty komunikace a nežádoucí intencionalitu. Například

453 Srov. 1976b, SW VIII: 368–369.

454 Srov. kap. 3.4.1.

455 Proto takový koncept, jako je význam či *signatum*, vyžaduje speciální metajazyk (v Jakobsonově případě příznakovost). Novák například tvrdí, že obecný význam je postulát, výsledek analytické procedury, tzn. obecný význam není uživatelům jazyka přístupný. S tvrzeními předkládanými zde koresponduje také jeho další argumentace. Viz Novák 2010b: 185.

456 Nerozumíme-li nějaké (části) výpovědi, neptáme se na znaky rozlišující (Chtěl jsi použít přední vokál?), ale po znacích syntetických a určujících.

457 Viz pozn. 44.

458 Srov. kap. 5.3.

Salvatore a Venuleo(vá)⁴⁵⁹ využívají při explikaci nevědomí jako obecného generátoru významů bi-logický koncept nevědomí Ignacia Matte-Blanca, který mluví o dvou základní charakteristikách, symetrii a generalizaci. Symetrický princip spočívá v tom, že nelze rozlišit dva znaky jako rozdílné. Symetrie vidí pouze shody, nikoli opozice. Princip generalizace spočívá v negaci taxonomického, inkluzivního uspořádání. Generalizace je mechanismus nerozlišující mezi komponentem a kategorií/třídou. Tento bi-logický koncept nevědomí se nezdá být v rozporu s Jakobsonovým konceptem *Gesamtbedeutung*, naopak, principy symetrie a generalizace se zdají být s tímto Jakobsonovým klíčovým konceptem zcela kongruentní. Princip symetrie, resp. Jakobsonův *Gesamtbedeutung* tak například rozostřuje hranici mezi diferenční strukturou kódu a světem/referentem. V extrémní podobě by snad bylo možné symetrický princip považovat za důvod splývání *signans*, *signatum* a *denotatum*, tj. v určitém ohledu potvrzovat Jakobsonovu tezi, že struktura opozic není pouze metodologickým nástrojem, nýbrž ontologická danost, která se (pouze) realizuje ve všech částech znaku. Pokud bychom s takovým výkladem souhlasili, v důsledku bychom pak mohli souhlasit i s uniformní deskripcí, která využívá pouze jeden jediný metajazyk, a to metajazyk příznakovosti.

4.6 Kód jako struktura invariantů

Předcházející části mluvily o dvou ideálních koncepcích kódu, artikulační a korelační, přičemž se ukázalo, že Jakobsonův přístup zdůrazňuje ty artikulační vlastnosti kódu, aniž by však zároveň rezignoval na hledání mechanismu, jak dochází ke korelacím (odlišených) znakových složek. V tomto smyslu lze považovat Jakobsonův termín kód za přespříliš obecný či spíše nejasný, jak zřetelně tvrdí Eco:

„Jakobson seems to be responsible for a confusing generalization by which the term code indicates both a syntactic system of purely differential units devoid of any meaning and a correlation of two series of elements systematically arranged term to term or string to string, the items of the first standing for the item of the second.“

(Eco 1986: 170)

V důsledku této konfúze, domnívám se, by proto bylo nejvhodnější a metodologicky nejpoctivější v Jakobsonově případě uvažovat o teorii kódu zejména jako horizontálním, artikulačním principu. Pokud bychom měli tento princip v základních rysech charakterizovat, je možné vyjít z rysů, které předkládá Caton:⁴⁶⁰

459 Viz Salvatore – Venuleo 2010.

460 Viz Caton 1987: 227–228. Podobně jako Caton se o výčet základních charakteristik pokouší také Stankiewicz (viz Stankiewicz 1987: 85–86). Greenberg v recenzi na *Fundamentals of Language* (viz Greenberg 1959: 157) tvrdí, že dvě základní vlastnosti struktury jsou polarizace a hierarchie (tj. implikace).

- (1) binarismus⁴⁶¹
- (2) logická implikace (rysy jsou ve vztahu implikace „pokud – pak“)
- (3) reálnost, opozice jsou ontologickou, nikoli gnozeologickou kategorií⁴⁶²

Binarismus je jakýmsi průběžným jevem, který nutně doprovází Jakobsonovo diferenční uvažování, a proto – domnívám se – mu není nutné věnovat žádnou speciální pozornost. Jakobson⁴⁶³ sám (stejně jako jeho vykladači⁴⁶⁴) zdůrazňuje klíčovou úlohu, kterou binární opozice zaujímají. Argumentaci, kterou Jakobson⁴⁶⁵ předkládá, lze shrnout do několika tezí, které již (spíše implicitně) zazněly. Binární kódování je neekonomičtější způsob předávání zpráv. Jakobson dokonce v této souvislosti mluví o optimálním kódu.⁴⁶⁶ Binární vztah je nejjednodušší logickou operací, která zaujímá v sémiotické ontogenezi čelní místo.⁴⁶⁷ Téměř všechny distinktivní rysy na akustické (i motorické) úrovni jsou součástí nějakého binárního vztahu, který se v daném systému manifestuje ve více případech (to je ona anatomická povaha).⁴⁶⁸

V diskusi o teorii příznakovosti jsem se spíše vyhýbal jednomu z důsledků či spíše nutnému průvodnímu jevu, který Jakobson rozpracoval zejména v *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*,⁴⁶⁹ implikačním pravidlům. Zatímco Wierzbicka a Novák v kritice *Gesamtbedeutung* shodně zdůrazňují nulovou prediktivní sílu tohoto konceptu, implikační pravidla, která Jakobson koreluje s teorií příznakovosti, právě tuto prediktivní sílu mají,⁴⁷⁰ resp. na první pohled mají. Trubeckého koncept příznakovosti

461 Z tohoto hlediska by bylo možné odlišovat Jakobsonovo a Trubeckého pojetí. Viz Andrews 1990: 14.

462 Jakobson například cituje Posovu definici opozice, v níž se mimo jiné říká, že „[l']opposition dans les faits linguistiques n'est pas un schéma que la science introduit pour maîtriser les faits, et qui resterait extérieur à ceux-ci“ (1949a, SW I: 423).

463 Viz např. jeho konstatování: „This notion of binarism is essential; without it the structure of language would be lost.“ (1995b: 321)

464 Binarismus je také jeden ze základních rysů, které považuje Mel'čuk za konstitutivní Jakobsonovy morfologické teorie. Viz Mel'čuk 1985: 185–186.

465 Opět, binarismus podle Jakobsona není konceptem, který by byl omezen pouze na některou konkrétní rovinu, ale lze jej aplikovat i na roviny další, resp. také na (verbální) komunikační situace obecně. Viz např. Jakobsonova analýza slovesných časů a způsobů v 1959c, SW II: 489–490. Srov. k tomu Komárkovu (viz Komárek 2006: 120) analýzu systému časů v češtině.

466 Viz 1956, SW I: 499; 1972, SW VII: 86.

467 Viz 1956, SW I: 499.

468 Srov. např. Jakobsonovo konstatování: „For instance, /æ/ is to /e/ as /e/ is to /i/: the geometric mean /e/ is non-compact in relation to /æ/ and non-diffuse in relation to /i/.“ (1956, SW I: 500) Viz též 1975a, SW VII: 94.

469 Viz 1941, SW I: 328–401.

470 Je možné se setkat i s absolutním tvrzením, že Jakobson dokázal, že „implicational laws have predictive power“ (Waugh – Monville-Burston 1995: 9).

v případě privativních opozic nebyl obecný, nýbrž závislý na konkrétních jazycích. Jakobsonovo pojetí příznakovosti jako implikačních pravidel je (resp. snaží se být) obecné a translingvní. To je také důvod, proč implikační pravidla Jakobson považuje za vhodný (resp. vhodnější než frekvenci) nástroj pro delimitaci strukturních jednotek plánu *signatum*.⁴⁷¹ Nejobecnějším vyjádřením této skutečnosti je panchronní pravidlo solidarity, které říká, že žádná sekundární hodnota (*Wert*) nemůže existovat v jazykovém systému bez toho, aniž by zde již neexistovala příslušná hodnota primární.⁴⁷² Koncept invariantu jakožto diferenční hodnota, a tedy vlastně i celá Jakobsonova teorie kódu je zároveň oblastí jazykových univerzálií a skoro-univerzálií,⁴⁷³ neboť celá Jakobsonova teorie kódu si klade za cíl nacházet a popisovat obecné zákonitosti jazykové struktury, nikoli konkrétního jazyka. Zvláštní je nicméně terminologický vztah mezi těmito univerzáliemi a skoro-univerzáliemi k invariantům. Zatímco v případě bezpříznakových prvků o nich Jakobson odmítá uvažovat výhradně v termínech frekvence,⁴⁷⁴ zejména v případě skoro-univerzálií zdůrazňuje (navzdory empirické zkušenosti) jejich úlohu jako „important statistical laws“ (1958a, SW I: 526). Implikačním pravidlem se v teorii kódu myslí jistá tendence (k) uspořádanosti kódu, která definuje a omezuje konfigurace v rámci struktury invariantů stejně jako formální zákonitosti přístupnosti této struktury jejím uživatelům. Je proto jasné, že například implikace, tak jak byla diskutována u stoiků má diametrálně jinou povahu, než implikační univerzálie jakobsonovského ražení. Implikace jsou nejen jiným vy-

471 Viz kap. 4.3.

472 Viz 1941, SW I: 367.

473 Viz SW I: 483. Výzkum jazykových univerzálií je spojen především se jménem Josepha H. Greenberga (srov. Battistella 1996: 49) a pokouší se zjistit, „whether underlying the diversities which are observable with relative ease there exist valid general principles“ (Greenberg 2005: 9) – kniha vyšla poprvé v roce 1966. Univerzálie se pak dělí do dvou základních skupin: bezvýjimečné *unrestricted universals*, které jsou aplikovatelné na všechny jazyky, neboť „characterize the distribution of languages along a single parameter“ (Croft 2003: 52), a *implicational universals*, které „describe a restriction on logically possible language types that limits linguistic variation but does not eliminate it“ (Croft 2003: 53). V dnešní době představují právě *implicational universals* spolu s teorií příznakovosti základní metodologické koncepty, které se v rámci jazykové typologie využívají (srov. Croft 2003: 87). Implikační pravidla, jak zřetelně říká i Croftova definice, se týkají logicky možných jazyků, tj. právě toho typu logických vztahů, o něž jde v Jakobsonově teorii kódu zejména.

474 Srov. Holenstein 1976: 72. I v tomto případě se ale zdá Jakobsonův přístup značně schizofrenní. Na jedné straně říká: „Neither the phonemic nor the grammatical entities can be identified through a merely distributional analysis. We cannot decide, for instance, whether two forms are homonymic or identical if we do not know whether, behind the contextual variation, there is one invariant semantic value or not.“ (1953b, SW II: 225) Na straně druhé ale právě frekvenci považuje za mechanismus, který legitimuje objektivní zkoumání významů: „These equational propositions occupy an important place in the whole corpus, they may be submitted to distributional analysis (is it said, and in what contexts, that ‘A is B’, that ‘B is A’, and/or that ‘A is not B’ and ‘B is not A?’). Thus the strictly linguistic technique of distributional analysis appears to be wholly applicable to problems of meaning, both grammatical and lexical, and meanings can no longer be regarded as ‘subjective intangibles’.“ (1959c, SW II: 494) Z pozice *Gesamtebedeutung* by Jakobson s mírou frekvence jakožto ukazatelem ne/příznakovosti pravděpodobně nesouhlasil. Viz Andrews 1990: 14.

jádřením hierarchizace (jazykového) kódu (což je vlastně jen jiný termín pro teorii příznakovosti), ale zároveň vyznačují cestu, po níž uživatelé musejí jít při jazykové akvizici,⁴⁷⁵ resp. komplementárně – po které jdou v případě jistých jazykových deviací.⁴⁷⁶ Tato pravidla jsou – podle Jakobsona – obecně platná a i přes nejistotu empirických (induktivních) zjištění taková zůstanou.⁴⁷⁷ Implikační pravidla jsou navíc taková pravidla, která nepopisují uspořádanost totalit *signum*, nýbrž operují na odlišených rovinách rozlišujících (to zejména) a určujících znaků.

Když Elizabeth Hume⁴⁷⁸ tvrdí, že základem bezpříznakovosti prvku je jeho prediktabilita, zdá se pak, že teorie příznakovosti, resp. implikační pravidla jsou ideální koncept pro deskripci znakového systému a zároveň jeho inherentní strukturalitou. Nicméně tento ideální koncept popisuje ideální strukturu, která má pouze ideální existenci, a proto „it is clear that markedness does not explain anything; it is something that needs to be explained“ (Hume 2005: 184). Hume se pak domnívá, že vysvětlením příznakovosti je právě obecná prediktabilita bezpříznakových prvků, kterou lze dále popsat pomocí rysů jako percepční významnost, artikulační jednoduchost či zkušenost účastníků komunikace s jazykem.⁴⁷⁹ Neexistuje-li ale žádný koherentní a jednotný přístup ke konceptu příznakovosti,⁴⁸⁰ nemůže existovat ani žádný jednotný postup pro jeho ověřování. Zásadním problémem je v tomto případě konkrétní rámec, resp. relikt ostatních rámců, jejichž přítomnost blokuje možnost ustavit nerozpornou teorii. V přístupu Wierzbické i Nováka, ale v důsledku také Jakobsona lze pozorovat jeden stejný, podstatný prvek, a sice, že lingvistická teorie či model nějakého jazykového jevu, případně kategorie musí obligatorně disponovat prediktivní si-

475 Explicitně například: „Such laws of implication may be checked through a study of language in the process of construction, that is, children’s language. If, in the languages of the world, the presence of B implies the presence of A in the same pattern, then children as a rule – and again there may be Brazilian exceptions – cannot acquire B earlier than A.“ (1953b, SW II: 226)

476 Jak Jakobson obšírně vysvětluje: „If the child’s acquisition of distinction B implies his acquisition of distinction A, the loss of A in aphasia implies the absence of B, and the rehabilitation of the aphasic follows the same order as the child’s phonemic development. The same laws of implication underlie the languages of the world both in their static and in their dynamic aspects. The presence of B implies the presence of A and correspondingly, B cannot emerge in the phonemic pattern of a language unless A is there; likewise, A cannot disappear from a language as long as B exists. The more limited the number of languages possessing a certain phonemic feature or combination of features, the later is it acquired by the native children and the earlier is it lost by the native aphasics.“ (1956, SW I: 482–483)

477 Jakobson mluví o tom, že před objevením ptakopyška zoologická definice savce nepředpokládala, že by někteří z nich mohli klást vejce. V období po objevení ptakopyška část definice „nekladou vejce“ zůstává platná pro většinu savců. Viz 1958a, SW I: 526.

478 Viz Hume 2005.

479 Viz Hume 2005: 184–185.

480 Srov. Haspelmathovu tabulku s působností a dosahem jednotlivých teorií příznakovosti. Viz Haspelmath 2006: 64–65.

lou (jinak by nešlo o produkt lingvistiky jakožto nomotetické vědy).⁴⁸¹ Takový požadavek byl mnohokrát zpochybňován, jak tvrdí například Goodman v souvislosti s problémem indukce – „for what *has* happened imposes no logical restrictions on what *will* happen“ (Goodman 1983: 59). V tomto smyslu pak proti sobě stojí interpretace kódu jakožto – jak říká Barthes – stopy toho, co „bylo vždy *již* přečteno, viděno, učiněno, prožito“ (Barthes 2007: 39), tj. jakožto fixace minulých zkušeností, na straně druhé pak interpretace kódu jakožto symbolického systému, který slouží jako základ pro rozpoznávání (případně produkci) všech budoucích (znakových) událostí.⁴⁸² V této souvislosti je, myslím, symptomatická jedna z nepřímých definic kódu, kterou Jakobson předkládá:

„Verbal symbols are cited as a salient examples of legisigns. Interlocutors belonging to one given speech community may be defined as actual users of one and the same linguistic code encompassing the same legisigns.“

(1961, SW II: 573)

Důsledná interpretace tohoto Jakobsonova vyjádření musí v posledku dojít k tomu, že užití Peircova termínu *legisignum* signalizuje zásadní orientaci na *signans* a důsledkem je pak také skutečnost, že termínem kód bychom měli rozumět pouze systém distinktivních rysů či potenciál jejich fonémových (a jiných) syntéz.⁴⁸³ Na jiném místě ale Jakobson⁴⁸⁴ tvrdí, že analýza jakéhokoli jazyka spočívá ve zjištění, jaké množství a typy distinktivních rysů jsou nutné k rozlišení (nejmenších) významových jednotek jeho kódu (=morfémů) a slovních kombinací, z čehož by ovšem vyplývalo, že kódem bychom měli rozumět nikoli výrazové horizontální syntézy, nýbrž vertikální totality *signum*. Jakobson se tento rozpor pokouší překonat konstatováním typu: „Whatever we analyze, the sound or the meaning, if our analysis is linguistic, we necessarily discover [...] that the phonemic and grammatical structures present simply two aspects of one and the same indissoluble totality and are necessarily and intimately co-ordinated.“ (1949b, SW II: 110)⁴⁸⁵ Jeho přístup nicméně z větší části tenduje k zásadní disociaci *signum*, tj. z hlediska teorie kódu je problémem guiraudovsky řečeno vztahu diakritického a sémantické strukturace, resp. systém distinktivních rysů / fono-

481 Jistou sumarizací toho, co Wierzbicka (spíše implicitně) požaduje po jazykové analýze, viz García 1991: 35.

482 Jedna z Jakobsonových re-interpretací znakové triády ikon, index, symbol vyjadřuje právě vztah těchto znakových typů k času, přičemž symbol Jakobson charakterizuje právě vlastností *esse in futuro*. Viz 1966, SW II: 358.

483 Srov. též formulace o fonémových syntézách distinktivních rysů, které zajišťuje kód v 1956, SW II: 242–243.

484 Viz 1953a, SW I: 449.

485 To je ono Jakobsonovo vytrvalé stanovisko teoretika znaku.

logické systémy jsou případem, který Goodman⁴⁸⁶ při výkladech o problémech notace nazývá systémem *finite differentiation*, který pokrývá celou oblast minimalisticky viděného *signans*, zatímco v případě *signatum* se orientuje pouze na některé jeho aspekty.

Rozpornost mezi Jakobsonovým přístupem na straně jedné a kritiky prediktabilní síly příznakovosti na straně druhé má – dle mého názoru – svůj původ v třetím charakteristickém rysu (Jakobsonova konceptu) kódu, reálnosti. Tento rys je jakobsonovsky specifický, neboť ideální, strukturalistická teorie diference je v zásadě anti-realistická.⁴⁸⁷ Otázku, zda jsou binární opozice pouze metodologický koncept, který je svou povahou vnější, nebo zda jsou inherentní součástí struktury jazyka,⁴⁸⁸ zodpovídá Jakobson zcela jasně, když říká, že povaha systémových opozic „is neither fictional nor metaphysical, but simply and solely a CODE-GIVEN truth“ (1962b, SW I: 650), která se projevuje jak v jednotlivých komunikačních aktech, tak v systémových předpokladech těchto komunikačních aktů.⁴⁸⁹ Opozice nelze jednoznačně kvalifikovat jako psychologické, sociální či metafyzické konstrukty, podle Jakobsona jsou prostě reálné, to znamená, že jejich projevy lze nalézt všude tam, kde se můžeme setkat se znaky, to znamená všude. Zde je nutné hledat také původ Novákovy kritiky *Gesamtbedeutung*, který je podle něj pouze lingvistickým konstruktem s problematickou verifikací, zatímco Jakobsonův realistický koncept invariantu „makes the stratified structure of phonemic patterns, their governing laws of implication, and the conclusive typology of languages so transparent that the inherence of this scale in the linguistic system is quite manifest“ (1956, SW I: 501). Reálnost lze proto chápat jako Jakobsonovu neochotu opustit výrazovou teorii příznakovosti na úrovni strukturace *signatum*, je to goodmanovská deformace nebo kuhnovské nadbudování. Subliminální povaha kódu, jejímž důsledkem je redukce či eliminace uživatelů jazyka při deskripcích jeho struktury, pak zvláštním způsobem kontrastuje s Jakobsonovým zarytým odmítáním arbitrárnosti pomocí Käse-fromage argumentu, tj. normativních důsledků, které spojení *signans* a *signatum* pro uživatele má. Navíc teorie znaku, ani teorie kódu nemá žádné konceptuální nástroje k tomu, aby mohla tuto normativitu (či korelace znakových složek) vysvětlit. Hlavním a jediným argumentem tak ve všech případech musí být předpoklad reálnosti invariantních systémových (o)pozic.

486 Viz zejm. Goodman 1968: 135–136.

487 Viz Devitt – Sterelny 1999: 268–270.

488 Viz 1956, SW I: 499.

489 Jakobson explicitně tvrdí, že „[m]y reiterated thesis on the distinctive oppositions inherent in the structure of language [...] was meant as a literal intrinsic description of actual phenomena and not at all as a picturesque and metaphorical way of expression.“ (1962b, SW I: 649) Viz též 1979, SW VIII: 27.

Je proto v důsledku možné formulovat termín kód jako strukturu invariantů, přičemž pravidla této struktury jsou pravidly implikačními, která jsou sama založena na univerzální teorii příznakovosti. Tento koncept je podle Jakobsona⁴⁹⁰ platný pro všechny jazykové entity, všechny jazykové roviny díky principu binarismu, který stojí v základu hyperekonomické, uzavřené struktury distinktivních rysů, o níž Jakobson⁴⁹¹ explicitně prohlašuje, že se jedná o kód.

Jakobsonova teorie kódu je na nejobecnější úrovni komplexem teorie relací invariantů a implikačních pravidel⁴⁹². Kód je totální struktura a snad podobně jako v případě znaku pokrývá neúměrně široké pole jevů. Je proto pochopitelná kritická výtka, že diferenční rámec, resp. strukturalistický přístup ke kódu „seems to select its objects in order to confirm what started out as a working hypothesis“ (Gorlée 1992: 411). Pro Jakobsona je kód obecný termín, který lze uplatňovat kromě fonologického kódu, kódu distinktivních rysů, morfologického kódu i v případě psaní.⁴⁹³ Jakobsonovu diferenční teorii nazývám teorií kódu, ačkoli z nehomogenního množství jevů, o nichž je Jakobson ochoten mluvit jako o kódu, by mohlo vyplývat, že vhodnější terminologie by měla pracovat spíše s plurálovým označením, teorie kódů. Oddělenost znakových složek a také různost aspektů řeči je ale v Jakobsoně teorii kódu vždy pouze redukcí na invariantní typovost, která horizontálně vykazuje identické pravidelnosti a totožná pravidla (příznakovosti). Jedním z výsledků konfrontačních úvah o teorii znaku a teorii kódu je tedy zjištění, že se komplex – řečeno s Ecem – sémiotiky signifikace pohybuje v metodologickém kruhu. Jedním z účelů teorie kódu je poskytnout nejen způsob, jakým jsou / mohou být organizovány jeho jednotky, ale zároveň poskytnout definici této základní jednotky. Přestože je možné teorii příznakovosti, resp. teorii distinktivních a konceptuálních rysů vnímat jako diferenční, relační a v jistém smyslu anti-jednotkový, anti-atomizující přístup (Jakobson jakožto hlasitý odpůrce pozitivistické lingvistiky devatenáctého století věnuje značné úsilí inventarizaci jistých zvukových charakteristik jazyka), jejich cílem je předložit nějakou ukončenou sadu univerzálních, konečných jednotek znakové povahy, přičemž ale to, co míníme znakem či znakovou povahou, Jakobsonova teorie difference neříká. Tento krok je nutnou podmínkou analýzy prizmatem teorie příznakovosti.⁴⁹⁴ Jakobsonovým cílem (z hlediska teorie kódu) vlastně nebyly produkty té které jazykové roviny, tj. znaky, nýbrž invariantní kódy, které tyto podkládají. Fonémy a gramatické kategorie nejsou mezi

490 Viz 1972, SW VII: 85.

491 Viz 1972, SW VII: 86–87. Srov. též 1953b, SW II: 225.

492 Srov. například Jakobsonovo konstatování, že „in phonemics the combinability of distinctive features into bundles or sequences is restricted and determined by a considerable number of universal implicational rules“ (1963b, SW II: 582).

493 Srov. kap. 4.2.1.

494 Srov. Ricoeur 1993: 205.

jazyky, popř. znakovými systémy ekvivalentní, ekvivalentní jsou invariantní opozice v kódu, které syntetizují různě v různých jazycích. Na stranu druhou, byl to právě formální dyadický model znaku, který takové diferenční myšlení – v případě teorie Romana Jakobsona – umožnil. Schematicky řečeno: model znaku umožňuje uvažovat teorii kódu, která ale (paradoxně) umožňuje uvažovat znak. Znak, který je implikován teorií kódu ale není totožný s tím, který je výsledkem vertikální korelace teorie znaku. Snad se mi podařilo prokázat, jak důležitou roli v Jakobsonově myšlení teorie kódu sehrál koncept fonému jakožto syntetické jednotky, jejíž existence je umožněna pouze analytictějším systémem distinktivních rysů.⁴⁹⁵ A právě tento vztah – mezi distinktivními rysy a fonémem, mezi konceptuálními rysy a pádem či časem, mezi *Gesamtbedeutung* a významem /bachelor/ – je ve své povaze schizofrenně neurčitý. Pokud by taková cesta byla neproblematicky možná, nesetkali bychom se ale s problémy metodologické eroze totality *signum* a vlastně ani s problémy mapování Jakobsonovy teorie na tu Peircovu.

Zřetelným vyjádřením tohoto stavu je Jakobsonovo *otherness* distinktivních rysů. Minimální jednotky jsou v té nejčistší podobě pouze diferenční, nelze o nich uvažovat jinak než jako subliminálních rozdílech, jsou to prázdné entity bez systémově fixovaného významu.⁴⁹⁶ Nejlepších výsledků dosahuje teorie kódu v deskripčních artikulace výrazu, teorii distinktivních rysů. To by snad mohlo chápáno jako paradoxní situace, neboť Jakobsonem⁴⁹⁷ proklamované sémantické kritérium je v praxi konfrontováno se systémovým popisem *signans*, jehož *signatum* je cele synonymní a čistě diferenční.⁴⁹⁸ Disociace *signum* je doprovázena ontologizací kódu, která tak zároveň motivuje Jakobsonovo zaryté odmítání arbitrárnosti. Znak nemožou být arbitrární, protože jsou generovány kódem, který sám arbitrární není.⁴⁹⁹ Teorie kódu opouští saussurovský koncept arbitrárnosti zejména proto, že je primárně navázán na dyadický logocentrický model znaku. Toto upuštění je kritickým výpadem proti tezi, že v případě jazyka neexistuje možnost nahradit ho

495 Jakobson jasně říká, že „[w]ithout an explicit or at least an implicit analysis into features, the phonemes of language cannot even be properly listed“ (1962b, SW I: 645).

496 Srov. Salvatore – Venuleo 2010: 66.

497 Srov. např.: „Everything language can and does communicate stands first and foremost in a necessary, intimate connection with meaning and always carries semantic information.“ (1972, SW VII: 85) Viz též 1963a, SW II: 282–283, kde se – možná příznačněji pro teorii kódu – tvrdí, že jakákoli analýza na menší, konstitutivní jednotky nikdy neznamená nacházení jednotek beze smyslu.

498 Na úrovni poznámky pod čarou by Jakobsonovu snahu teorie kódu bylo možné srovnávat s Fregovou sémantikou, která je stejně jako Jakobsonova teorie charakteristická svou ambicí po univerzálním, atemporálním a formálním výkladu a silnou tendencí k depsychologizaci. Fregova teorie vyplývání v důsledku vede k formulování teze, že *Bedeutung* na úrovni výpovědi je její pravdivostní hodnota, tj. formuluje univerzální synonymii *Bedeutung* pravdivých výpovědí. V základu obou teorií stojí univerzalistická idea, která v poslední instanci generalizuje a transformuje na společný jmenovatel, ve Fregově případě pravdivost, v Jakobsonově diferenci. Srov. např. Frege 1993.

499 Viz kap. 3.4.

jiným znakovým systémem, neboť „jazykové znaky jsou [...] nespočetné“ (de Saussure 1996: 102). Teorie kódu souhlasí s nemožností takové substituce, ale nikoli kvůli nekonečným armádám znaků (abych terminologicky navázal na Hjelmsleva), jimiž jazyk disponuje, nýbrž kvůli přísné logice relací ukončené sítě prvků, které předcházejí znakovým syntézám. Nejsilnější přihlášení k teorii kódu jakožto diferencí a oddělenosti složek *signum* se u Jakobsona ukazuje ve chvíli, kdy v souvislosti s teorií opozic využívá termínů teorie znaku:

„[T]here is a difference of basic importance between a phonological and a grammatical opposition: in the former case the coupled contradictories reside in the perceptible side of language (*signans*, or ‘signifier’), whereas in the latter they lie in its intelligible side (*signatum*, or ‘signified’).“

(1972, SW VII: 88–89)

Na jiném místě pak dodává:

„Linguistic analysis gradually breaks down complex speech units into morphemes, the ultimate constituents endowed with proper meaning, and dissolves these smallest semantic vehicles into the ultimate components capable of differentiating morphemes from each other. These components are termed distinctive features. Correspondingly, two levels of language and linguistic analysis are to be kept apart: on the one hand, the semantic level, involving both simple and complex meaningful units from the morpheme to the utterance and discourse and, on the other hand, the feature level, concerned with simple and complex units which serve merely to differentiate, cement and partition, or bring into relief the manifold meaningful units.“

(1956, SW I: 464–465)

Z toho pak vyplývá, že celý Jakobsonův koncept kódu lze vnímat také jako jistý kritický výpad proti korelačními konceptu arbitrárnosti. Není ale pouze negativní, nýbrž nabízí také jisté pozitivní (byť nadmíru problematické) řešení, jakousi komplexní alternativu k saussurovskému projektu. Budeme-li chápat sémiologii *CLG* jako konglomerát tezí o arbitrárním spojení označujícího a označovaného a lineární povaze označujícího, pak Jakobsonova alternativní teorie kódu říká, že princip linearity je nutné nahradit teorií distinktivních rysů, to je onen artikulační rozměr kódu, a arbitrárnost je možné nahradit principem diagramatičnosti, resp. sémiozickou maticí, to je onen korelační rozměr kódu.⁵⁰⁰ V extrémní podobě ale z celé Jakobsonovy teorie kódů vyplývá, že jeho zájem v této oblasti zcela vylučuje koncept znaku, ačkoli sám (konzistentně) tvrdí, že veškeré jazykové jednotky jsou znakové povahy, zároveň (konzistentně) používá

500 Srov. 1966, SW II: 357.

formálně dyadický determinismus pouze jako rétorickou figuru, jakýsi stylistický přívazek, který musí ustoupit nezávislým analytickým systematizacím (či teoriím) na úrovni odlišených složek znaku, a to bez ohledu na jejich korelace.

5 | Komunikace

[R]ozhovory jsou výměnou zpráv (například meteorologických), rozhořčení nebo radostí (příklad: intelektuálních) již známých nebo sdílených mluvčími. Všim hýbe potěcha z mluvení, z vyjadřování souhlasu nebo nesouhlasu.

Adolfo Bioy Casares: Morelův vynález

Jak vůbec takový model sestavit, je-li každá zkušenost neopakovatelná? Milostné spojení a četba se nejvíce podobají v tom, že se v nich otevírají časy a prostory odlišné od těch, jež umíme změřit.

Italo Calvino: Když jedné zimní noci cestující

Vyčleňování komunikace jako samostatného tématu, resp. jako samostatného rámce musí být v diskusi o Jakobsonově sémiotické teorii nutně založeno kontrastivně, a to z toho důvodu, že Jakobsonovy výklady o komunikaci z podstaty nevyžadují přijetí jiného deskriptivního prizmatu; v důsledku nepřekračují metodologickou mez vytyčenou diferenčním rámcem teorie kódu. Z tohoto důvodu byly problémy a otázky, o nichž chci mluvit v této části, v méně či více zjevné podobě přítomné již v předcházejících kapitolách. Zde bych se chtěl zaměřit pouze na některé vybrané problémy, které svou povahou nejexplicitněji komplikují, transformují či deformují koncept znaku a kódu v podmínkách nastavených komunikačním rámcem.

V úvodní části jsem jako jeden z rysů tohoto rámce uvedl⁵⁰¹ primární postavení významu promluvy před významem slova. Teorie kódu nahlížená prizmatem otázek (teorie) komunikace předkládá a privileguje pouze jistou část problémů, které vyvstávají v souvislosti s popisem mechanismů komunikačních aktů. Tato část problémů bývá nazývána langueová či obecněji prostě jako předpoklady řeči⁵⁰² a přestože nevyklučuje uvažovat o komunikaci a komunikačních aktech jako takových, otázky s nimi spojené se pokouší vykládat v návaznosti na některé privilegované koncepty, tedy kód. Jakobson tvrdí, že „[no] communication is feasible without a certain stock of what the engineers [...] call preconceived possibilities and pre-

501 Viz kap. 2.2.2.

502 Srov. Kořenský 2003.

fabricated representations“ (1953c, SW II: 558), jinými slovy lze říci, že se žádná komunikativní událost nemůže uskutečnit bez *a priori* daného kódu. Když Jakobson mluví o *prefabricated representations*, zdá se, jako by mluvil o hotových jednotkách *signum*, které jsou výsledkem artikulačního a korelačního procesu. To, co má mluvčí k dispozici, je pak tedy nějaká znaková sada, jejíž jednotky jsou nejen diskrétní, ale zároveň již v nějakém smyslu korelované. Kód by pak z tohoto pohledu bylo možné definovat jako zásobárnu vygenerovaných znakových funkcí. Tyto *prefabricated representations* ale již na první pohled odporují závěrům, k nimž dospěla Jakobsonova teorie kódu (disociace jednoty *signum*, přehlížení problémů korelace znakových složek, subliminální a univerzální povaha opozic, eliminace účastníků komunikace etc.). Ústřední problém spojený s komunikačním rámcem se u Jakobsona vyjevuje ve dvojí podobě. Při popisu jakéhokoli jazyka a jakékoli jazykové roviny lze postupovat buď cestou nalézání ekonomických, ne-redundantních jednotek, a eliminovat tak nekonečné znakové projevy na invariantní typy (to je problém formální), nebo ustavovat vztahy mezi podobnými projevovými jednotkami, aniž by se redukovaly na nějaký společný zdrojový typ (to je problém psychologický).⁵⁰³ První způsob je explicitním vyjádřením přístupu teorie kódu, druhý (do jisté míry) souvisí s teorií (lidské) komunikace. V důsledku je tak při popisu toho, co míníme řečí či sémiózou, nutné obětovat „either descriptive elegance or psychological truth“ (García 1991: 33). Není jistě překvapením, že Jakobson obětuje *psychological truth*.

Diferenční rámec uvažuje o směně zpráv v podobě více či méně složitých znakových konglomerátů a nevylučuje možnost pracovat s nějakým modelem této směny, zároveň si ale vynucuje uvažovat o tomto modelu jistým způsobem, obecně takto: zpráva X, kterou mluvčí směňuje, znamená P; na straně adresáta je pak tato zpráva na základě kódu dekodována jako P, kód je v takové interakci garantem identity významů.⁵⁰⁴ V jisté ideální podobě proto diferenční rámec nepotřebuje psychologické termíny, resp. onu *psychological truth* v podobě subjektu, který produkuje zprávy s nějakým záměrem či přesvědčením.⁵⁰⁵ Je-li ale tato garance identity chápána jako komunikační úspěšnost, musí koncept kódu při hledání odpovědí na otázky po úspěšnosti znakové směny doznávat zásadních změn, neboť kdyby kód byl jednoduše souborem prefabrikovaných znaků, případně pravidel pro spojování jejich částí, neexistoval by ani žádný rozumný důvod, proč komunikační a diferenční rámec považovat za odlišné. Psychologie účastníků komunikace, jejich záměry či kreativita v komunikačních aktech je zcela eliminována, případně odsunuta do oblastí, kterým Ja-

503 Viz citace z Itkonenovy knihy *Causality in Linguistic Theory* v García 1991: 33.

504 Adresát je při interpretaci zpráv doslova veden kódem. Viz 1956, SW I: 473–474.

505 Například Müllerovu lingvistickou teorii (srov. kap. 2.1.1) lze charakterizovat jako dekontextualizační, protože abstrahuje od zkoumání jazyka v komunikaci, od mluvčích, kteří jazyk používají. Viz Harris 2005: 87–88.

kobson nevěnuje žádnou speciální pozornost.⁵⁰⁶ Nejzásadnějším rozdílem mezi diferencí a komunikací tedy spočívá v tom, že zatímco diference eliminuje psychologii účastníků komunikačních aktů,⁵⁰⁷ komunikační rámec se bez konceptu přesvědčení, intence či subjektu obejít nemůže.⁵⁰⁸ Jakobsonova teorie kódu je silný nástroj, který lze uplatňovat při popisu horizontální artikulace, v případě vertikálních korelací ale svou sílu ztrácí, a to zejména proto, že subliminální povaha artikulací nedokáže vyložit základní (a intuitivní) problémy komunikace, eliminuje účastníky komunikace a jejich motivace. Operabilnost teorie kódu je přímo podmíněna vyloučením intencí.⁵⁰⁹ Na druhou stranu, každá teorie významu komunikačního rámce se musí vyrovnat s intencionalitou,⁵¹⁰ resp. subjektem. Dokonce i sám Jakobson⁵¹¹ tvrdí, že iniciační fázi jakékoli komunikační události jsou intence mluvčího, které ale není možné – na rozdíl od fyzického přenosu zprávy – rigorózně analyzovat.

Hranice diferenčního rámce v lingvistice představuje věta/výpověď, resp. text.⁵¹² Jakobson s výjimkou nesystematických poznámek o některých aspektech výpovědi (zejména diagramatičnost) těmto vyšším jednotkám žádnou zásadní pozornost nevěnuje, což – jak se pokusím ukázat v průběhu této kapitoly – má zásadní vliv na konstrukci komunikačních interakcí. V takřka přímém protikladu k takovému přístupu jsou vyjádření některých (post)analytických filozofů. Donald Davidson v odpovědi na Dummetovu reakci na jeden svůj článek říká, že „[a]ny obligation we owe to conformity is contingent on the desire to be understood“ (Davidson 2005a: 118). Představa, že dokážeme popsat komunikační proces, resp. jeho

506 Snad právě tento aspekt kreativity mohl být důvodem, proč se v druhé polovině dvacátého století kladl takový důraz na syntax. Srov. Jackendoff 1995: 23.

507 Chomsky charakterizuje diferenční rámec, resp. strukturalistickou lingvistiku militantním anti-psychologismem. Viz zejm. Chomsky 2005: 57–58.

508 Například Grice ve svém (klasickém) článku „Meaning“ obhajuje tezi, že význam lze vyložit pomocí intencí (mluvčího). Viz Grice 1957. Při charakterizaci komunikačního rámce proto souhlasím se Searlovou tezí, že filozofie jazyka je součástí filozofie mysli. Viz Searle 1983: 160.

509 Srov. Ricoeur 1993: 207.

510 Davidson – jako jeden z mnoha případů – tento problém formuluje takto: „I agree that the speaker does not usually ‘form an express intention’, and he does not ‘hold a theory’, but I do say that even when a speaker is speaking in accord with a socially acceptable theory he speaks with the intention of being understood in a certain way, and this intention depends on his beliefs about his audience, in particular how he believes or assumes they will understand him.“ (Davidson 2005a: 122) V jistém smyslu extrémní je Searlova formulace „‘representing’ and ‘standing for’ are just other names for intentionality“ (Searle 1995: 21), která je jasným přihlášením k tomu, čemu zde říkám komunikační rámec.

511 Viz 1956, SW I: 487.

512 Tyto koncepty jsou postupně inkorporovány do tradičního stratifikačního modelu jazyka přímo vyrůstajícího z (klasického) strukturalismu. Viz Kořenský 1984: 39–40. Případně se věta nebude vůbec chápat jako jednotka, kterou by se měla zabývat teorie kódu, nýbrž právě pouze teorie komunikace. Srov. Ricoeur 1993: 209.

(ne)úspěšnost na základě toho, že popíšeme, co je jazyk (zejména z hlediska teorie kódu), je mylná. Jediným obligatorním prvkem úspěšné komunikace je mluvit takovým způsobem, abychom byli pochopeni tak, jak očekáváme a zamýšlíme.⁵¹³ Radikální formulací tohoto postoje, který lze v tomto kontextu chápat jako protiklad (jakobsonovské) teorie kódu, je známá Davidsonova teze, že „there is no such thing as a language, not if a language is anything like what many philosophers and linguists have supposed“ (Davidson 1986: 446).⁵¹⁴ Před jazykem (zejména ve smyslu pravidel jakožto diferenční struktury) stojí komunikace, před významem slova stojí komunikační úspěšnost.⁵¹⁵ To se projevuje mimo jiné také v tom, že proti type-tokenovému dyadismu teorie znaku doplněném o nutnost vypořádat se s referentem (či v Jakobsonově terminologii *denotatum*) staví komunikační rámec zásadní antitezi, že „pojem reference je sekundární vůči pojmu mluvního aktu“ (Kořátko 1998: 45).⁵¹⁶ Type-tokenovou povahu znaku kriticky napadá (Harrisova) integrační sémiotika, když tvrdí, že klasická sémiologie se zabývala studiem znaků pouze jako redukcemi, tj. jako hypostazemi nezávislými na intencích uživatelů,⁵¹⁷ a snad proto také z pole svého zájmu eliminovala referenci. Znak je ale vždy součástí konkrétní komunikační události a Harris v této souvislosti předkládá mimořádně silný (tj. protikladný) rys znaku: „Signs, therefore, [...] are not *invariants*“ (Harris 2000: 69). Obecná, integračnėsémiologická definice znaku je založena na komunikantech a přestože vykazuje některé shodné rysy s definicí referenční/diferenční, odlišuje se od nich podstatně v tom, že nepracuje s abstraktními jednotkami znaku, nýbrž s (do jisté míry) formalizovanými účastníky komunikace.⁵¹⁸

513 Viz Davidson 2005a: 118.

514 Na jiném místě pak Davidson tuto tezi reformuluje takto: „[T]here is no such thing as a language apart from the sounds and marks people make, and the habits and expectations that go with them.“ (Davidson 2005b: 131)

515 Viz Davidson 2005a: 120–121.

516 Viz též Kořátko 1996: 13–14. Existuje zde (samozřejmě) jisté napětí mezi referenčním objektivismem, který tvrdí, že reference je zcela nezávislá na přesvědčení mluvčích (a tak i v případech, kdy jsou všichni členové daného společenství přesvědčeni, že výraz „pes“ referuje výhradně ke kokršpanělům, výraz „pes“ ve skutečnosti referuje ke všem psům vždy a bezvýhradně), a jiným typem objektivismu (řekněme putnamovským), který tvrdí, že komunikační (a společenské) standardy jsou z hlediska určení reference zcela irelevantní. Viz Marconi 1997: 97–105.

517 Viz Harris 2000: 48.

518 Viz Harris 2000: 70. Jistě i v tomto případě by bylo možné nalézt jisté předchůdce. Když například Morris v *Signification and Significance* definuje fundament sémiotického výzkumu jako pěti-termovou relaci znaku, interpreta, interpretantu, signifikace a kontextu, formalizuje vlastně nejen komunikační proces, ale zároveň explicitně odmítá tuto formalizaci považovat za definici znaku a tvrdí, že „[t]he formulation simply gives the conditions for recognizing certain events as signs“ (Morris 1970: 2). Morrisova pragmatická behavioristická sémiotika by v tomto smyslu měla k Harrisovu přístupu velmi blízko.

Ukázkově rozdíl mezi diferenčním a komunikačním rámcem ilustruje Searlova kritika Rossova pojetí mluvních aktů.⁵¹⁹ Ross zakládá celou svou analýzu na existenci tří elementů, zájmena Já a Ty a performativního slovesa. Searle naopak tvrdí, že takový přístup (nazývaný též tzv. *performative deletion*) postuluje jednotky, které pro analýzu mluvních aktů nejsou vůbec podstatné. V jeho pojetí je totiž analýza komunikace založena prostě na mluvčím, adresátovi a mluvním aktu. Když Ross tvrdí, že provádí pragmatickou analýzu, není to pragmatická analýza, nýbrž pouze varianta analýzy syntaktické. Podobně pak i Jakobsonovo pojetí kódu, které jsem předložil v předcházející kapitole, představuje v komunikačním rámci koncept příliš jednoduchý či příliš determinovaný na to, aby mohl beze změny plnit metodologické úkoly na něj kladené. Podobně jako model znaku v diferenčním rámci je zde koncept kódu konceptem, jenž musí být pře-myšlen, zapomenut nebo nahrazen.

5.1 Model komunikace a funkce jazyka

Jakobsonův⁵²⁰ komunikační model vymezuje šest konstituentů verbální komunikace: (1) psycho-fyzické účastníky komunikace (*addresser* a *addressee*), kteří si prostřednictvím (2) kanálu (*contact*) směňují (3) zprávu (*message*) odkazující k nějakému (4) kontextu (*context*), přičemž úspěšnost tohoto procesu zajišťuje (5) sdílený kód (*code*). Pokud adresát obdrží zprávu v jazyce, který zná, interpretuje ji právě pomocí něho, tj. pomocí kódu, který – podle Jakobsona⁵²¹ – poskytuje svému uživateli plně nasycenou strukturu distinktivních rysů a zároveň veškeré možné fonémové kombinace a také pravidla řetězení fonémů do slov.⁵²² Kód zároveň limituje mluvčího. Ten kódem poskytnuté jednotky pouze používá, ale nevytváří.⁵²³ Ekvivalence, které kód zakládá mezi interpretacemi jednotek na straně mluvčího a adresáta, jsou absolutně nutnou podmínkou úspěšné komunikace.⁵²⁴ Toto je teorie komunikace derivovaná z teorie kódu.⁵²⁵

519 Viz zejm. Searle 1979: 168n.

520 Viz 1960b, SW III: 22.

521 Viz 1956, SW I: 465–466.

522 Srov. 1956, SW I: 497, kde Jakobson říká, že adresát identifikuje jednotky na základě zřetězení (fonémů) a kombinace distinktivních rysů. Obě tyto operace jsou dané kódem. Stejně mechanismy uplatňuje také mluvčí při produkci zpráv. Viz 1956, SW II: 242.

523 Viz 1956, SW II: 242.

524 Viz 1956, SW II: 244.

525 Nejexplicitnější formulace tohoto postoje, vyplývající z Jakobsonových diskuzí o (matematické) teorii komunikace, zní: „[T]he efficiency of a speech event demands the use of a common code by its participants.“ (1956, SW II: 241)

Jakobsonův komunikační model by bylo možné na první pohled chápat jako jistý metodologický protipól k teorii distinktivních rysů či analýze pádu, tj. k teorii kódu. Formální (deskriptivně elegantní) výhodnost tohoto modelu ale nespočívá v tom, že by popisoval proces (mezi)lidské komunikace, nýbrž v tom, že na základě komunikačních konstituentů formuluje šest jazykových funkcí.⁵²⁶ A je to právě tato proklamativní polyfunkčnost a komplexnost jazyka, která odlišuje Jakobsona od amerických post-bloomfieldovských deskriptivistů, francouzských strukturalistů a snad dokonce i od analytické tradice wittgensteinovské a carnapovské.⁵²⁷ Jakobsonův přínos lze tedy spatřovat nikoli snad ve vytvoření komunikačního modelu jako takového, nýbrž v konstruování modelu komunikace s ohledem na reflexi jednotlivých konstituentů jakožto funkcí kódu.

Budou-li se v návaznosti na nutnost vypořádat se s *psychological truth* považovat za klíčové položky komunikačního aktu jeho psycho-fyzičtí účastníci, vyvstanou spolu s tím dvě vlastnosti jakobsonovské sémiotiky, které zároveň příkladně ilustrují chápání komunikace jako takové. Jakobson⁵²⁸ nejprve požaduje, aby byly oba póly komunikačního řetězce jasně rozlišeny, což v důsledku znamená, že jazyk je mluvčímu a adresátovi přístupný nikoli ve své totalitě, ale pouze do jisté míry a v závislosti na tom, v jaké roli účastník komunikace vystupuje.⁵²⁹ Tuto pragmatickou otázku ale vzápětí redukuje na operace, které účastníci komunikace při produkci/interpretaci zpráv provádějí, tj. tyto operace subsumuje pod dvojici selekce a kombinace,⁵³⁰ což jsou termíny derivované z teorie kódu. *Psychological truth* je transformována (zpět) na deskriptivní eleganci, ovšem s tím rozdílem, že je doplněna o komplementaritu a hierarchičnost těchto operací v závislosti na tom, zda jde o pozici mluvčího či adresáta. Obě tyto pozice musejí mít nutně svůj korelát v diferenční struktuře invariantů, kódu, a celou pragmatiku – jak se zdá – lze vyložit jako funkce kódu.⁵³¹ Obě tyto funkce, emotivní a konativní, pak z hlediska akcentů teorie kódu plní spíše jakousi doplňkovou roli při definování toho, co rozumíme pod termíny jazyk či řeč. Například ve své binární analýze slovesných kategorií Jakobson⁵³² imperativ, který na jiném místě⁵³³ považuje za nejčistší gramatické vyjádření konativní

526 Viz 1960b, SW III: 27.

527 Viz Holenstein 1976: 6.

528 Viz 1962c, SW II: 277. Nepřímo v tomto také odkazuje na Augustina. Viz 1972, SW VII: 88.

529 Viz 1972, SW VII: 87–88.

530 Viz pozn. 522.

531 Tento aspekt je patrný také v Jakobsonově terminologické ekvilibristice mezi strukturním – funkčním. Viz 1995a: 49.

532 Viz 1959c, SW II: 489–491.

533 Viz 1960b, SW III: 23.

funkce, vůbec ve své relativně komplexní struktuře vůbec nezmiňuje.⁵³⁴ S podobnou marginalizací se pak setkáme i ve vyjádřeních emotivní funkce.⁵³⁵

Všechny funkce jazyka, které Jakobson derivuje ze svého komunikačního modelu, se proto zdají z hlediska diferenčního rámce poněkud nejasné. Některé z funkcí jako by byly spíše záležitostmi realizací jazykových výpovědí (zejména poetická funkce), jiné jako by měly základní charakteristické rysy diferenční struktury kódu (zejm. referenční, resp. reprezentační funkce). Takže zatímco „Bühler’s functions are language functions“ (Durst-Andersen 2011: 148), Jakobsonem derivované funkce představují spíše „a combination of language and speech functions“ (Durst-Andersen 2011: 148). Domnívám se, že Jakobsonovy úvahy v komunikačním rámci lze obecně charakterizovat jako snahu po jistém smířování (nebo naopak znejasnění) dichotomie *langue* × *parole* či invariant × varianta,⁵³⁶ případně jako neutralizaci opozice kód × komunikace, která sehrála zásadní úlohu při formulování diferenčního rámce.

5.1.1 Falešný protiklad kód × zpráva

Klasické rozlišení *CLG langue* × *parole* Jakobson opouští ve prospěch dichotomie kód a zpráva.⁵³⁷ Saussurovské *langue* je koncept navržený v rámci lingvistické teorie, a je tedy vhodný pro popis přirozeného jazyka.⁵³⁸ Jakobson přejímá koncept kódu z teorie komunikace,⁵³⁹ již lze považovat za disciplínu obecnější, a tudíž vhodnější k derivaci koncepcí a terminologie. Důvod, proč Jakobson využívá termínů kód a zpráva, není však pouze ten, že „the *Code-Message* concepts of communication theory are much clearer, much less ambiguous, and much more operational than the traditional presentation of this dichotomy in the theory of language“ (1953c, SW II: 559),⁵⁴⁰ ale opuštění saussurovské opozice má svůj původ také v Jakobsonově úzce determinovaném čtení a účelové interpretaci, tj. zejména z hlediska teorie kódu přiřazenému atributu statický (v opozici k dynamický).⁵⁴¹

534 Podobně pak nepřekvapí, že ani druhé gramatické vyjádření konativní funkce, vokativ, se v Jakobsonově pádové analýze vůbec neobjevuje.

535 Viz kap. 5.3.

536 Srov. 1956, SW I: 471, kde Jakobson tvrdí, že invarianty a varianty jsou přítomny v kódu i ve zprávě, resp. celou diskusi věnovanou skutečnosti, že *langue* a *parole* jsou oba fenomény zároveň individuální i sociální v 1995b: 89–93.

537 Srov. též Martinet 1960: 34.

538 Srov. též výklady o typové povaze znaku v kap. 3.2.

539 Mluví o zásadní inspiraci výzkumu „jazyka v akci“, tj. komunikace matematickou teorií komunikace a teorií informace. Viz 1953c, SW II: 556.

540 Srov. též 1953b, SW II: 224.

541 Viz zejm. 1928, SW III: 4–5. Srov. Gordon 2004: 86–87.

Proti saussurovskému *langue* × *parole* se Jakobsonova opozice kód × zpráva odlišuje především tím, že nekoreluje s opozicí sociální × individuální. V Jakobsonově pojetí je zpráva – stejně jako kód – sociální a transparentní instituce,⁵⁴² navíc ani Jakobsonem proklamované rozlišení účastníků komunikace neodpovídá rozlišení aktivního a pasivního článku (mluvčího a adresáta), neboť adresát je také aktivní a průběžně přijímá roli mluvčího, tj. řeč je fenomén nutně dialogický.⁵⁴³ Z toho vyplývá, že diferenční rámec může pracovat, resp. pracuje s protikladem kód × zpráva, ale v důsledku se jedná o protiklad falešný, neboť z hlediska Jakobsonových výkladů komplementem kódu není zpráva či *parole*, nýbrž komunikace či komunikační akt jako celek, který v sobě subsumuje všechny konstitutivní složky komunikace.⁵⁴⁴ V tomto Jakobsonem nikdy explicitně nepřiznaném přechodu, domnívám, sehrává dosti podstatnou úlohu poetická funkce, neboť se pokouší překonat základní saussurovskou distinkci tím, že definuje předmět lingvistiky nikoli jako nauku o kódu, nýbrž jako nauku o komunikaci. Nicméně Jakobson nezavádí novou vědu, lingvistiku *parole* či zprávy, nýbrž říká, že existuje pouze jediná lingvistika, lingvistika komunikace, jejíž nedílnou součástí jsou kód a zpráva.⁵⁴⁵ V důsledku to pak vlastně znamená, že předmět vědy o jazyce je konstruktem stejně jako v případě literární vědy, kde to není literatura, nýbrž literárnost.⁵⁴⁶ Básnický jazyk⁵⁴⁷ není speciálním případem jazyka, deviantním projevem, kterým by se lingvistika neměla zabývat, naopak je jednou z jeho (integrálních) součástí.⁵⁴⁸ A stejně je tomu tak i v případě všech ostatních jazykových konstituentů, resp. kódových funkcí.

Dva světy, o nichž implicitně mluvila teorie znaku a explicitně teorie kódu, redukuje komunikační rámec na svět jediný, nicméně nepředstavuje ho v žádné transformované podobě.⁵⁴⁹ Jakobson svým komunikačním modelem nepřesouvá svou pozornost na zkoumání komunikace či komunikační úspěšnosti, ný-

542 Viz 1984, SW VIII: 403–407.

543 Viz 1984, SW VIII: 408–409.

544 Jak terminologicky akcentuje Komárek. Viz Komárek 1999: 189.

545 Srov. kap. 2.1.2.

546 Viz 1934, SW III: 750. Srov. Todorov 1984: 276.

547 O poetické funkci jako zaměření na zprávu mluví Jakobson poprvé v 1921, SW V: 299–355.

548 Srov. Doležel 1996: 162.

549 V jistém protikladu k Jakobsonovým úvahám stojí teorie jazykových supertypů Pera Dursta-Andersena, který – ač sám přiznává svou příslušnost k jakobsonovskému strukturalismu (viz Durst-Andersen 2011: ix) – zakládá jazykovou typologii na určitém způsobu formalizace komunikačních situací, resp. na třech trichotomiích: situační, percepční a kognitivní, (viz Durst-Andersen 2011: 167n.) a to mu umožňuje formulovat teorii založenou na striktně komunikační terminologii, která rozlišuje tři jazykové supertypy: jazyky orientované na realitu (*reality-oriented languages*), kam řadí čínštinu a ruštinu, jazyky orientované na mluvčího (*speaker-oriented languages*), kam řadí bulharštinu a turečtinu, a jazyky orientované na posluchače (*bearer-oriented languages*), kam řadí dánštinu a angličtinu. Viz zejm. Durst-Andersen 2011: 184n.

brž převádí všechny otázky na otázky teorie kódu. Podobně jako v případě anti-psychologismu diferenčního rámce, který se potvrzuje skrze psychologické výzkumy a termíny, i komunikační proces využívá Jakobson jako validační proceduru pro koncepty teorie kódu. V případě *signe zéro* by své teze mohl podporovat tvrzeními (matematické) teorie informace, která Wienerovými ústy například říká, že „[p]řenos informací je možný jen jako předávání alternativ. Jestliže má být sdělena jen jediná možnost, může se tak stát neúčinněji a s nejmenší námahou, nepošleme-li vůbec žádný signál.“ (Wiener 1960: 14) Mohl by se ale odvolávat také na Shannona a Weavera,⁵⁵⁰ kteří tvrdí, že pokud zdroj produkuje jedinou zprávu, nejen že v takovém případě bude mít nulovou entropii, ale nebude vyžadován vlastně ani žádný kanál. Obecně řečeno zde Jakobson hledá (a případně také nachází) potvrzení své teorie binarismu.⁵⁵¹ Pro mluvčího představuje každá komunikační událost tzv. *two-choice situation*, kdy musí obligatorně volit například v případě sloves z binárních možností typu aktivum – pasivum, préteritum (časová vzdálenost) – ne-préteritum, progresivnost (rozšíření, pokračování) – ne-progresivnost etc.⁵⁵² Tyto binární volby jsou připraveny kódem a jejich struktura je řízena příznakovostí. Myslím, že v tomto smyslu lze rozumět vztahu kódu a komunikace tak, že zatímco u Lévi-Strausse lze kód chápat jako systém funkcí,⁵⁵³ u Jakobsona⁵⁵⁴ je z tohoto hlediska funkce synonymní s invariantem. Jakobsonův komunikační model je modelem falešným či pseudo-modelem, neboť neobsahuje žádnou složku, která by již nebyla jazykem, tj. kódem, tedy zcela v souhlasu se zmiňovanými tezemi (matematické) teorie komunikace.

Redukce kódu a komunikace na problémy „jediného světa“ nachází u Jakobsona nejjasnější realizaci v jeho konceptu duplexních struktur. Zpráva i kód jsou konstitutivní jednotky komunikace, obě ale mohou fungovat dvojím způsobem. Mohou totiž sloužit jednak jako vehikulum, které k něčemu odkazuje, a jednak k nim může být referováno.⁵⁵⁵ Na tomto základě lze pak formulovat dvojici mechanismů, které takové vztahy popisují, cirkularitu a překrývání. Jakobsonova příkladová věta – „*Jim told me 'flicks' means 'movies'.*“ (1957, SW II: 133) – obsahuje všechny čtyři typy duplexních struktur, nepřímou řeč (cirkularita zpráva/zpráva), metajazyk/autonymii (překrývání zpráva/kód, resp. odkazování zprávy ke kódu), vlastní jméno (cirkularita kód/kód) a shifter (překrývání kód/zpráva, resp. odkazování kódu ke zprávě). Největší pozornost věnuje Jakobson shifterům, zejména osobním zájmenům. Kromě explicitních odkazů na Husser-

550 Viz Shannon – Weaver 1980: 62.

551 Srov. Hostenstein 1976: 126–129.

552 Viz 1959c, SW II: 489–491.

553 Viz Frank 2000: 55n.

554 Srov. 1976b, SW VIII: 329–330.

555 Viz 1957, SW II: 130. Srov. též 1975a, SW VII: 96.

la či humboldtovskou tradici si nelze nepovšimnout, že stejný problém řeší i Hegel⁵⁵⁶ v úvodních kapitolách *Fenomenologie ducha*, kde shifterům jako „já“, „zde“, „nyní“ či „toto“ přisuzuje všeobecnou a univerzální platnost „bytí“. Shiftery fungují pouze v komunikaci jako celku, „[j]est to tedy pouze celá smyslová jistota sama, jež se drží sebe jakožto *bezprostřednosti* a vylučuje tím ze sebe veškerou protikladnost, která zde byla v tom, co předcházelo“ (Hegel 1960: 109). Hegelův výklad je založen na argumentaci, že shiftery nejsou svou povahou bezprostřední, ale vždy již – skrze negaci – zprostředkované procesy, které mají všeobecnou povahu. „Označen přesněji jako *tento kus papíru*, jest *všechn* a *každý* papír *tento kus papíru*, a vyjádřil jsem tak stále jen všeobecně.“ (Hegel 1960: 112) Jakobson na rozdíl od Hegela nahlíží problém shifterů zejména jako problém (peircovských) indexů, tj. pokouší se předložit takové řešení, které by bylo vhodnou syntézou intuice, že shiftery mají (v Jakobsonově terminologii teorie kódu) pouze kontextuální významy, a robustní diferenční tezí, že u všech jazykových prvků lze evidovat nějaký *Gesamtbedeutung*. Z hlediska teorie znaku a teorie kódu je koncept duplexních struktur zajímavý především v tom, že problematizuje koncept invariantních znaků, resp. (v jiné terminologii) symbolů. Podle Jakobsona⁵⁵⁷ jsou shiftery jednoduše kombinací indexálnosti a symboličnosti zároveň, tj. z hlediska sémiotické matrice jejich *overlapping* povaha spočívá v napětí mezi faktickou a vloženou soumezností, což je také důvod, proč Jakobson⁵⁵⁸ (na rozdíl od svých předchůdců) shiftery považuje za kategorii nejkomplexnější a nikoli nejelementárnější. Toto indexálně-symbolické překrývání by pak pozitivně bylo možné vyložit jako Jakobsonovu snahu po ukotvení předpokladů komunikace (kódu) v komunikační praxi, tj. ještě více oslabit opoziční napětí mezi kódem a komunikací, a to vlastně tím, že v maximální míře obnaží type-tokenový model.⁵⁵⁹

Na podobných principech Jakobson dále staví svou analýzu verbálních kategorií. V jejím základu stojí rozlišování události, kdy se něco říká (*speech event*, E^s) a o níž se mluví (*narrated event*, Eⁿ), a participantů události, o níž se mluví (Pⁿ), a participantů události, kdy se něco říká (tj. mluvčí a adresát, P^s).⁵⁶⁰ Tato komunikační matrice představuje klíč k popisu verbálních kategorií a zároveň je bezesporu tím nejvýraznějším Jakobsonovým pokusem formulovat určitou část kódových předpokladů komunikace v termínech komunikačního rámce. Například kategorii času Jakobson definuje jako Eⁿ E^s, tj. jako shifterový designátor, který událost, o níž se mluví, charakterizuje jako relaci k *speech event*, a proto pak například préteritum

556 Viz zejm. Hegel 1960: 105n.

557 Viz 1957, SW II: 132.

558 Viz 1957, SW II: 132.

559 Srov. 1975a, SW VII: 95.

560 Viz 1957, SW II: 133.

podává informaci o tom, že *narrated event* předchází *speech event*.⁵⁶¹ Kategorie rodu a čísla jsou ne-shifterové designátory charakterizující (rod kvalifikuje, číslo kvantifikuje, obě jsou Pⁿ) participanty *narrated event* bez vztahu k *speech event*.⁵⁶² A například slovesný způsob (PⁿEⁿ/P^s) je shifterový konektor, který charakterizuje relaci *narrated event* a jejích participantů s ohledem na participanty komunikační události.⁵⁶³ Jakobsonova⁵⁶⁴ komplexní charakteristika verbálních kategorií tak ve své první, obecnější fázi vůbec nepracuje se základní opozicí teorie kódu (kód × zpráva), ale výhradně se *speech/narrated* událostmi a jejich participanty. Ve své druhé fázi⁵⁶⁵ ale Jakobson celou soustavu (opět) redukuje na diferenční mechanismus *Gesamtbedeutung*, a v důsledku tedy i při řešení tohoto problému jde Jakobsonovi zejména o jistou systematickosti, symetrii⁵⁶⁶ či deskriptivní eleganci výkladu, tj. komunikační model mu v tomto případě slouží jako nástroj pro formulaci invariantního *Gesamtbedeutung*, který nemůže poskytnout diferenční kód v užším slova smyslu.⁵⁶⁷ Koncept shifterů není proto pragmatikou komunikace. Přestože popisuje jisté situace v komunikačních událostech, nepředkládá vlastně nic, co by nebylo vyložitelné jako vztah kódu a zprávy, a tedy v posledku redukovatelné na invariantní kódové relace.

5.2 Znak a kód v komunikaci

Není jisté bez důsledků skutečnost, že Jakobson svou lingvistickou kariéru započal materiálovým výzkumem živého „jazyka v akci“, dialektů, a tedy v jistém protikladu k tradičnímu lingvistickému výzkumu jazyků „mrtvých“.⁵⁶⁸ Je proto možné předpokládat, že v latentní podobě již od počátku u Jakobsona existuje vědomí toho, že znak má nejen svůj původ v invariantním kódu, ale zároveň funguje v rámci komunikačních interakcí. V komunikačním rámci znakovou směnu Jakobson formuluje takto:

„[T]he encoding process goes from meaning to sound and from the lexicogrammatical to the phonological level, whereas the decoding process displays the opposite direction – from sound to meaning

561 Viz 1957, SW II: 135.

562 Viz 1957, SW II: 134.

563 Viz 1957, SW II: 135.

564 Viz tabulka v 1957, SW II: 136.

565 Viz 1957, SW II: 136n.

566 Viz kap. 3.5.1.

567 Jakobson definuje shiftery jako „coded units whose general meanings implies a reference to the message“ (1975a, SW VII: 96).

568 Srov. Toman 1995: 12.

and from features to symbols. While a set (*Einstellung*) toward immediate constituents takes precedence in speech production, for speech perception the message is *first* a stochastic process.“

(1961, SW II: 575)

Teorie znaku i teorie kódu (v ideálních podobách) by takovou formulaci považovaly minimálně za zne-
pokojivou. Jakobsonova deskripce fungování *signum* v komunikaci mluví o hierarchii jeho složek v závis-
losti na tom, kterou pozici aktuálně v komunikačním aktu zastáváme. Absolutní kritérium znakovosti, pro-
ponované teorií znaku, se pak z tohoto hlediska ukazuje jako komunikačně determinované. Stejně pak také
čistě relevantní (tj. invariantní) povahu jazykové struktury (plně nasycenou totalitu distinktivních a kon-
ceptuálních rysů) bude v důsledku nutné relativizovat. Kód neobsahuje pouze distinktivní rysy, pravidla
jejich spojování, řetězení fonému etc., ale také „the redundant and configurative features which induce con-
textual variants, as well as the expressive features which underlie optional variations“ (1956, SW I: 471).
Kód v komunikaci přestává být pouze jasně delimitovanou sadou (jazykových) jednotek a umožňuje ad-
resátovi identifikovat mluvčího, jeho gender, vzdělání, znalosti, věk, psychosociální rozpoložení etc.⁵⁶⁹ Ten-
to truismus, s nímž uživatelé jazyka bezproblematicky souhlasí, ale zásadně mění teze teorie kódu o struk-
tuře invariantů, neboť právě taková liberalizace nutně musí vést k tomu, co i sám Jakobson⁵⁷⁰ přiznává,
a sice že neexistuje jasné rozlišení mezi invariantním kódem a variantní zprávou.

Interpretace znaku v komunikaci je pak podle Jakobsona⁵⁷¹ řízena dvěma typy operací, vztahem ke
kódovému invariantnímu typu a ke kontextu.⁵⁷² Tyto dva typy operací se v mnohém shodují s protikladem
slovník × encyklopedie, tj. s rozdílem mezi znalostí jazyka (kódu) a světa (kontextu). Aniž bych chtěl
dlouhou a hutnou debatu na toto téma jakkoli sumarizovat,⁵⁷³ z toho, co jsem zatím v souvislosti s Jakob-
sonovou teorií tvrdil, může jednoduše vyplývat, že kontext (stejně jako kód) je v Jakobsonově smyslu také
reprezentace, a proto dvojí operace při interpretacích znaků lze chápat spíše jako rétorickou figuru, neboť
oba tyto vztahy jsou výsledkem jednoho a téhož výkonu. Komunikační rámec Jakobsonovi umožňuje rede-
finovat předmět lingvistiky, která se tak nezabývá pouze kódem, ale také tzv. extra-kódovou realitou

569 Viz 1956, SW I: 470–471.

570 Viz 1956, SW I: 471.

571 Viz 1956, SW II: 244.

572 Andrews pak podobně upozorňuje na Brownovu distinkci, kdy odlišuje (1) explicitní referenci k hodnotě (jazykového)
znaku a (2) implicitní referenci k mimojazykovému referentu, tj. v Jakobsonově terminologii ke kontextu. Viz Andrews
1990: 5.

573 Viz např. Eco 2012: 9–99.

(kontextem),⁵⁷⁴ je to nauka o komunikaci, přičemž komunikací Jakobson myslí komplex všech jejích konstituentů v posledku nahlédnutelných jako funkce kódu. Tato redukovanost, deskriptivní elegantnost, ale v jistém smyslu také nerozlišenost je patrná i v Jakobsonově sémiotické matici.⁵⁷⁵ Zde existují dvě základní opozice, ikón × symbol a index × *artifice*.⁵⁷⁶ Faktická soumeznost indexů – na rozdíl od vložené podobnosti *artifice* – z tohoto hlediska znamená, že jisté části (kon)textu jsou přirozenou (a nutnou) součástí tohoto typu sémiózy. Faktická podobnost ikónů (v návaznosti na teorii kódu zejména v podobě diagramatičnosti) pak poukazuje na kontextovou motivovanost při produkci výpovědí a textů.⁵⁷⁷ Jednotlivé složky sémiotické matrice v důsledku splývají,⁵⁷⁸ a pro popis komunikačních interakcí tak sice nabízejí jisté analytické termíny, nicméně jasně neodlišují, v kterých případech jsou plausibilní.

Pokud je prvek systému srozumitelný pouze na základě diference, pak rozumět nějaké komunikační události (například výpovědi) znamená znát kód.⁵⁷⁹ A v takovém případě, jak (vtipně) poznamenává Marconi, „[o]nly God would understand the sentence ‘All men are mortal’“ (Marconi 1997: 49). Teorie kódu v jisté kanonické podobě uvažuje o výrazové, gramatické a do jisté míry také lexikální struktuře. Vedle těchto diferenčních rysů je však možné uvažovat ještě o dalších kódovaných rysech, které lingvistika – dle Jakobsona⁵⁸⁰ – opomíjí. Jsou to jednak tzv. konfigurační rysy (*configurative features*), které signalizují hranice gramatických jednotek (slov a vět), a dále pak rysy expresivní (*expressivel emphatic features*), které signalizují emocionální vztah mluvčího k jazykovým produktům. Zatímco o distinktivních, konfiguračních a expresivních rysech Jakobson mluví jako o jednotkách sémantických, další skupinu – rysy redundantní (*redundant features*) – charakterizuje na základě jejich schopnosti „to identify a concurrent or adjoining feature or combination of features, either distinctive or configurative“ (1956, SW I: 469). Vedle těchto rysů Jakobson dále upozorňuje na existenci specifické skupiny větších jednotek (slovních spojení), jejichž význam „cannot be derived by adding together the meanings of its lexical constituents; the whole is not equal to the sum of its parts“ (1956, SW II: 242). Tento konglomerát nerelevantních prvků by mohl představovat určitý, na problémech komunikace založený suplement teorie kódu. Tvrdí-li ale Jakobson, že jakákoli analytičnost v žádném svém bodě neznamená vzdát se znakového kritéria, pak je velmi nesnadné (nebo

574 Explicitně to v roce 1972 tvrdil ve své lovaňské přednášce: „I think that the referent also belongs to linguistics.“ (1995b: 320).

575 Viz kap. 3.5.

576 Viz kap. 3.5.

577 Srov. výklady v kap. 3.4.2 a 4.4.

578 Jak naznačovala Portis-Winner. Viz kap. 3.5.

579 Resp. „[r]ozumět nějaké větě znamená rozumět určité řeči“ (Wittgenstein 1993: 102).

580 Viz 1956, SW I: 469.

nemožné) definovat obecné kritérium rozlišování významově obligatorních a významově fakultativních jevů. Veškeré prvky komunikace, zprávy či jejich části, mluvčí a adresát, kontext či jeho prvky, mají svůj invariantní typ ve struktuře kódu.

Formuluje-li se tento problém extrémním způsobem v termínech teorie kódu, pak to, co Jakobson předkládá jako řešení uspořádanosti jazyka, vylučuje jakoukoli komunikativní aktivitu. Pokud totiž systémové opozice preskribují komunikačním participantům komplex výrazových a obsahových potencialit a tyto potenciality jsou všemi účastníky ideálně sdíleny, neexistuje *sensu stricto* důvod, aby byly jakkoli komunikovány. Tento postulát, vycházející z myšlení teorie kódu, by bylo možné formulovat takto: „Pokud by byly [...] Umwelty identické, nebylo by co komunikovat“ (Gvoždiak 2009: 240), ale „taktéž kdyby Umwelty neměly alespoň něco společné, nebylo by co komunikovat“ (Gvoždiak 2009: 242). Existence ideálního kódu by proto – možná paradoxně – nebyla důvodem komunikační úspěšnosti, nýbrž naopak, byla by důvodem pro to, aby se žádné komunikační akty uskutečňovat vůbec nemusely.⁵⁸¹

Důvod, proč Jakobson do své teorie zavádí komunikační model, spočívá ve snaze podpořit teorii kódu. Pro teorii systémových (o)pozic nemají komunikační funkce žádné důsledky, slouží spíše jako jakési nadbudování,⁵⁸² neboť řeší problém omezenosti teorii kódu na malé jednotky tím, že se pokouší poskytnout termíny pro deskripce komunikačních/textových událostí. Zatímco fonémy (jako produkty invariantní struktury distinktivních rysů) jsou absolutně normativní, preskribují slovní kombinace, a jsou proto popsateľné a totálně predikovatelné, při vytváření a produkci vět je mluvčí mnohem méně normován.⁵⁸³ Jakobsonova teorie kódu, založená zejména na kritice linearity,⁵⁸⁴ principiálně nepracuje s konceptem textu, jehož základní vlastností linearita právě je.⁵⁸⁵ Komunikační funkce slouží jako jisté modelové prvky, které mají popisovat aspekty jazykové praxe, které nelze popsat pomocí teorie kódu. Tyto modelové prvky mají zcela jinou povahu než subliminální opozice (v) systému, všechny jsou totiž čteny jako projevy nějakého kódového typu. Jakobson mluví o nerozlučnosti – morrisovsky řečeno – syntaktiky a sémantiky, nikdy ale nemluví o pragmatice.⁵⁸⁶ Veškeré komunikativní chování je na základě protikladu komunikace × kód

581 V umírněnější podobě tento názor formuluje Guiraud, když říká, že „[t]he greater the redundancy, the more the communication is significant, closed, socialized and codified; the lower the redundancy, the greater the information and the more open, individualized and decodified the communication“ (Guiraud 1978: 13).

582 To je vlastně stejný mechanismus jako v případě Jakobsonových výkladů Peircovy teorie. Viz kap. 3.3.

583 Viz 1956, SW II: 243.

584 Srov. kap. 4.1.1.

585 Srov. Kořenský 1997: 167.

586 V tomto smyslu – domnívám se – je tvrzení, že „[by] incorporating both invariance (context-independent meaning) and variation (context-specific meaning), he gave the basis for the interrelation of what later were to be considered two

modelovatelná z pozic kódu, a to i přesto, že model, k němuž se v případě takové jednotky, jakou je text, dochází, je nutně méně rigorózní, nesvazuje ho přísná logika opozic. V Jakobsonově sémiotické teorii neexistuje nic, co by kód nemohl (alespoň *de iure*) předvídat. V této souvislosti je také zřejmé, proč by se Jakobson musel vzdát v rámci korelativních mechanismů *signum* vzdát (peircovského) konceptu abdukce a veškeré znakově komunikační události redukovat pouze na procesy induktivně-deduktivní,⁵⁸⁷ či spíše pouze deduktivní. Zatímco teorie kódu disociovala jednotu *signum*, nabídla jisté deskriptivní nástroje artikulace jeho složek a jejich korelace obtížně vysvětlovala pomocí sémiozické matrice, teorie komunikace je nucena tento typ znakového bilateralismu opustit. Komplex teorie znaku a teorie kódu není s to bezrozporně popisovat komunikační interakce, aniž by zásadně nezrevidoval (nebo nezapomněl) své ústřední koncepty.

5.3 Problémy subjektu

Psychologická ukotvenost znakové směny nachází nejexplicitnější vyjádření v krajních bodech komunikačního modelu, mluvčím a adresátovi. Tento problém lze zobecnit a ptát se na povahu subjektu v Jakobsonově sémiotice. Podle Holensteina⁵⁸⁸ se tento problém u Jakobsona vyjevuje ve třech podobách. (1) Jako pozorovatel komunikace, který je sám součástí tohoto pozorování, a (2) jako intersubjektivní a (3) nevědomý producent a příjemce zprávy. Obecně lze o jakobsonovském subjektu uvažovat v návaznosti na Husserlovu teorii apercepce,⁵⁸⁹ případně (se zřetelnou aluzí na charakteristiku stejného problému u Lévi-Strausse) tvrdit, že „Jakobson's structuralism proves to be Kantian with a more sophisticated concept of the subject“ (Holenstein 1976: 48). Všechny tři podoby subjektu se u Jakobsona v různé míře týkají teorie kódu a teorie komunikace, zatímco teorie znaku se může bez konceptu subjektu zcela obejít,⁵⁹⁰ proto i následující část o nich bude uvažovat zejména takto.

V souvislosti s konceptem invariantu jsem odkazoval⁵⁹¹ k Lévi-Straussovým argumentům po povaze lingvistiky v rámci vědní klasifikace, přičemž jedním z rozdílů mezi Lévi-Straussovým a Jakobsonovým přístupem bylo postavení pozorovatele-vědce. Lévi-Strauss zaujímá totožné stanovisko, jako je to v *Tezích*,

disciplines, semantics and pragmatics“ (Waugh – Monville-Burston 1995: 10), poněkud přehnané.

587 Srov. Andrews 1990: 62.

588 Viz Holenstein 1976: 48.

589 Viz Holenstein 1976: 50–51.

590 Jedinou výjimkou byly jisté normativní důsledky Käse-fromage argumentu (viz kap. 3.4.1), které ale svou povahou spadají spíše do komunikačního rámce.

591 Viz kap. 4.1.1.

kde se jasně říká, že „[b]adatel se musí vyvarovati egocentrismu“ [Vachek (ed.) 1970: 49]. Jakobson⁵⁹² naopak odděluje pozice rodilého mluvčího, který interpretuje zprávy na základě kódu, a kryptoanalytika, který může porozumět zprávě pouze na základě operací prováděných s touto zprávou. Toto oddělení odpovídá protikladu mezi subjektem ve smyslu (1) a subjekty ve smyslu (2) a (3) a zdůrazňuje, že kryptoanalytická pozice je pozicí vědomých operací (ať už jakékoli povahy), jejichž primárním cílem je odhalení kódu. Domnívám se, že Jakobson se v tomto případě mylí. Hlavním cílem kryptoanalytika není rekonstrukce diferenční struktury oddělených složek znaku a pravidel jejich syntéz, nýbrž prostě porozumění dané zprávě. Pro komunikační porozumění, jak jsem naznačoval v kap. 5.2, totiž emusí být určující nalezení invariantních kódových typů, resp. porozumět zprávě nemusí být podmíněno znalostí kódu. Lévi-Straussův subjekt ve smyslu (1) je cele eliminován strukturální metodou, Jakobson⁵⁹³ – s odkazem Nielse Bohra – naopak požaduje, aby jeho postavení bylo jasně vymezeno. Tento Jakobsonův požadavek nahlížený jako problém komunikačního modelu má řešení v lokalizaci subjektu (1) v pozici kódu, tj. subjekt-pozorovatel či subjekt-lingvista zaujímá vždy metajazykové postavení, jehož cílem je vědomě konstruovat či re-konstruovat kód. Když Holenstein mluví o tom, že v lingvistice „object of research‘ can comment on its own signs“ (Holenstein 1976: 59), pak z hlediska subjektu (2) a (3) nelze mluvit o všech typech znaků, přinejmenším nikoli o těch, které mají subliminální či rozlišující povahu.⁵⁹⁴ Účastníci mohou zastávat metajazykovou funkci (funkci lingvisty) pouze v případě znaků určujících, nemohou nicméně poskytnout – *per definitionem* – žádné informace o konceptuálních a distinktivních rysech bez toho, aniž by měli k dispozici nějaký metajazykový aparát, tj. aniž by zaujali pozici subjektu (1), pozorovatele-lingvisty.⁵⁹⁵

Problémy, které jsou navázány na subjekt ve smyslu (2), lze formulovat v souvislosti s emotivní funkcí.⁵⁹⁶ Jakobson⁵⁹⁷ pro realizace této funkce jakožto emfatického prostředku uvádí příklad kvantity vokálů. Rozdíl mezi [big] a [bi:g] není sice ilustrací dvou nezávislých fonémů (kvantita není v angličtině séman-

592 Viz 1956, SW I: 475–477.

593 Viz 1962c, SW II: 276–277.

594 Srov. kap. 4.2.1 a 4.5.

595 Takové úvahy jsou navázány na specifický typ uvažování, zejména na to, že komunikační směna je směnou pozitivních znaků/textů. Gillespie (viz Gillespie 2010) ale například tvrdí, že znak (resp. symbol v jeho terminologii) je intersubjektivní ve smyslu divergentních (interpretačních) perspektiv. Ilustruje tak způsob uvažování o konceptu znaku v komunikačním rámci, protože například úder pěstí nelze konceptualizovat jako sdílení nějakého jednoduchého (či složitého) významového celku, nýbrž jako sdílení divergentních významových perspektiv (v tomto případě toho, kdo dává úder pěstí, a toho, kdo ho dostává; v tradičních termínech odesílatele a příjemce). To znamená, že chápeme-li komunikaci jako proces nějakého sdílení, pak to, co se sdílí (znaky), nemá jednotkovou, jasně delimitovanou povahu, nýbrž je to sama diference.

596 Srov. též výklady v kap. 5.1.

597 Viz 1960b, SW III: 22–23.

ticky diferenční), nese nicméně jistý významový rozdíl. Toto triviální zjištění lze ale z určitého hlediska považovat za zvláštní proto, že tento emfatický prostředek Jakobson považuje za kódovaný. Tím mimo jiné říká, že projevy subjektu se dějí na základě prefabrikovaných diferencí a syntéz a otázka subjektu se pak vlastně transformuje v otázky po vztahu subjektu a jedinečnosti. Nemá-li odesílatel v komunikačním aktu jinou možnost volby jak realizovat svou subjektivitu (nebo emoci) než skrze předem ustavenou sadu prostředků, nelze o (jakobsonovské) subjektivitě uvažovat jako o jedinečnosti a neopakovatelnosti, neboť (potenciální) iterace stojí v základu komunikační úspěšnosti, zejména ale v sémantickém modelu kódu, který nezohledňuje intence, emoce ani – řekněme – ideografickou povahu účastníků komunikace. Komunikace nahlížená touto redukcí teorie kódu tedy vlastně říká, že výpověď „Já mluvím“ je paradoxní, neboť kdo ve skutečnosti mluví, není Já, nýbrž kód realizující se skrze Já, které již předem ustavil.⁵⁹⁸ Subjekt je jakožto důsledek kódu vždy a pouze inter-subjekt. Koncept *valeur*, který nacházel v Jakobsonově teorii kódu nejsilnějšího konceptuální spojení v logické opozici, resp. teorii příznakovosti, byl v teorii kódu zároveň konceptem formálním, a to vlastně v protikladu k psychologickému modelu znaku *CLG* a také k Ricker-tově⁵⁹⁹ tezi, že hodnota je záležitostí činnosti subjektu, která z předmětů vytváří statky a toto vytváření je jejich hodnocením. V kontextu Jakobsonova uvažování může být nicméně pochopitelné, proč z hlediska sémiotické teorie není nutné konstruovat psychologii účastníků komunikace. Ten nejzásadnější důvod spočívá v povaze kódu ve smyslu Holensteinova subjektu (3), subliminální povaze diferenční struktury, která může být odhalena pouze instancí, která je sice součástí pozorování, nicméně komunikačního aktu se neúčastní. Lotman a Uspenskij dokonce tvrdí, že „o dynamice kultury lze hovořit pouze z perspektivy badatele (pozorovatele), nikoliv účastníka“ (Lotman – Uspenskij 2003: 52). Úloha pozorovatele – nahlížena prizmatem Jakobsonova komunikačního modelu – je úlohou metajazykovou, úlohou kódu. Právě pozorovatel z tohoto hlediska reprezentuje kód, resp. je sám kódem, který odesílateli ani příjemci není přístupný.

5.3.1 Idiolekt

Z Jakobsonovy teorie kódu by mohlo vyplývat, že Jakobson důležitost tohoto pojmu popírá, jak tvrdí Barthes.⁶⁰⁰ V Jakobsonově díle se nicméně problém idiolektu manifestuje ve třech rozdílných podobách. Zde je shrnuji v podobě tří tezí doplněných příslušnou exemplifikační citací:

598 Viz Foucault 1996: 35–37.

599 Viz Rickert 1967: 552.

600 Viz Barthes 1967: 70.

(1) Jazyk je sociální fenomén, sociolekt. Jazykový idiolekt je oxymóron.

„There is no such thing as private property in language: everything is socialized. Verbal exchange, like any form of intercourse, requires at least two communicators, and idiolect proves to be somewhat perverse fiction.“

(1953c, SW II: 559)

(2) Jazyk je sumou subkódů, přičemž hranice mezi sociolektem a idiolektem je nejasná.

„[T]he inquiry into the system of subcodes encompasses the various forms of interdialectal and even interlingual code switching and thus establishes an intimate bond between the description of an individual or local dialect and the vast horizon of linguistic geography.“

(1963a, SW II: 283)

(3) Idiolekt je (principiálně) možný.

„The diversity of the relationships between the code and the message, or between the signans and the signatum, in no way justifies arbitrary and individual attempts to exclude certain classes of signs from semiotic study, as for example non-arbitrary signs as well as those which, having avoided ‘the test of socialization’, remain individual to a certain degree.“

(1975c, SW VII: 218)

„Amongst all these signs and symbols, one must distinguish between conventional signs, borrowed from social convention and, on the other hand, personal signs which, in their turn, can be subdivided into constant signs, belonging to general habits, to the individual pattern of the person considered and into episodic signs, which are established ad hoc and only participate in a single creative act.“

(1980, SW VII: 255)

Idiolekt se týká subjektu ve smyslu (2) a (3). První otázka, která se v tomto kontextu nabízí, se týká způsobu, jakým se termín idiolekt vztahuje k opozici kód × zpráva (či komunikace). Když Jakobson říká, „[w]hen faced with individual words, we expect them to be coded units“ (1956, SW II: 242), pak by z toho bylo možné vyvozovat, že idiolekt se vztahuje pouze ke zprávě, neboť to, co může být individuální, je pouze zpráva, nikoli kód, který by byl v tomto smyslu restriktivní a normativní. Z hlediska (teorie) komunikace je možné produkovat individuální slova, mají-li ale být chápána jako slova, musejí být utvářena podle pravidel kódu, tj. například ve své struktuře realizovat fonémy, distinktivní rysy jakožto výsledky diferencí daného jazykového kódu. Chápe-li Jakobson jazyk jako kód, tzn. diferenční strukturu invariantů, pak je zcela zřej-

mé, že nic jako osobní vlastnictví v jazyce vzhledem k této definici existovat nemůže. Jakobson tvrdí, že řeč (kód i zpráva) je sociální fenomén, nicméně se nedomnívá, že význam promluv je determinován směnou verbálních zpráv.⁶⁰¹ Významy znaků jsou *a priori* dány logikou diferenční struktury, a proto by snad bylo skutečně možné idiolekt považovat za koncept, který je v Jakobsonově sémiotice nelokalizovatelný, či přesněji nelokalizovatelný pomocí termínů, které poskytují teorie znaku a teorie kódu.

Domnívám se, že tento problém se Jakobson pokouší vyřešit zavedením nového termínu subkód.⁶⁰² Ten na nejobecnější úrovni vyjadřuje podle Jakobsona skutečnost, že kód je hierarchická struktura,⁶⁰³ což je vlastně jedna z možných implikací teorie příznakovosti, neboť každý uživatel patří zároveň k několika *speech communities*,⁶⁰⁴ a nutně tak využívá různé vnitrosystémové prvky, které by ale v důsledku nebylo nutné popisovat novým termínem subkód, k jejich uchopení by Jakobsonovi zcela postačoval koncept příznakovosti zavedený teorií kódu.⁶⁰⁵ Subkód je v tomto smyslu konceptem, který se do Jakobsonovy teorie dostává vlivem komunikačního rámce. Spíše než to, že kód je hierarchická struktura, slouží koncept subkódu Jakobsonovi k tomu, aby akcentoval jistou přístupnost (ideálního) kódu konkrétními uživateli jazyka.⁶⁰⁶ Tento problém přístupnosti je jistou variantou obecnějšího (komunikačního) problému napětí mezi póly explicitnosti a eliptičnosti,⁶⁰⁷ tj. problémem redundance. Konceptuálně-terminologický aparát vyvinutý a zavedený s konceptem subkódu nabízí jistý model komunikačního dorozumívání a stojí proti naivní idealitě a plné nasycenosti optimálního kódu, jehož základní charakteristikou se v tomto smyslu stává přeložitelnost jakožto individuální komunikační operace,⁶⁰⁸ která napomáhá uživatelům odstraňovat zkresení,⁶⁰⁹ ale zejména zde velice nejistým hlasem zaznívá teze o individuální povaze kódu,⁶¹⁰ která je patrná například v integračněsémiologické definici znaku, kterou předkládá Harris – „To refer to the tree as a sign

601 Jakobson pouze zdůrazňuje, že komunikace je fenomén nutně dialogický. Viz 1969, SW II: 667.

602 Viz Sebeok (ed.) 1986: 130, kde se zároveň tvrdí, že tím, kdo termín subkód do sémiotiky zavedl, byl právě Jakobson.

603 Jakobson v tomto smyslu explicitně mluví o tom, že „[d]ie Sprache ist ein system der Systeme, ein Gesamtkode (overall code), der verschiedene Sonderkode (subcodes) enthält“, a dodává, že „[d]iese mannigfachen Sprachstile bilden keine zufällige, mechanische Anhäufung, sondern eine gesetzmäßige Hierarchie der Sonderkode“ (1962c, SW II: 275).

604 Viz 1972, SW VII: 87.

605 Srov. k tomu 1972, SW VII: 85.

606 Což vlastně není v rozporu s definicí, kterou předkládá Skalmowski, který definuje subkód jako takovou sadu symbolů kódu, které se liší výběrem hodnot, tj. na rozdíl od kódu není subkód v jeho pojetí souborem jedno-jednoznačných relací. Viz Skalmowski 1970: 59.

607 Podle Jakobsona (viz 1974a, SW VII: 100; 1979, SW VIII: 10) je předchůdcem této myšlenky Sánchez de las Brozas, o němž jako předchůdci karteziánské lingvistiky mluví také Lakoff. Viz Lakoff 1973.

608 Srov. 1979, SW VIII: 11.

609 Viz 1953a, SW I: 455.

[...] implies simply that I recognize and contextualize it in a certain way in relation to certain activities.“ (Harris 2000: 69), tj. znak není, resp. *per definitionem* nemusí být sociální instituce.

S problematikou idiolektu tak úzce souvisí problém afázií. Když Jakobson říká, že „[t]he disorders of language display their own peculiar order and require a systematic linguistic comparison with our normal verbal code“ (1964a, SW II: 289), říká tím vlastně, že je možný systematický popis afázií, neboť samy afázie mají nějaký systém, tj. existuje jistá varianta jazykového kódu, která je při srovnání s normálním či optimálním kódem v nějakém smyslu defektní, přičemž ale tyto defekty mají systematickou povahu. Zatímco tedy tolerujeme individuální odchylky, netolerujeme systémové deviace (případně se je snažíme napravit tak, aby se co nejvíce přiblížily optimálnímu kódu). Problém, kterému v případě Jakobsonových deskripcí afázií čelíme, spočívá v tom, že tato teorie může stejně úspěšně popisovat ty případy, které bez rozpaků označujeme jako afázie, ale také ty případy, které považujeme prostě za idiolekt či subkód. Nejzvláštnější na této teorii je pak to, že sama nedokáže oba případy rozlišit, resp. zapojuje několik kritérií, jejichž validita je kontextově závislá. Příznačné pro Jakobsonovu afaziologii (stejně jako pro celou jeho teorii komunikace) je to, jakým způsobem a pomocí jakých termínů a konceptů se s tímto problémem vyrovnává. Na základě komunikačního modelu, resp. operací, které při znakové směně provádějí mluvčí a adresát, Jakobson klasifikuje afázie na poruchy enkódování a dekodování.⁶¹¹ Enkódování charakterizuje Jakobson jako takový proces, který začíná výběrem konstituentů, jež jsou následně integrovány do kontextu, zatímco dekodování má svůj počátek v kontextu, z něhož se konstituenty vybírají. Z hlediska komunikačního modelu je tato Jakobsonova charakteristika zajímavá v tom, že nepracuje se zprávou, resp. nepracuje s protikladem kód × zpráva, nýbrž kód (konstituenty) × kontext. Afázie je pak z hlediska komplementarity těchto operací charakterizována obecnou formulí, že antecedentní operace zůstává nepostižena, zatímco konsekvence je v nějakém smyslu defektní. V případě poruch enkódování je to neschopnost syntetizovat, v případě poruch dekodování neschopnost analyzovat. Do tohoto okamžiku se Jakobsonovy výklady zdají být popisem afázií jakožto systematických překážek v úspěšné komunikaci a jejich obecná, komunikační definice by mohla znít: afázie je neschopnost provádět translace mezi eliptickým a explicitním. Operace, které subjekty ve smyslu (2) a (3) provádějí, mají inferenční povahu, a tak i afázie by bylo možné považovat za problémy inferenční. Jakobson nicméně tento komunikačně laděný výklad redukuje pomocí synonymizace poruchy enkódování = poruchy soumeznosti a poruchy dekodování = poruchy podobnosti

610 Viz zejm. Jakobsonovo konstatování, že „[c]ertains mots ont dans l'emploi individuel une signification constamment déviante de la norme collective“ (1984, SW VIII: 404).

611 Viz 1964a, SW II: 296.

na problém teorie kódu, přičemž termíny soumeznost a podobnost (jak je asi zřejmé) nejsou termíny sémi-
o-
zické matrice, nýbrž termíny horizontální artikulace teorie kódu.⁶¹²

Jakobsonovo nejednoznačné chápání idiolektu má svůj původ v liberálním přiřazování atributů soci-
ální – individuální na dichotomii kód – zpráva (komunikace), není dokonce zřejmé, zda první dichotomie
má vůbec nějakou ontologickou či metodologickou platnost. Celá problematika idiolektu je proto v Jakob-
sonově případě redukovatelná na vztahy subkódu a afází k totálnímu či optimálnímu kódu, to znamená, že
o veškerých individuálních či pragmatických aspektech komunikace můžeme mluvit z absolutní pozice po-
zorovatele-lingvisty.

5.3.2 Metajazyk

Otázka metajazyka⁶¹³ je v Jakobsonově případě navázán zejména na subjekt ve smyslu (1). V kapitole 2.1.2
jsem poukázal na zvláštní hierarchizaci společenských věd, z níž vyplýval jeden zajímavá důsledek, a sice,
že u Jakobsona je termín metajazyk vlastně nevhodný, neboť tento deskriptivní nástroj nestojí nad či mimo
společensví, tj. nad tím, co popisuje, ale přímo v jeho centru. Pokud by se myšlení teorie kódu bralo sku-
tečně vážně, bylo by pak dokonce možné tvrdit, že nevytváří žádný deskriptivní meta-jazyk, nýbrž spíše
odhaluje jakýsi vnitřní, ezoterický jazyk. Jakobson proto traktuje metajazyk nikoli jako uměle vytvořený kon-
strukt, nýbrž naopak tvrdí, že „metalingual operations prove to be an integral part of our verbal activities“
(1976a, SW VII: 117). Z hlediska komunikačního modelu to vlastně není ani nijak překvapivé, neboť me-
tajazyková funkce (funkce kódu) není žádným způsobem vyčleněna či privilegována vůči ostatním.

První důvod tohoto stavu spočívá (samozřejmě) v Jakobsonově metodologickém realismu. Je-li totiž
hlasitým propagátorem myšlenky boje proti metafyzice a fikcionalismu v lingvistickém výzkumu,⁶¹⁴ pak
nejsnazším způsobem, jak takový boj vést, je tvrdit, že jednotky, které postulujeme, a pravidla jejich or-
ganizace nacházíme přímo ve zkoumaném materiálu, tj. – jak požadoval Clifford Geertz⁶¹⁵ – zobecňujeme
přímo v komunikaci, nikoli mimo ni či nad ní. Tento přístup může ale také souviset s Jakobsonovým expli-
citním interdisciplinárním zájmem o antropologii.⁶¹⁶ V roce 1952 Jakobson přednesl v rámci konference

612 Viz zejm. 1941, SW I: 346–355.

613 Původ tohoto konceptu Jakobson vidí – možná poněkud překvapivě – u Nielse Bohra. Viz 1959a, SW II: 262.

614 Viz 1962c, SW II: 276.

615 Viz Geertz 2000: 37.

616 Nejprve skrze osobnost Franze Boase. Viz 1942; 1944, SW II: 477–488; 1959c, SW II: 489–496. Od padesátých let se však
objevují i práce obecnější charakteru o vztahu jazyka a kultury, jazyka a společnosti. Viz 1953b, SW II: 223–228; 1967b, SW
VII: 101–112; 1974a, SW VII: 98–100. Jeden Jakobsonův článek z tohoto období (*Language and Culture*) nese stejný název

lingvistů a antropologů na Indiana University závěrečný referát,⁶¹⁷ kde mimo jiné tvrdil, že „language must be conceived as an integral part of the life of society“ (1953c, SW II: 555). Tato – vlastně saussurovská⁶¹⁸ – teze poukazuje nejen na skutečnost, že řeč je společenský jev (v obou svých tradičních podobách), kulturní fenomén, ale nutně též vede k tomu, že „language is the necessary and substantial foundation of human culture“ (1967b, SW VII: 107). Znakové systémy (byť všechny jsou *sensu stricto* systémy kulturní) tedy nejsou rovnocenné, ale hierarchicky uspořádané a přirozený jazyk mezi nimi zaujímá centrální postavení.⁶¹⁹ *Homo alalus* je proto pouze hypotetický konstrukt, jenž je možné chápat jako *contradictio in adjecto*, zatímco *homo loquens*, resp. *homo grammaticus* je pleonasmus, který se stává centrálním pojmem definice kultury a společnosti a přirozenému jazyku přiznává statut vůdčí síly proti časoprostorové izolaci.⁶²⁰ Podobně jako Jakobson uvažují Lotman a Uspenskij, když tvrdí, že „[c]elý systém uchovávání a předávání lidské zkušenosti je tedy budován jako jakýsi koncentrický systém, v jehož středu se nacházejí nejvýraznější a nejucelenější (takříkajíc nejstrukturovanější) struktury“ (Lotman – Uspenskij 2003: 39), tj. přirozený jazyk či kód. Tvrdil jsem, že pozice pozorovatele je pozice kódu. Lingvista je tak situován do středu tohoto systému, splývá s kódem, který má popisovat. A je to také důvod, proč stojí lingvistika v absolutním centru komunikačních věd. Z takové pozice je schopna formulovat modely veškerého komunikativního chování, neboť veškeré toto chování má svůj obraz v (jazykovém) kódu, což znovu potvrzuje výše zmiňovaný Geertzův požadavek. Lingvistika zobecňuje přímo v komunikaci či textech, neměla by být ani jinou možností, pokud si je vědoma svého postavení v komunikačním modelu.

Ve stejném smyslu by bylo možné uvažovat o postavení metajazyka v rámci opozice antropologický × etnologický. Etnologie – na rozdíl od antropologie – nezkoumá člověka samého, nýbrž zkoumá obecně oblast, která vědění o člověku umožňuje.⁶²¹ Stejně tak Jakobsonův komunikační model a jeho úvahy o jazyce se (z hlediska komunikace) netýkají výhradně instrumentality jazyka, nýbrž diskutují – v ideálním případě – obecnou možnost komunikace pomocí (jazykových) znaků.⁶²² To je také pravděpodobně důvod toho,

jako Boasova stať z roku 1942. Na konci šedesátých let minulého století pak Jakobson (viz 1967b, SW VII: 102) tvrdil, že úkol lingvistiky již nespočívá ve vymezování (vlastních) hranic, nýbrž v hledání interdisciplinárních vztahů. Tento postoj nejjasněji vyjadřuje jeho motto: „Autonomy and integration: always welcome; isolationism and colonialism henceforth inadmissible.“ (1967b, SW VII: 102) Srov. též 1979, SW VIII: 236.

617 Viz 1953c, SW II: 554–567.

618 Srov. de Saussure 1996: 52.

619 Jak Jakobson dokládá tvrzením: „[T]here is no equality between systems of signs, and [...] the basic, the primary, the most important semiotic system is language: language really is the foundation of culture.“ (1953c, SW II: 556)

620 Srov. 1967b, SW VII: 101.

621 Viz Foucault 2007: 288–289.

622 Snad je to také důvod, proč Hymes mluví nikoli o antropologii, nýbrž etnologii komunikace. Viz Hymes 2001: 3.

proč jsou všechny problémy a otázky komunikace formulovatelné teorií kódu, v komunikačním aktu neexistuje nic, co by zároveň nemělo svůj korelát v (jazykovém) kódu. Antropologické výzkumy (zejména americké tradice) vedly k popisu mnoha „nových“ jazyků, jejichž (antropologická) specifičnost byla ale doprovázena etnologickou obecností.⁶²³ Komunikační kritérium, resp. kritérium přeložitelnosti představuje subsumaci přístupů antropologie a matematiky (resp. konceptu invariantu teorie kódu) s ohledem na potřeby obecné lingvistiky, která již nebude privilegovat nějaký konkrétní jazyk, uplatňovat absolutní hodnocení kvality jazyka, ale na takové hodnocení rezignuje, neboť „the true difference between languages is not in what may or may not be expressed but in what must or must not be conveyed by the speakers“ (1959c, SW II: 492). Jakobsonův koncept metajazyka je proto vhodné charakterizovat nikoli výhradně striktně na ose elegantní formálnost – psychologická realnost, ale zejména jistou vnitřní obligatorností, která je doprovázena Jakobsonovým liberálním (neo)humanismem.

Koncept metajazyka stojí v jistém smyslu proti subliminální povaze kódu jako takového. Lévi-Strauss dokonce mluví o tom, že prvním objektivním kritériem verifikace je strukturní analýza (ve smyslu teorie kódu), „kde se dá kontrola uskutečnit nezávisle na vědomých výtvorech autora a analytika“ (Lévi-Strauss 2007: 249), či dokonce, že „[v]ědomí se [...] jeví jako skrytý nepřítel věd o člověku“ (Lévi-Strauss 2007: 263). U Lévi-Strausse je patrný (a průběžně také konzistentní) požadavek na subjekt-objektovou povahu vědeckého výzkumu. Jakákoli vědomá či intencionální činnost je nepřekročitelnou překážkou v procesu či stavu „být vědou“. Proto Jakobson⁶²⁴ naznačuje, že interpretace zpráv (pomocí kódu) je latentní metajazyková operace, tj. „we practice metalanguage without realizing the metalingual character of our statement“ (1976a, SW VII: 117),⁶²⁵ a to zejména v takových případech, kdy zpráva, kterou si účastníci komunikace směřují, se týká povahy kódu. Metajazykové operace jsou tak na jednu stranu subliminální činností, která je inherentní součástí jakékoli jazykové praxe, zároveň ale její zexplicitnění představuje nejvlastnější vyjádření cílů lingvistického a sémiotického výzkumu. Jako by každý z nás byl latentním lingvistou, a to do chvíle, než by si sám (nebo pomocí někoho jiného) uvědomil, že jím není jen latentně, nýbrž skutečně a explicitně. Tezi, jasně formulovanou Searlem, že vědy o člověku jsou nutně vědy o intencionalitě a z toho důvodu se nikdy nebudou moci měřit s vědami přírodními,⁶²⁶ Jakobson – domnívám se – chápe v základu stejně, pokouší se nicméně tento problém vyřešit neutralizací intencionality, čímž by zároveň legitimizoval

623 Srov. 1944, SW II: 482.

624 Viz 1976a, SW VII: 121.

625 A nelze v tomto bodě nepřipomenout Jakobsonovy výklady o povaze invariantu mezi lingvistikou a topologií. Viz kap. 4.1.1.

626 Tento zásadně rozvedený postoj viz Searle 1995, 2010.

lingvistiku a sémiotiku jako nomotetickou vědu bez toho, aniž by musel zohledňovat komunikační a psychologickou zakotvenost.

5.4 Jakobsonova pragmatika komunikace

Koťátko v diskuzi o principech determinace promluvy tvrdí, že „určitost významů promluv a určitost pravidel je závislá [...] na naší disponovanosti nevnímat určité možnosti“ (Koťátko 1998: 228). Takové konstatování by bylo možné považovat za jistou odpověď na otázku po vztahu kódu a komunikace. Tato odpověď je pragmatická, mluví totiž o disponovanosti komunikantů vztahovat se ke kódu, který ale není ve své totalitě a idealitě participantům komunikace přístupný. Podmínkou komunikace tak není totální sdílení ideálního kódu ideálním mluvčím a ideálním adresátem, nýbrž naopak faktická nepřístupnost nebo ona koťátkovská nevnímavost komunikantů ke všem možnostem kódu. Myslím, že se ukazuje, že popis komunikace nelze redukovat – jak to činí Jakobson – na popis kódu, nelze jej ale redukovat ani na popis bilaterálních dyadických znaků. Dyadické znakové modelování, které vedlo k diferenční deskripci jednotek spolu s oddělením *signans* a *signatum*, nemá v podobě, kterou nabídla teorie kódu, k popisu nepřístupností a nevnímavostí žádné konceptuální nástroje. Bude-li například teorie kódu tvrdit, že artikulace *signans* a *signatum* je řízena totožným principem, pak tento princip nemůže sloužit jako zdůvodnění komunikačních aktů, případně jejich motivací. Bilateralismus (teorie znaku i teorie kódu) vylučuje jakékoli další zdůvodňování, nebo ho mlčky předpokládá.

Jakobsonův komunikační model je v každém svém aspektu determinován teorií kódu. Není to model obecný, který by představoval neutrální relace komunikačních konstituentů, v jejichž rámci by bylo možné předkládat různá řešení úspěšnosti komunikace, nýbrž je presuponován předchůdnou znalostí toho, jaká instance tuto úspěšnost zajišťuje. To, o co Jakobson z hlediska (teorie) komunikace usiluje, nejhodněji popisuje Lévi-Strauss, který říká, že jazyk a kultura jsou pouze dvěma modalitami jednoho a téhož lidského ducha,⁶²⁷ tj. obě jsou utvářeny pomocí logických vztahů (formulovaných teorií kódu) a i přes rozdíly v komplexnosti a složitosti jsou tyto struktury téhož typu.⁶²⁸ V Jakobsonově případě se tento ideál jedině, invariantní struktury projevuje snahou o překonání distinkce kód × zpráva a v obecnějším kontextu, traktováním lingvistiky jako nomotetické (tj. vědy), nicméně smiřující obligatorní intencionalitu ideografie se zákony (lévi-straussovského) lidského ducha.

627 Viz Lévi-Strauss 2006: 70.

628 Viz Lévi-Strauss 2006: 68.

Jakobsonův koncept kódu pokrývá veškerou komunikativní činnost a pokouší se tvrdit, že je tomu tak proto, že pro všechny komunikační konstituenty nabízí prefabrikované korelace *signum*. V Jakobsonově diferenční teorii kódu ale nebylo zcela jasné, zda lze kód považovat za univerzální a sumativní termín pro horizontální artikulace a vertikální korelace, neboť v prvním případě koncentroval svou pozornost na systém distinktivních rysů (s výhledem na konkrétní fonémové syntézy), v případě druhém se zabýval takřka výhradně gramatickými kategoriemi. V teorii komunikace jako by byly všechny tyto nejasnosti zapomenuty a kód byl nejen garantem komunikační úspěšnosti, ale zároveň v něm (domněle neproblematicky) bylo možné veškerou komunikační aktivitu formulovat.

Toto ideální a totální pokrytí vyhovuje touze po formální eleganci sémiotické deskripce, nevyhovuje ale psychologické podmíněnosti (aktuálnosti) komunikační interakce. Jakobsonova teorie znaku a teorie kódu eliminovaly subjekt a psychologické termíny a mluvily pouze o ideálních korelacích a diferencích bez jakéhokoli vztahu k uživatelům. Psychologickou aktuálnost komunikace akcentuje Jakobson ve svém termínu subkód. Subkód není nějaká determinovanější část kódu, nýbrž tyto koncepty stojí v jistém smyslu proti sobě. Myslím, že tato opozice je u Jakobsona patrná především tehdy, mluví-li o jazykové dynamice či jazykových změnách. Kód se z hlediska komunikace nutně transformuje v určitou obecnou translační (tj. korelační a substituční) disponovanost,⁶²⁹ která má z hlediska historického (a s jistou mírou zjednodušení) nejbližší k saussurovskému *langage*. Diferenční teorie kódu na jednu straně jasně říká, že hodnoty fonémů jsou jazykově specifické (foném [l] v češtině má jinou hodnotu než v japonštině), na straně druhé se mluví o zásadní vlastnosti *signatum* jako přeložitelného prvku. A v tomto smyslu je, domnívám se, nutné uvažovat o kódu jakožto hyperobecné translační disponovanosti, zatímco subkód je naopak jistá forma idiolektu či sociolektu, která je pragmatickým vztahem ke kódu. Jedinou pragmatikou Jakobsonovy sémiotické teorie je proto pragmatika subkódu, která relativizuje celkovou prefabrikovanou povahu komunikačních aktů a kódu jakožto záruky jejich úspěšnosti, nebo jednodušeji: jedině na úrovni subkódu můžeme selhat.

629 Tento humanistický tón je možné u Jakobsona evidovat ve více podobách, např.: „[W]e search for a common language with our fellow men, and there is only one necessary prerequisite for finding common language. Namely, we must apprehend that other human beings also speak a human language, and that, consequently, our languages are mutually translatable.“ (1967b, SW VII: 105); případně: „If one speaks about languages, he herewith admits that there are universals, because he recognizes that another language is also a language and not gibberish, so that it must have certain structural properties of a language.“ (1953b, SW II: 225)

6 | Závěr

Who was Jakobson, who remembers him?

věta ze závěrečného monologu vypravěče v počítačové hře Dear Esther

Špatné je, že se můj zmatek skládá výlučně jen z prázdnoty a opuštěnosti, a já nevím,
jak může člověk najít východisko, je-li už ze všeho venku.

Adolfo Bioy Casares: Křížovatka

Thomas Sebeok⁶³⁰ popisuje příhodu z roku 1943, kdy byl Jakobson pozván na Indiana University, aby přednášel o kulturní historii slovanských jazyků⁶³¹ a při té příležitosti vystoupil také na semináři Jacoba Roberta Kantora s tématem teorie znaků.⁶³² Po skončení přednášky prý Kantor na Jakobsona doslova křičel, že jeho výklad nebyl nic než středověká filozofie. Na což mu Jakobson odpověděl, že dějiny sémiotiky jsou podstatně rozsáhlejší a do historie sahají mnohem hlouběji, minimálně k Platónovi.

Tato biografická poznámka – myslím – vhodně ilustruje povahu celého projektu Jakobsonovy sémiotické teorie. Jakobsonova práce na poli sémiotiky je pokusem pod jedinou metodu zahrnout výzkum extenzivní řady jazykových fenoménů, od distinktivních rysů až po celé diskursy,⁶³³ přičemž při těchto výzkumech žádný z postulátů moderní sémiotiky neopodstatňuje vyloučit z předmětu zkoumání žádné typy znaků, například individuální a ne-arbitrární.⁶³⁴ Sémiotická liberálnost, proklamující nemožnost zkoumat izo-

630 Viz Sebeok 1991: 140–141.

631 Vyšla o dva roky později pod názvem „The Beginnings of National Self-Determination in Europe“ v *The Review of Politics*. Viz 1945, SW VI: 115–128.

632 Sebeok sice poznamenává, že to bylo pravděpodobně první vystoupení týkající se sémiotiky v USA, ale asi není nutné zdůrazňovat, že tato poznámka by neměla být chápána doslovně.

633 Viz 1975c, SW VII: 213.

634 Viz 1975c, SW VII: 217–218.

lované znakové systémy,⁶³⁵ nicméně zároveň stojí na kulturní centralitě přirozeného jazyka, což znamená, že je možné teorii znaku derivovat z teorie znaku jazykového.⁶³⁶ Jakobson se pokouší také o určitý transdisciplinární dialog, integrovat vzájemně nevšimavé proudy peircovské sémiotiky a saussurovské sémiologie,⁶³⁷ z hlediska sémiotiky spojuje tradici filozofickou s tradicí lingvistickou, spojuje různé speciální sémiotiky v sémiotiku obecnou, syntetickou.

Tuto syntetičnost lze evidovat na všech úrovních a je pravděpodobně nejpřesnějším atributem, pomocí něhož lze Jakobsonovu sémiotiku charakterizovat. Zřetelně se projevuje v provázanosti trojice základních koncepcí, znaku, kódu a komunikace. Jakobsonovu syntetickou sémiotiku lze z hlediska této trojice charakterizovat jistým napětím mezi teorií kódu a teorií komunikace, přičemž uprostřed mezi nimi stojí teorie znaku. Jakobsonovu teorii znaku lze redukovat na jednoduchou formuli: logocentrický dyadismus. Z formálního hlediska tento model znaku prochází průběžně a konzistentně celým Jakobsonovým dílem, a představuje tak na jedné straně striktní metodologické diktum,⁶³⁸ které vytrvale upozorňuje na artificialitu oddělování zvuku a významu,⁶³⁹ na straně druhé je ale zároveň zcela vyprázdněným (či totálně predikovatelným) termínem, který vlastně říká pouze to, že s čímkoli se (v jazyce) setkáme, je znak. Na rozdíl od zkoumání protosémiotických není ale Jakobsonovým ústředním předmětem zájmu (izolovaný) znak, ale artikulační principy, které syntetické znakové jednotky zakládají, tj. kód. Jakobsonův sémiotický projekt většinou spadá do oblasti, kterou jsem v úvodu této práce označil jako diferenční rámec, nejen z hlediska historického má zásadní návaznost na (saussurovský) strukturalismus.⁶⁴⁰ Jakobsonova teorie kódu sice nabídla jisté analytické procedury (lze je shrnout pod teorii příznakovosti), které příliš obecný (a jednoduchý) koncept znaku nahradily jemnějším výkladem, nicméně toto nahrazení zároveň doprovázelo opuštění striktního dyadismu teorie znaku a příklon k analýzám *signans*, kde mohl Jakobson formulovat obecné a translingvní zákonitosti, které se však při extrapolaci na úroveň *signatum* ukázaly být zásadně determinované a modelovaly pouze striktně ohraničené gramatické (zejména morfologické) oblasti konkrétních jazyků. Základní principy, které Jakobsonovu teorii kódu podpírají, tak nejsou principy teorie znaku, nýbrž zejména Jakobsonův realistický postoj v otázkách povahy relací na úrovni oddělených znakových kon-

635 Viz 1967a, SW II: 338–339.

636 Viz 1969, SW II: 661.

637 Srov. Parret 1984: 220.

638 Viz zejm. 1949b, SW II: 104.

639 Srov. 1974a, SW VII: 99.

640 Srov. například Beauchampovo konstatování, že „[s]emiotics presupposes structuralism; the old structuralism leads inevitably to semiotics“ (Beauchamp 1976: 226).

stituentů, jsou závislé na horizontální, artikulační optice, jejímž hlavním úkolem je vidět strukturu malých (pokud možno nejmenších) jednotek a její hlavní nevýhodou neschopnost vidět aspekty jiné (intencionalitu subjektu, povahu textu). Tyto problémy se Jakobson pokouší řešit pomocí komunikačního modelu, který slouží jako suplement právě v oblastech textové komunikace či individuální psychologie účastníků komunikace. Zejména z tohoto hlediska není kód pouze diferenčním mechanismem, ale Jakobson zdůrazňuje jeho korelační aspekty, resp. jeho garanční funkci významu v komunikační interakci. To ale zároveň znamená oslabovat jeho čistě relevantní povahu a tvrdit, že kód nám neposkytuje pouze nástroje k identifikaci a produkci fonémů (či distinktivních rysů), ale také klíč ke všem komunikačním konstituentům. V Jakobsonově případě proto komunikační model neposkytuje textově modelační suplement k teorii kódu, nýbrž pouze komunikační konstituenty redukuje na funkce kódu. Termín subkód lze pak považovat za jednu z Jakobsonových reakcí na totalitu a virtuálnost koncepce kódu, tj. za pragmatickou kategorii, která – přestože velice nejasně – konceptualizuje individuální vztahy k nadindividuálnímu systému prefabrikovaných reprezentací (a pravidel), a může být pak také chápána jako jakýsi (komunikační) důvod kódové dynamiky.

Nejpalčivější problém a zároveň největší devíza Jakobsonovy syntetičnosti spočívá v zásadní obecnosti, „which can result in seemingly ad hoc and arbitrary analysis, which ‘make sense’ as patterns but stand on uncertain ground“ (Battistella 1996: 40). Je-li ale analýza jakéhokoli kulturního fenoménu možná pouze *post facto*,⁶⁴¹ pak nejen že koherence popisu takových jevů nemusí být její validační procedurou,⁶⁴² ale zároveň nemá ani žádnou prediktivní sílu.⁶⁴³ Tento komplex problémů a otázek je identický s tím, který zazněl v kapitole 2.1.1 v souvislosti s windelbandovsko-rickertovským rozvržením vědeckého zkoumání. Napětí mezi nomotetičností a ideografií, teorií kódu a teorií komunikace a zejména nemožnost jejich vzájemné redukce fundují nejen obligatorní vícerozměrnost jakékoli sémiotické teorie, ale také schizofrenní rozchvělost evolvování⁶⁴⁴ sémiotické teorie Romana Jakobsona, kterou lze právě z těchto důvodů považovat za systematickou a časoprostorově konzistentní,⁶⁴⁵ ale stejně tak přespříliš obecnou a zásadně neprediktivní.

Interpretace velkých, moderních sémiotických teorií, které Jakobson využívá (zejména tu Peircovu) pro podporu, nebo (zejména tu de Saussurovu) ke kritickému vymezení své vlastní teorie, vykazují mnohé rozpory. Tyto rozpory jsou opět projevem Jakobsonovy syntetické touhy, kterou někteří vykladači mohou

641 Viz Geertz 2000: 37; Lotman – Uspenskij 2003: 40.

642 Viz Geertz 2000: 28.

643 Viz Geertz 2000: 37.

644 Abych navázal na terminologii Dana Faltýnka. Viz Faltýnek 2010.

645 Viz charakteristika Jakobsonova díla od Lindy Waugh citovaná v úvodu této práce.

chápat jako snahu o transdisciplinární dialog, plodné zrelativizování (saussurovských konceptů) či obohacování obecné lingvistiky (o koncepcce Peircovy), zároveň ale tyto rozpory poukazují – pokud připustíme všechny pozitivní tendence – na nutnost permanentního podkódování termínů a konceptů tak, aby vyhovovaly komplexnosti a syntetičnosti sémiotiky jakožto nomotetické vědy. Mezi teorií znaku a teorií kódu je tímto podkódovacím mechanismem identita znakových jednotek, v prvním případě konceptualizovaná vztahem stálých typů k iterovatelným projevům, v případě druhém konceptem invariantu jakožto výsledkem horizontálních artikulačních mechanismů příznakovosti. Mezi teorií kódu a teorií komunikace je podkódovacím mechanismem povaha kódu, která v prvním případě řeší zejména diferenční mechanismus rozlišení jednotek oddělených znakových složek se striktním vyloučením irelevantních prvků (to znamená také účastníků komunikace), v případě druhém pak přístupnost ideálního kódu jakožto zásobárny prefabrikovaných rozlišených a korelovaných (tj. syntetických) znaků, které účastníci vědomě využívají v komunikačních interakcích.

Zcela specifické postavení v Jakobsonově sémiotické teorii zaujímá koncept arbitrárnosti. Podle Jakobsona je tento princip na úrovni teorii znaku nevhodný, neboť implikuje korelační libovolnost. Termín arbitrárnost pravděpodobně pro Jakobsona konotuje nepřipadnou libovůli, kterou sémiotika jakožto nomotetická věda nemůže v žádném svém výkladu připustit. Korelace znakových složek nechce Jakobson považovat za libovolné, neboť každá taková korelace s sebou přináší normativní důsledky pro její užívání. Arbitrárnost nahrazuje sémiozickou maticí, která preskribuje možné vztahy *signans* a *signatum* a v žádném svém bodě nemluví o arbitrárnosti či nahodilosti. Ať už se jedná o strukturu jazyka / znakového systému či komunikační interakce, nikdy nejsme vystaveni chaosu libovolnosti. Vše, s čím se setkáme, je důsledkem řádu logických opozic (dokonce i poruchy řeči podle Jakobsona vykazují přísný řád). Hlavním důvodem je to, že žijeme v lingvocentrické kultuře, z níž není úniku, a Jakobsonovu sémiotiku můžeme považovat za projekt analogický k fukuyamovskému konci dějin. A to je povzbudivý závěr. Pokud mu uvěříme.

7 | Literatura a zdroje

7.1 Primární literatura

7.1.1 *Selected Writings*

- 1962 *Selected Writings I. Phonological Studies.* The Hague: Mouton & Co.
- 1971 *Selected Writings II. Word and Language.* The Hague – Paris: Mouton.
- 1981 *Selected Writings III. Poetry of Grammar and Grammar of Poetry.* Rudy, S. (ed.) The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers.
- 1979 *Selected Writings V. On Verse, Its Masters and Explorers.* Rudy, S. – Taylor, M. (eds.) The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers.
- 1985 *Selected Writings VI. Early Slavic Paths and Crossroads. Part One. Comparative Slavic Studies The Cyrillo-Methodian Tradition.* Rudy, S. (ed.) Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers.
- 1985 *Selected Writings VII. Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology, 1972-1982.* Rudy, S. (ed.) Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers.
- 1988 *Selected Writings VIII. Major Works, 1976-1980.* Rudy, S. (ed.) Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter.

7.1.2 Články a knihy

- 1921 *Novějšaja ruskaja poèzija. Nabrosok pervyj. Viktor Xlebnikov.* Prague: Tipografija „Politika“.
- 1928 – Tynjanov, Jurij. „Problemy izučeniya literatury i jazyka“. *Novyj Lef* (12), (Dec.), s. 35–37.
- 1932a „Fonéma“, „Fonologie“. In: Němec, B. (ed.) *Ottův slovník naučný nové doby – Dodatky k velikému Ottovu Slovníku naučnému.* Díl 2., svazek 1. Praha: J. Otto, s. 608, 611–612.
- 1932b „Zur Struktur des Russischen Verbums“. In: *Charisteria Gvilelmo Mathesio quinquagenario a discipulis et Circuli Linguistici Pragensis sodalibus oblata.* Prague: Cercle Linguistique de Prague, s. 74–84.
- 1934 „Co je poesie?“. *Volné směry* 30, s. 229–239.

- 1936 „Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus“. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 6, s. 240–288.
- 1939 „Signe zéro“. In: *Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally*. Genève: Librairie de l'Université, s. 143–152.
- 1941 *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- 1942 „Fr. Boas, hrdina práce“. *New-Yorské listy*, (Dec. 27).
- 1944 „Franz Boas' Approach to Language“. *International Journal of American Linguistics* 10 (4), s. 188–195.
- 1945 „The Beginnings of Self-Determination in Europe“. *The Review of Politics* 7 (1), s. 29–42.
- 1949a „On the Identification of Phonemic Entities“. *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague V*. Copenhague: Nordisk Sprog- og Kulturforlags, 205–213.
- 1949b „The Phonemic and Grammatical Aspects of Language in Their Interrelations“. In: Lejeune, M. (ed.) *Actes du Sixième Congrès International des Linguistes*. Paris: Klincksieck, s. 5–18.
- 1953a – Cherry, E. Colin – Halle, Morris. „Toward the Logical Description of Languages in Their Phonemic Aspect“. *Language* 29, s. 34–46.
- 1953b „Pattern in Linguistics“. In: Tax, S. et al. (eds.) *An Appraisal of Anthropology Today*. Chicago: University of Chicago Press, s. 310–314.
- 1953c „From the Point of View of Linguistics“. In: Lévi-Strauss, C. (ed.) *Results of the Conference of Anthropologists and Linguistics*. Baltimore: Waverly Press, s. 11–21.
- 1956 – Halle, Morris. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton.
- 1957 *Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb*. Cambridge (Mass.): Department of Slavic Languages and Literatures, Harvard University.
- 1958a „Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics“. In: *Proceedings of the 8th International Congress of Linguists, 5–9 August, Oslo 1957*. Oslo: Oslo University Press, s. 17 – 25, 33–35.
- 1958b „Морфологические наблюдения над славянским склонением (Состав русских падежных форм)“. In: *American Contributions to the 4th International Congress of Slavists*. The Hague: Mouton, s. 127–156.
- 1959a „On Linguistic Aspects of Translation“. In: Brower, R. (ed.) *On Translation*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, s. 232–239.
- 1959b „Linguistic Glosses to Goldstein's 'Wortbegriff'“. *Journal of Individual Psychology* 15 (1), s. 62–65.
- 1959c „Boas' View of Grammatical Meaning“. In: Goldschmidt, W. (ed.) *The Anthropology of Franz Boas. Essays on the Centennial of His Birth [American Anthropologist 61 (5)]*, s. 139–145.
- 1960a „The Gender Pattern of Russian“. *Studii și Cercetări Lingvistice* 11 (3), s. 541–543.
- 1960b „Closing Statement: Linguistics and Poetics“. In: Sebeok, T. A. (ed.) *Style in Language*. Cambridge (Mass.): MIT Press, s. 350–377.
- 1960c „Kazańska szkoła polskiej lingwistyki i jej miejsce w światowym rozwoju fonologii“. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 19, s. 3–34.

- 1961 „Linguistics and Communication Theory“. In: Jakobson, R. (ed.) *Structure of Language and its Mathematical Aspects. Proceedings of Symposia in Applied Mathematics XII*. Providence: American Mathematical Society, s. 245–252.
- 1962a „Zur Struktur des Phonems“. In: Jakobson, R. *Selected Writings I. Phonological Studies*. The Hague: Mouton & Co, s. 280–310.
- 1962b „Retrospect“. In: Jakobson, R. *Selected Writings I. Phonological Studies*. The Hague: Mouton & Co, s. 631–658.
- 1962c „Diskussionsbeitrag“. In: *Zeichen und System der Sprache 2. Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung IV*. Berlin: Akademie Verlag, s. 50–56.
- 1963a „Parts and Wholes in Language“. In: Lerner, D. (ed.) *Parts and Wholes: The Hayden Colloquium on Scientific Method and Concept*. New York – London: The Free Press of Glencoe – Macmillan, s. 157–162.
- 1963b „Implications of Language Universals for Linguistics“. In: Greenberg, J. H. (ed.) *Universals of Language: Report of a Conference held at Dobbs Ferry, New York, April 13–15, 1961*. Cambridge (Mass.): MIT, s. 208–219.
- 1964a „Towards a Linguistic Typology of Aphasic Impairments“. In: de Reuck, A. V. S. – O'Connor, M. (eds.) *CIBA Foundation Symposium. Disorders of Language*. London: J. & A. Churchill, s. 21–42.
- 1964b „On Visual and Auditory Signs“. *Phonetica* 11 (3–4), s. 216–220.
- 1965a „O budowie ukraińskiego rozkaznika“. In: *Studia z filologii Polskiej i Słowiańskiej* 5, s. 213–218.
- 1965b „An Example of Migratory Terms and Institutional Models (On the Fiftieth Anniversary of the Moscow Linguistic Circle)“. In: Jordan, I. et al. (eds.) *Omagiu lui Alexandru Rosetti*. București: Academia Republicii Socialiste România, s. 427–431.
- 1966 „Quest for the Essence of Language“. *Diogenes* 51 (13), s. 21–37.
- 1967a „About the Relation between Visual and Auditory Signs“. In: Watten-Dun, W. (ed.) *Proceedings of the AFCRL Symposium on Models for the Perception of Speech and Visual Form*. Cambridge (Mass.): MIT Press, s. 1–7.
- 1967b „Gengo to bunka“. *Kotoba no uchu* 2 (10), s. 11–20.
- 1969 „Linguistics in Its Relation to Other Sciences“. In: Graur, A. (ed.) *Actes du Xe Congrès International des Linguistes, Bucarest, 28 Août—2 Septembre, 1967 1*. București: Editions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, s. 75–111.
- 1970 „Subliminal Verbal Patterning in Poetry“. In: Jakobson, R. – Kawamoto, S. (eds.) *Studies in General and Oriental Linguistics Presented to Shirô Hattori*. Tokyo: TEC, s. 302–308.
- 1971a „Retrospect“. In: Jakobson, R. *Selected Writings II. Word and Language*. The Hague – Paris: Mouton, s. 711–724.
- 1971b „The World Response to Whitney's Principles of Linguistic Science“. In: Silverstein, M. (ed.) *Whitney on Language: Selected Writings of William Dwight Whitney*. Cambridge (Mass.): MIT Press, s. xxv–xlvi.
- 1972 „Verbal Communication“. *Scientific American* 227 (3), s. 72–80.

- 1974a „Comunicación y sociedad“. In: *Lingüística y significación*. Barcelona: Salvat Editores, s. 8–13.
- 1974b „Mark and Feature“. In: *World Papers in Phonetics: Festschrift for Dr. Onishi's Kiju*. Tokyo: The Phonetic Society of Japan, s. 37–39.
- 1975a „Sur la spécificité du langage humain“. *L'Arc* 60, s. 3–8.
- 1975b „Glosses on the Medieval Insight into the Science of Language“. In: *Mélanges linguistiques offerts à Émile Benveniste*. Paris: Société linguistique de Paris, s. 289–303.
- 1975c *Coup d'oeil sur le développement de la sémiotique. Studies in Semiotics 3*. Bloomington: Indiana University Publications.
- 1976a „Metalanguage as a Linguistic Problem“. *Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények* 76 (2), 1976, s. 346–352.
- 1976b *Six leçons sur le son et le sens*. Paris: Les Éditions Minuit.
- 1977 „A Few Remarks on Peirce, Pathfinder in the Science of Language“. *MLN* 92 (5), s. 1026–1032.
- 1978a „K jazykovedčeskoj problematike soznanija i bessoznatel'nosti“. In: Bassin, F. V. – Prangišvili, A. S. – Šerozija, A. E. (eds.) *Bessoznatel'noe: Priroda, Funkcii, Metody. Issledovanija 3*. Tbilisi: Metsniereba, s. 156–167.
- 1978b *Six Lectures on Sound and Meaning*. Cambridge – London: The MIT Press.
- 1979 – Waugh, Linda R. *The Sound Shape of Language*. Bloomington: Indiana University Press – Hassocks-Harvester Press.
- 1980 „Einstein and the Science of Language“. In: *Einstein and Humanism: Selected Papers from the Jerusalem Einstein Centennial Symposium*. New York: Aspen Institute for Humanistic Studies, s. 129–144.
- 1981 „Discours 16 I 1981“. In: *Premi «Antonio Feltrinelli» 1980*. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei, s. 3–14.
- 1984 „La théorie saussurienne en rétrospection“. *Linguistics* 22 (2), s. 161–196.
- 1995a „Current Issues of General Linguistics“. In: Jakobson, R. *On Language*. Waugh, L. R. – Monville-Burston, M. (eds.) Cambridge – London: Harvard University Press, s. 49–55.
- 1995b „Some Questions of Meaning“. In: Jakobson, R. *On Language*. Waugh, L. R. – Monville-Burston, M. (eds.) Cambridge – London: Harvard University Press, s. 315–323.

7.2 Sekundární literatura

Andersen, Henning

- 2008 „Naturalness and markedness“. In: Willems, K. – De Cuypere, L. (eds.) *Naturalness and Iconicity in Language*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 101–119.

Anderson, Earl R.

1998 *A Grammar of Iconism*. Madison – London: Fairleigh Dickinson University Press – Associated University Presses.

Andrews, Edna

1990 *Markedness Theory. The Union of Asymmetry and Semiosis in Language*. Durham – London: Duke University Press.

Austin, John L.

1962 *How to Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press.

Bachtin, Michail Michajlovič – Vološinov, Valentin Nikolajevič

1986 *Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka*. Bratislava: Pravda.

Bannet, Eve Tavor

1993 „The Scene of Translation: After Jakobson, Benjamin, de Man, and Derrida“. *New Literary History* 24 (3), s. 577–595.

Barthes, Roland

1967 „Základy sémiologie“. In: *Nulový stupeň rukopisu / Základy sémiologie*. Praha: Československý spisovatel, s. 60–129.

2002 „Úvod do strukturální analýzy vyprávění“. In: Kyloušek, P. (ed.) *Znak, struktura, vyprávění. Výbor z prací francouzského strukturalismu*. Brno: Host, s. 9–43.

2004 „Mýtus dnes“. In: *Mytologie*. Praha: Dokořán 2004, s. 107–157.

2007 *S/Z*. Praha: Garamond.

Battistella, Edwin L.

1996 *The Logic of Markedness*. New York – Oxford: Oxford University Press.

Beauchamp, William

1976 „From Structuralism to Semiotics: Studies in poetics by R. Jakobson, N. Ruwet, H. Meschonnic and Y. Lotman“. *Romanic Review* 67 (3), s. 226–236.

Benveniste, Émile

1986 „The Semiology of Language“. In: Innis, R. E. (ed.) *Semiotics. An Introduction Anthology*. London: Hutchinson, s. 228–246.

Birnbaum, Henrik

1986 „Gesamtbedeutung – A Reality of Language or a Linguistic Construct?“. *Scando-Slavica* 32 (1), s. 139–159.

Bloor, David

1991 *Knowledge and Social Imagery*. London – Chicago: The University of Chicago Press.

Boghossian, Paul A.

1989 „The Rule-Following Consideration“. *Mind* 98 (392), s. 507–549.

2006 *Fear of Knowledge. Against Relativism and Constructivism*. Oxford: Clarendon Press.

Bradford, Richard

1994 *Roman Jakobson. Life, language, art*. London – New York: Routledge.

Brenneis, Donald

1982 „Book Review. The Sound Shape of Language by Roman Jakobson; Linda R. Waugh“. *The Journal of American Folklore* 95 (375), s. 93–95.

Bruss, Elizabeth

1978 „Peirce and Jakobson on the Nature of the Sign“. In: Bailey, R. W. – Matejka, L. – Steiner, P. (eds.) *The Sign: Semiotics Around the World*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 81–98.

Bühler, Karl

2011 *Theory of Language. The representational function of language*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Bundgaard, Peer – Stjernfelt, Frederik

2010 „Logic and cognition“. In: Cobley, P. (ed.) *The Routledge Companion to Semiotics*. London – New York: Routledge, s. 57–73.

Caton, Steven C.

1987 „Contributions of Roman Jakobson“. *Annual Review of Anthropology* 16, s. 223–260.

Clark, Elizabeth A.

2004 *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge – London: Harvard University Press.

Clarke, D. S.

1990 *Sources of Semiotic. Readings with Commentary from Antiquity to the Present*. Carbondale – Edwardsville: Southern Illinois University Press.

Cobley, Paul (ed.)

2001 *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*. London – New York: Routledge.

2010 *The Routledge Companion to Semiotics*. London – New York: Routledge.

Croft, William

2003 *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.

Čmejrková, Světlá

1996 „Jakobsonovo Veni, vidi, vici aneb ikoničnost v jazyce“. *Slovo a slovesnost* 57 (3), s. 177–190.

Dąmbská, Izydora

2002 „O sémiotických funkcích mlčení“. In: Trávníček, J (ed.) *Od poetiky k diskursu. Výbor z polské literární teorie 70.–90. let XX. století*. Brno: Host, s. 13–27.

Danesi, Marcel

2004 *The Liar Paradox and the Towers of Hanoi*. Hoboken: John Wiley & Sons.

Davidson, Donald

1974 „On the Very Idea of a Conceptual Scheme“. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 47, s. 5–20.

1986 „A Nice Derangement of Epitaphs“. In: LePore, E. (ed.) *Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Oxford: Basil Blackwell, s. 433–446.

2005a „The Social Aspect of Language“. In: Davidson, D. *Truth, Language, and History*. Oxford: Oxford University Press, s. 109–125.

2005b „Seeing Through Language“. In: Davidson, D. *Truth, Language, and History*. Oxford: Oxford University Press, s. 127–141.

Deely, John

2001 *Four Ages of Understanding*. Toronto – London – Buffalo: Toronto University Press.

Deledalle, Gérard

2000 *Charles S. Peirce's Philosophy of Signs. Essays in Comparative Semiotics*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

Derrida, Jacques

1993 *Texty k dekonstrukci. Práce z let 1967–72*. Bratislava: Archa.

Devitt, Michael – Sterelny, Kim

1999 *Language and Reality. An Introduction to the Philosophy of Language*. Oxford: Blackwell Publishers.

Doležel, Lubomír

1996 „Roman Jakobson jako badatel v oboru komunikace“. *Slovo a slovesnost* 57 (3), s. 162–169.

Durst-Andersern, Per

2011 *Linguistic Supertypes. A Cognitive-Semiotic Theory of Human Communication*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Ebbesen, Sten

- 1983 „The Odyssey of Semantics from the Stoa to Buridan“. In: Eschbach, A. – Trabant, J. (eds.) *History of Semiotics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 67–85.

Eco, Umberto

- 1979 *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- 1986 *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- 1987 „The Influence of Roman Jakobson on the Development of Semiotics“. In: Krampen, M. a kol. (eds.) *Classics of Semiotics*. New York: Plenum, s. 109–127.
- 1999 *Kant and the Platypus. Essays on Language and Cognition*. San Diego – New York – London: Hartcourt.
- 2010 *Lector in fabula. Role čtenáře aneb Interpretační kooperace v narativních textech*. Praha: Academia.
- 2012 *Od stromu k labyrintu. Historické studie o znaku a interpretaci*. Praha: Argo.

Eco, Umberto – Lambertini, R. – Marmo, Constantino – Tabaroni, A.

- 1989 „On animal language in the medieval classification of signs“. In: Eco, U. – Marmo, C. (eds.) *On the medieval theory of signs*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 3–41.

Eschbach, Achim

- 1983 „Prolegomena of a Possible Historiography of Semiotics. The Development of a Semiotical Fact“. In: Eschbach, A. – Trabant, J. (eds.) *History of Semiotics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 25–38.

Eschbach, Achim – Trabant, Jürgen (eds.)

- 1983 *History of Semiotics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Faltýnek, Dan

- 2010 „Evolvování Romana Jakobsona“. In: Markoš, A. (ed.) *Jazyková metafora živého*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, s. 189–202.

Fodor, Jerry – Lepore, Ernest

- 1992 *Holism. A shopper's guide*. Cambridge (Mass.) – Oxford: Blackwell.

Foucault, Michel

- 1996 „Myšlení vnějšku“. In: *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové, s. 35–70.
- 2007 *Slova a věci*. Brno: Computer Press.

Frank, Manfred

- 2000 *Co je neostrukturalismus?* Praha: Sofis – Pastelka.

Frede, Michael

- 1994 „The Stoic notion of a *lekton*“. In: Everson, S. (ed.) *Language. Companions to ancient thought 3*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 109–128.

Frege, Gottlob

- 1993 „O smyslu a významu“. *Scientia & Philosophia* 4, s. 33–75.

García, Erica C.

- 1991 „Grasping the Nettle: Variation as Proof of Invariance“. In: Waugh, L. R. – Rudy, S. (eds.) *New Vistas in Grammar: Invariance and Variation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 33–59.

Geertz, Clifford

- 2000 „Zhuštěný popis: K interpretativní teorii kultury“. In: *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Gillespie, Alex

- 2010 „The intersubjective nature of symbols“. In: Wagoner, B. (ed.) *Symbolic Transformation. The Mind in Movement Through Culture and Society*. London – New York: Routledge, s. 23–37.

Goodman, Nelson

- 1968 *Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols*. Indianapolis – New York: The Bobbs-Merrill Company.
- 1978 *Ways of Worldmaking*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- 1983 *Fact, Fiction, and Forecast*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press.

Gordon, W. Terrence

- 2004 „*Langue and Parole*“. In: Sanders, C. (ed.) *The Cambridge Companion to Saussure*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 76–87.

Gorlée, Dinda L.

- 1992 „Symbolic Argument and Beyond: A Peircean View on Structuralist Reasoning“. *Poetics Today* 13 (3), s. 407–423.
- 2008 „Jakobson and Peirce: Translational intersemiosis and symbiosis in opera“. *Sign System Studies* 36 (2), s. 341–374.

Greenberg, Joseph Harold

- 1959 „*Fundamentals of Language* [review]“. *American Anthropologist* 61 (1), s. 157–158.
- 2005 *Language Universals: With Special Reference to Feature Hierarchies*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Greimas, Algirdas Julien

1983 *Structural Semantics. An Attempt at a Method*. Lincoln – London: University of Nebraska Press.

Greimas, Algirdas Julien – Courtés, Joseph

1982 *Semiotics and Language. An Analytical Dictionary*. Bloomington: Indiana University Press.

Grice, Herbert Paul

1957 „Meaning“. *The Philosophical Review* 66 (33), s. 377–388.

Guiraud, Pierre

1978 *Semiology*. London – Henley – Boston: Routledge & Kegan Paul.

Gvoždiak, Vít

2009 „Několik poznámek ke koncepci znaku a textu z hlediska překladu a kódování“. *Bohemica Olomucensia* 1 (3), s. 240–247.

Haiman, John

1980 „The Iconicity of Grammar: Isomorphism and Motivation“. *Language* 56 (3), s. 515–540.

Halle, Morris

1987 „Remarks on the Scientific Revolution in Linguistics 1926–1929“. In: Pomorska, K. – Chodakowksa, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.) *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter, s. 95–111.

Harris, Roy

2000 *Rethinking Writing*. London – New York: Continuum.

2003 *Saussure and his Interpreters*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

2005 *The Semantics of Science*. London – New York: Continuum.

Harris, Roy – Taylor, Talbot J.

1997 *Landmarks in linguistic thought I. The Western tradition from Socrates to Saussure*. London – New York: Routledge.

Haspelmath, Martin

2006 „Against markedness (and what to replace it with)“. *Journal of Linguistics* 42 (1), s. 25–70.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich

1960 *Fenomenologie ducha*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Hirschová, Milada

2006 *Pragmatika v češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého.

Hjelmslev, Louis

- 1971 *Jazyk*. Praha: Academia.
 1972 *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia

Holenstein, Elmar

- 1976 *Roman Jakobson's Approach to Language. Phenomenological Structuralism*. Bloomington – London: Indiana University Press.
 1987 „Jakobson's Philosophical Background“. In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.) *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter, s. 15–31.

Hume, Elizabeth

- 2005 „Deconstructing markedness: A predictability-based approach“. In: Marc Ettliger, M. – Fleisher, N. – Park-Doob, M. (eds.) *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley: Berkeley Linguistics Society, s. 182–198.

Hutchings, Stephen C.

- 2004 „The Russian critique of Saussure“. In: Sanders, C. (ed.) *The Cambridge Companion to Saussure*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 139–156.

Hymes, Dell

- 2001 *Foundations in Sociolinguistics*. London: Routledge.

Chomsky, Noam

- 1966 *Topics in the Theory of Generative Grammar*. The Hague: Mouton.
 2005 *Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jackendoff, Ray

- 1995 *Languages of the Mind. Essays on Mental Representations*. Cambridge (Mass.) – London: The MIT Press.
 2003 *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford: Oxford University Press.

Johansen, Karsten Friis

- 1998 *A History of Ancient Philosophy. From the Beginnings to Augustine*. London: Routledge.

Jorna, René – Heusden, Barend van

- 2003 „Why representation(s) will not go away: Crisis of concept or crisis of theory?“. *Semiotica* 143 (1/4), s. 113–134.

Karcevsiĵ, Sergej

- 1974 „Asymetrický dualismus lingvistického znaku“. In: Machová, S. et al. (eds.) *Principy strukturní syntaxe I*. Praha: SPN, s. 26–30.

Khalidi, Muhammad Ali

- 2001 „Incommensurability“. In: Newton-Smith, W. H. (ed.) *A Companion to the Philosophy of Science*. Malden – Oxford: Blackwell Publishers, s. 172–180.

Koerner, E. F. Konrad

- 1983 „The ‘Chomskyan revolution’ and its historiography: A few critical remarks“. *Language and Communication* 3 (2), s. 147–169.
- 1994 „The Anatomy of a Revolution in the Social Sciences: Chomsky in 1962“. *Dhumbadji!* 1 (4), s. 3–17.

Komárek, Miroslav

- 1978 *Příspěvky k české morfologii*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- 1999 „Komunikace versus systém?“. *Slovo a slovesnost* 60 (3), s. 187–194.

Kořenský, Jan

- 1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- 1997 „Kam se vlna obrací aneb nikoli anti-Beaugrande“. *Slovo a slovesnost* 58 (3), s. 165–173.
- 2003 „Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení“. *Slovo a slovesnost* 64 (1), s. 1–7.
- 2004 *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Koťátko, Petr

- 1998 *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia.

Kristeva, Julia

- 1999 *Slovo, dialog a román. Texty o sémiotice*. Praha: Sofis – Pastelka.

Kruszewski, Mikołaj

- 1995 *Writings in general linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Kubínová, Marie

- 1996 „Projekce principu soumeznosti na osu výběru (Malá variace na Jakobsonovo velké téma)“. In: Kšicová, D. – Pospíšil, I. (eds.) *Litteraria humanitas IV. Roman Jakobson*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, s. 127–137.

Kuhn, Thomas S.

- 1996 *The Structure of Scientific Revolution*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

2000 *The Road since Structure. Philosophical Essays, 1970–1993, with an Autobiographical Interview*. Chicago: The University of Chicago Press.

Kuryłowicz, Jerzy

1974 „Problém třídění pádů“. In: Machová, S. (ed.) *Principy strukturní syntaxe I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 95–111.

Lakoff, George

1973 „Deep Language“. *New York Review of Books* 20 (1). (cit. dle
<<http://www.nybooks.com/articles/archives/1973/feb/08/deep-language/>>, datum přístupu: 12.6. 2012)

Lévi-Strauss, Claude

1978 „Preface“. In: Jakobson, R. *Six Lectures on Sound and Meaning*. Cambridge – London: The MIT Press, s. xi–xxvi.

2006 *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.

2007 *Strukturální antropologie – dvě*. Praha: Argo.

Levin, James S.

1982 „The Case for Surface Case by Anna Wierzbicka [review]“. *The Slavic and East European Journal* 26 (3), s. 373–375.

Levin, Jules F.

1989 „Saussure and the *arbre* ‘tree’: A fundamental misunderstanding“. In: Rauch, I. – Carr, G. F. (eds.) *The Semiotic Bridge: Trends from California*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 355–362.

Lotman, Jurij Michajlovič – Uspenskij, Boris Andrejevič

2003 „O sémiotickém mechanismu kultury“. In: Glanc, T. (ed.) *Exotika. Výbor z prací tartuské školy*. Brno: Host, s. 36–58.

Lyons, John

1986 *Semantics. Volume 1*. Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press.

Manetti, Giovanni

1993 *Theories of the Sign in Classical Antiquity*. Bloomington: Indiana University Press.

Marconi, Diego

1997 *Lexical Competence*. Cambridge (Mass.) – London: MIT Press.

Marková, Ivana

2007 *Dialogičnost a sociální reprezentace*. Praha: Academia.

Martinet, André

1964 *Elements of General Linguistics*. London: Faber and Faber Ltd.

Meier-Oeser, Stephan

2011 „Medieval Semiotics“. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2011 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.). <<http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/semiotics-medieval/>>, datum přístupu: 3.6. 2012.

Mel'čuk, Igor A.

1985 „Three Main Feature, Seven Basic Principles, and Eleven Most Important Results of Roman Jakobson's Morphological Research“. In: Jakobson, R. *Verbal Art, Verbal Sign, Verbal Time*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s. 178–200.

1999 „Zero Sign in Morphology“. In: de Jong, D. – Zeevat, H. – Nilsenová, M. (eds.) *Proceedings of the 3rd and 4th International Symposium on Language, Logic and Computation*. <<http://www.illc.uva.nl/Tbilisi/Borjomi2001/Proceedings/Mel.pdf>>, datum přístupu 8.1. 2012.

Morris, Charles

1938 *Foundations of the Theory of Signs* [*International Encyclopedia of Unified Science* 1 (2)]. Chicago: University of Chicago Press.

1970 *Signification and Significance. A Study of the Relations of Signs and Values*. Cambridge (Mass.): The M. I. T. Press.

Morris, Errol

2011 „The Ashtray: The Ultimatum (Part 1)“. *Opinionator. Exclusive Online Commentary From The Times*. <<http://opinionator.blogs.nytimes.com/2011/03/06/the-ashtray-the-ultimatum-part-1/>>, datum přístupu: 18.11. 2011.

Müller, Wolfgang

2001 „Iconic and Rhetoric. A note on the iconic force of rhetorical figures in Shakespeare“. In: Fisher, O. – Nänny, M. (eds.) *The Motivated Sign. Iconicity in Language and Literature 2*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 305–322.

Newmeyer, Frederick J.

1986 „Has There Been a 'Chomskyan Revolution' in Linguistics?“. *Language* 62 (1), s. 1–18.

Nöth, Winfried

1995 *Handbook of Semiotics*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

Novák, Pavel

- 2010a „K věcné platnosti pádů, jejich tzv. celostnímu (obecnému) významu a lokalismu“. In: Novák, P. *Lingvistika a jazyková realita. Výbor z díla*. Praha: Akropolis, s. 109–115.
- 2010b „O obecné neadekvátnosti koncepce obecného významu v gramatice“. In: Novák, P. *Lingvistika a jazyková realita. Výbor z díla*. Praha: Akropolis, s. 183–190.

Ong, Walter J.

- 2006 *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč*. Praha: Karolinum.

Peirce, Charles Sanders

- 1931–1935, 1958 *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Hartshorne, Ch. – Weiss, P. (eds.) Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Percival, W. Keith

- 1976 „The Applicability of Kuhn’s Paradigms to the History of Linguistics“. *Language* 52 (2), s. 285–294.

Petrilli, Susan

- 2011 *Ten theses for the future anterior of semiotics*. <<http://www.susanpetrilli.com/PDF/Ten%20theses%20for%20the%20future%20anterior%20of%20semiotics.pdf>>, datum přístupu: 9.11. 2011.

Pinker, Steven

- 2008 *Slova a pravidla. Složky jazyka*. Praha: Academia.
- 2009 *Jazykový instinkt. Jak mysl vytváří jazyk*. Praha: Dybbuk.

Portis-Winner, Irene

- 1996 „Jakobson’s World; his Dialogue with Peirce Implications for American Ethnology“. In: Kšicová, D. – Pospíšil, I. (eds.) *Litteraria humanitas IV. Roman Jakobson*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, s. 29–40.

Posner, Roland – Robering, Klaus – Sebeok, Thomas A. (eds.)

- 1997 *Semiotik/Semiotics. Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur/A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture. 1. Teilband/Volume 1*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- 1998 *Semiotik/Semiotics. Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur/A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture. 2. Teilband/Volume 2*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Putnam, Hilary

- 1981 *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Quine, Willard Van Orman

- 1981 *Mathematical Logic*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press.

2006 „O důvodech neurčitosti překladu“. *Aluze* 10 (2), s. 106–109.

Ramberg, Bjørn

1989 *Donald Davidson's Philosophy of Language: an introduction*. Oxford – New York: Blackwell.

Rastier, François – Cavazza, Marc – Abeillé, Anne

2002 *Semantics for Descriptions. From Linguistics to Computer Science*. Stanford: CSLI Publications.

Rice, Keren

2007 „Markedness in phonology“. In: de Lacy, P. (ed.) *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 79–97.

Rickert, Heinrich

1967 „Kultúrna veda a prírodná veda“. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.) *Antológia z diel filozofov. Pozitívizmus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, s. 543–559.

Ricoeur, Paul

1993 „Struktura, slovo, událost“. In: *Život, pravda, symbol*. Praha: OIKOYMENH, s. 203–219.

2002 *Čas a vyprávění II. Konfigurace ve fiktivním vyprávění*. Praha: OIKOYMENH.

Rorty, Richard M.

1992 „Metaphilosophical Difficulties of Linguistic Philosophy“. In: Rorty, R. M. (ed.) *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*. Chicago – London: The University of Chicago Press, s. 1–39.

Rudy, Stephen

1990 *Roman Jakobson 1896–1982: A Complete Bibliography of His Writings*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Rudy, Stephen – Waugh, Linda

1998 „Jakobson and Structuralism“. In: Posner, R. – Robering, K. – Sebeok, T. A. (eds.) *Semiotik/Semiotics. Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur/A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture. 2. Teilband/Volume 2*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 2256–2271.

Russell, Bertrand

1956 *An Inquiry into Meaning and Truth*. London: George Allen and Unwin.

Salvatore, Sergio – Venuleo, Claudia

2010 „The unconscious as symbol generator. A psychodynamic-semiotic approach to meaning-making“. In: Wagoner, B. (ed.) *Symbolic Transformation. The Mind in Movement Through Culture and Society*. London – New York: Routledge, s. 59–74.

Sangster, Rodney B.

1982 *Roman Jakobson and Beyond: Language as a System of Signs. The Quest for the Ultimate Invariants in Language.* Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers.

de Saussure, Ferdinand

1996 *Kurs obecné lingvistiky.* Praha: Academia.

Searle, John R.

- 1972 „Chomsky’s revolution in Linguistics“. *The New York Review of Books* 18 (12). (cit. dle <<http://www.nybooks.com/articles/10142>>, datum přístupu: 8.1. 2010)
- 1979 *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts.* Cambridge: Cambridge University Press.
- 1983 *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind.* Cambridge: Cambridge University Press.
- 1994 *Mysl, mozek a věda.* Praha: Mladá fronta.
- 1995 *The Construction of Social Reality.* New York: The Free Press.
- 2010 *Making the Social World. The Structure of Human Civilization.* Oxford: Oxford University Press.

Sebeok, Thomas A.

1991 *American Signatures. Semiotic Inquiry and Method.* Norman – London: University of Oklahoma Press.

Sebeok, Thomas A. (ed.)

1986 *Encyclopedic Dictionary of Semiotics.* Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter.

Sebeok, Thomas A. – Danesi, Marcel

2000 *The Forms of Meaning. Modeling Systems Theory and Semiotic Analysis.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Sériot, Patrick

2002 *Struktura a celek. Intelektuální počátky strukturalismu ve střední a východní Evropě.* Praha: Academia.

Sextus Empiricus

2005 *Against the Logicians.* Cambridge: Cambridge University Press.

Shalizi, Cosma Rohilla

1998 *Review: Error and the Growth of Experimental Knowledge by Deborah G. Mayo.*
<<http://www.cscs.umich.edu/~crshalizi/reviews/error/>>, datum přístupu: 14.5. 2012.

Shannon, Claude E. – Weaver, Warren

1980 *The Mathematical Theory of Communication.* Urbana – Chicago – London: University of Illinois Press.

Shapiro, Michael

1983 *The Sense of Grammar. Language as Semeiotic.* Bloomington: Indiana University Press.

Shaumyan, Sebastian

- 1998 „Two Paradigms of Linguistics: The Semiotic versus Non-semiotic Paradigm“. *Web Journal of Formal, Computational & Cognitive Linguistics* (2), <<http://fccl.ksu.ru/issue001/spring.98/shaum003.pdf>>, datum přístupu: 18.1. 2010.

Schaff, Adam

- 1963 *Úvod do sémantiky*. Praha: Nakladatelství politické literatury v Praze.

van Schooneveld, C. H.

- 1987 „Linguistic Structure and Autopoiesis“. In: Pomorska, K. – Chodakowksa, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.) *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter, s. 123–142.

Skalička, Vladimír

- 2004 „Asymetrický dualismus jazykových jednotek“. In: Čermák, F. et al. (eds.) *Souborné dílo. I. Díl (1931–1950)*. Praha: Nakladatelství Karolinum, s. 97–103.

Skalmowski, Wojciech

- 1970 „On the Notion of a Subcode in Semiotics“. In: Greimas, A. J. – Jakobson, R. – Mayenowa, M. R. – Šaumjan, S. K. – Steinitz, W. – Źółkiewski, S. (eds.) *Sign, language, culture. Signe, langage, culture. Znak, język, kultura. Знак, язык, культура*. The Hague – Paris: Mouton, s. 57–63.

Spaemann, Robert – Löw, Reinhard

- 2004 *Účelnost jako filozofický problém. Dějiny a znovuobjevení teleologického myšlení*. Praha: OIKOYMENH.

Stankiewicz, Edward

- 1987 „The Major Moments of Jakobson’s Linguistics“. In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.) *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter, s. 81–94.
- 1991 „The Concept of Structure in Contemporary Linguistics“. In: Waugh, L. R. – Rudy, S. (eds.) *New Vistas in Grammar: Invariance and Variation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 11–32.

Taverniers, Miriam

- 2008 „Hjelmslev’s semiotic model of language: An exegesis“. *Semiotica* 171 (1/4), s. 367–394.

Tobin, Yishai

- 1991 „Invariant Meaning: Alternative Variations on an Invariant Theme“. In: Waugh, L. R. – Rudy, S. (eds.) *New Vistas in Grammar: Invariance and Variation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 61–82.

Todorov, Tzvetan

- 1984 *Theories of the Symbol*. Ithaca: Cornell University Press.

Toman, Jindřich

- 1995 *The Magic of a Common Language. Jakobson, Mathesius, Trubetzkoy, and the Prague Linguistic Circle*. Cambridge (Mass.) – London: The MIT Press.

Toulmin, Stephen E.

- 2003 *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trubetzkoy, Nikolaj

- 1939 *Grundzüge der Phonologie (Travaux du Cercle linguistique de Prague 7)*. Praha: [s.n.].

Vachek, Josef (ed.)

- 1970 *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia.

Watzlawick, Paul – Bavelasová, Janet Beavin – Jackson, Don D.

- 1999 *Pragmatika lidské komunikace. Interakční vzorce, patologie a paradoxy*. Hradec Králové: Konfrontace.

Waugh, Linda R.

- 1976 *Roman Jakobson's Science of Language*. Lisse: The Peter de Ridder Press.
- 1982 „Marked and unmarked: A choice between unequals in semiotic structure“. *Semiotica* 38 (3/4), s. 299–318.
- 1987 „On the Sound Shape of Language: Mediacy and Immediacy“. In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.) *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter, s. 157–173.

Waugh, Linda R. – Monville-Burston, Monique

- 1995 „Introduction: The Life, Work, and Influence of Roman Jakobson“. In: Jakobson, R. *On Language*. Cambridge – London: Harvard University Press, s. 1–45.

Waugh, Linda R. – Rudy, Stephen (eds.)

- 1991 *New Vistas in Grammar: Invariance and Variation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Weinreich, Uriel

1966 „On the Semantic Structure of Language“. In: Greenberg, J. H. (ed.) *Universals of Language*. Cambridge (Mass.) – London: The M.I.T. Press, s. 142–216.

White, Hayden

2010 *Tropika diskursu: kulturně kritické eseje*. Praha: Karolinum.

Wiener, Norbert

1960 *Kybernetika neboli řízení a sdělování v živých organismech a strojích*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury.

Wierzbicka, Anna

1980 *The Case for Surface Case*. Ann Arbor: Karoma.

Windelband, Wilhelm

1967 „Dejiny a prírodné vedy. Štrasburská rektorský prejav, 1894“. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.) *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, s. 524–537.

Winston, Morton E.

1976 „Did a (Kuhnian) Scientific Revolution Occur in Linguistics?“. *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association* 1, s. 25–33.

Wittgenstein, Ludwig

1993 *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.

Von Wright, George Henrik

1958 *Norm and Action*. <<http://www.giffordlectures.org/Browse.asp?PubID=TPNORM&Volume=0&Issue=0&TOC=True>>, datum přístupu: 15.2. 2012.

Resumé

Jakobsonova sémiotická teorie. Kritické poznámky

V této práci předkládám úvahy o sémiotické teorii Romana Jakobsona, kterou nahlížím jako snahu po ustavování, upevňování a rozšiřování nomotetického principu pomocí sémiotických termínů. Popsat sémiotickou bázi Jakobsonovy teorie znamená popsat základní charakteristiky jeho nakládání s termíny znak, kód a komunikace. S odkazem na práce Thomase Kuhna, Nelsona Goodmana a Françoise Rastiera zavádím tři sémiotické rámce, tj. obecné způsoby deskripce významu ze sémiotické/znakové perspektivy. Tyto rámce chápu jako privilegování určitých způsobů řešení otázek pomocí určitých privilegovaných termínů, tzn. znak, kód a komunikaci chápu jako určité modely, které zvýrazňují určité problémové oblasti a jiné odsouvají do pozadí. Teorii Romana Jakobsona se pokouším lokalizovat v těchto rámcích zejména s akcentem na model a definici znaku. Koncept znaku jakožto totalita *signum* či spojení jeho složek je v jednotlivých rámcích zvýrazňován či deformován tak, aby vyhovoval preferencím toho kterého rámce. Výsledkem této práce je návrh popisu konceptuálních relací Jakobsonových sémiotických termínů jakožto důsledků snahy ustavit nomotetický přístup napříč sémiotickými rámci.

Stručné shrnutí může vypadat takto: Jakobsonovu teorii znaku charakterizuje logocentrický přístup k modelování znaku, doprovází ji kritika některých aspektů saussurovského sémiologického projektu (arbitrárnosti a linearity) a četné synonymizace složek znaků a znakových modelů s koncepty předchůdnými, zejména stoickými a Peircovými. Type-tokenový dyadismus Jakobsonova modelu znaku je obecný a umožňuje unifikovat nomotetickou bázi vědeckého diskurzu, nenabízí ale žádné analytické metody pro charakteristiku svých složek. Jakobsonovu teorii kódu charakterizuje typový diferenční princip, jehož nejpropracovanější částí je univerzální popis analytických relací na úrovni *signans*. Binaristická teorie příznakovosti, kterou Jakobson extrapoluje na veškeré jazykové/sémiotické jevy, zdůrazňuje odlišnost *signans* a *signatum*, jejich korelace v totalitě *signum* však řeší velice vágně a pouze v určitých případech. Mechanismus příznakovosti jako obecný princip strukturace se pokouší vysvětlit logiku opozic jako univerzální, na subjektech nezávislou nutnost, a podpořit tezi o nomotetičnosti sémiotiky a lingvistiky tezí o subliminální povaze kódu. Jakobsonovu teorii komunikace charakterizuje určitá reduktivnost problémů komunikační směny na problémy, jež je možné nahlížet jako problémy teorie kódu. Psychologickou ukotvenost, problémy subjektu a intencionality Jakobson redukuje na diferenční předpokladovost komunikačních aktů, a tak i jeho komunikační model představuje určitou systematizovanou strukturu, jež má poskytnout konceptuální popis textových událostí, nahlížených jako funkce kódu.

Jakobson's Semiotic Theory. Critical Remarks

In my thesis I present some critical commentary on the semiotic theory of Roman Jakobson. This theory I view as an effort to establish, consolidate and widen of the nomothetic principle by using semiotic terms. In my view, to describe the basis of Jakobson's semiotic theory means to describe the basic characteristics of his use of the terms sign, code and communication. With reference to the work of Thomas Kuhn, Nelson Goodman and François Rastier I introduce three semiotic frames, i.e. the general descriptions of meaning from semiotic/sign perspective. These frames I see as a mechanism of privileging certain kinds of question with certain privileged terms, i.e. sign, code and communication are seen as models that highlight specific problematic areas and simultaneously relegate others. I try to locate Roman Jakobson's theory in these frames with emphasis on the model and definition of sign. The concept of sign as a complex *signum* or combination of its components is highlighted or distorted to suit the preferences of a particular frame. The result of this work is the description of the Jakobson's conceptual relations between semiotic terms as the consequences of attempts to establish nomothetical approach across the semiotic frames.

A brief summary might look like this: Jakobson's sign theory is characterized by logocentric approach, accompanied by criticism of some aspects of Saussurean semiological project (arbitrariness and linearity) and numerous synonymizations of sign models and sign components with concepts of Jakobson's forerunners, particularly the stoic and Peirce's one. Type-token dyadism of Jakobson's sign model is general and allows to unify the nomothetic basis of scientific discourse, but it does not offer any analytical method for the closer characterization of its components. Jakobson's theory of code is characterized by the differential principle, the most sophisticated part of which is an universal description of the analytical relations at *signans* level. Binarism and markedness theory which Jakobson extrapolated to all linguistic / semiotic phenomena stress the difference between *signans* and *signatum*, their *signum* correlations, however, solves very vaguely and only in certain cases. The mechanism of markedness as a general principle of articulation attempts to explain the logic of oppositions as universal, subject independent and to support the thesis of nomothetic semiotics and linguistics with that of subliminal nature of code. Jakobson's theory of communication is characterized by reducing the problems of communicative exchange simply to the problems of the code theory. Psychological anchorage, problems of subject and intentionality Jakobson reduces to the differential prerequisites of communication acts, and so his communication model presents a systematized structure providing a conceptual description of text events viewed as the code functions.